MÉDIATUDOMÁNYI

KÖNYVEK

Sorozatszerkesztő:

Koltay András és Klestenitz Tibor

A VÉLEMÉNYSAJTÓTÓL A TÖMEGSAJTÓIG

Fejezetek a magyar újságírás történetéből

Szerkesztette: Klestenitz Tibor és Paál Vince

Magyar Tudományos Akadémia

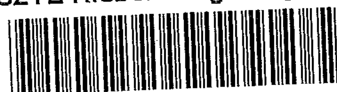
Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Budapest, 2017

A könyv az MTA BTK Médiatudományi Kutatócsoportjának
és az NMHH Médiatudományi Intézetének szakmai együttműködésével készült.

ISBN 978-963-416-083-0
ISSN 2064-5597

Tartalom

Előszó

A kötetünkben közölt tanulmányok – amelyek közül néhány előadásként is elhangzott az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Médiatörténeti Kutatócsoportjának konferenciáján 2015 decemberében – a „hosszú 19. század" sajtótörténetének különböző részterületeit vizsgálják. Ez a korszak komoly változásokat hozott a sajtó működésében, hiszen a társadalmi és technikai fejlődésnek köszönhetően a korábban szinte kizárólag csak a művelt elitet megszólító médium fokozatosan tömegtermékké alakult át, széles rétegek számára ekkor váltak elérhetővé először a modern hírközlés által nyújtott szolgáltatások.

A 19. század első felében a sajtó általában még jól kontrollálható eszköznek bizonyult az állam kezében. Bárány Zsófia tanulmánya vatikáni és bécsi levéltári forrásokra támaszkodva mutatja meg azt a sajtópolémiát, amely a magyarországi egyházpolitika kapcsán bontakozott ki az európai színtéren konzervatívok és liberálisok között. Manhercz Orsolya a neoabszolutista sajtóirányítás történetének egy érdekes epizódját, a Szent Korona 1853-as megtalálásának közéleti visszhangját elemzi. Landgraf Ildikó a szövegfolklorista szemével vizsgálja azt az imázst, amelyet a *Vasárnapi Ujság* című képes családi lap a királyhűség és a nemzeti érzés követelményeinek egyaránt megfelelni igyekezve alkotott a Habsburg-dinasztia tagjairól, illetve az 1848–1849-es szabadságharc népszerű hőseiről.

A század második felétől a modernizáció előrehaladása a sajtóban is egyre jobban tetten érhető. Tóth Benedek azt mutatja be, hogy a középkori városfalaitól megszabaduló, villámgyorsan átalakuló Bécs városa miként jelent meg a differenciálódó osztrák sajtó tárcairodalmában, hogyan hatott annak nyelvére és világlátására. Paál Vince Gratz Gusztáv példáján keresztül veszi számba, hogy a hivatásos újságírás mint frissen kialakuló értelmiségi pálya milyen társadalmi lehetőséget rejtett magában a politikai karrier iránt érdeklődő, tehetséges és becsvágyó fiatalok számára a dualizmus korában. Ábrahám Barna tanulmánya feltárja, hogy a 20. század elején egyre sokszínűbbé váló szlovák nyelvű sajtó hogyan vett részt a katolikus többség és az evangélikus kisebbség közötti viszony formálásában, a felekezeti és politikai feszültségek megvitatásában. Klestenitz Tibor a budapesti bulvárlapok és a közélet kapcsolatát elemzi, megmutatva, hogy az új típusú, széles tömegeket megszólító lapok hogyan kezdték el a politikát a műfaji határok elmosásával a népszórakoztatás eszközeként alkalmazni. Kálmán Imre pályájának korai szakaszát Szabó Ferenc János vizsgál-

ja, amikor a jövendő sikerszerző az 1900-as években a *Pesti Napló* operakritikusaként igyekezett az olvasók zenei ízlését és értékítéletét saját művészi elveinek megfelelően befolyásolni. Végül Turbucz Dávid tanulmánya – egyfajta kitekintésként kötetünkben – azt a képet rekonstruálja, amelyet az 1920-as években a bécsi baloldali emigráns sajtó a Horthy-rendszerről alkotott, bepillantást engedve a tömegbefolyásolás újszerű módszereibe, a propaganda működésébe – de ez már egy olyan téma, amely a „rövid 20. század" tömegkommunikációjának történetébe vezet át.

A szerkesztők

A magyarországi vegyes házasságok kérdése a nemzetközi sajtó tükrében (1841)*

BÁRÁNY ZSÓFIA**

Az 1830-as év forradalmai és azok hatásai nem csupán általánosságban formálták Európa újkori arculatát, de új korszakot nyitottak az Apostoli Szentszék történelmében is. A pápai állam 1831-ben mindamellett, hogy új egyházfőt választott, új kihívásokkal találta szemben magát, hiszen láthatóvá vált, hogy a napóleoni időszakot követően létrejövő berendezkedés, a Szent Szövetség európai rendje nem tartható fenn tovább tartósan. A Pius pápák sorát megtörő XVI. Gergely pontifikálása lett a nyitánya a katolikus egyházon belül a liberalizmus és az integralizmus harcának. A liberalizmus egyik legfontosabb alapelve, a lelkiismereti és vallásszabadság, amely további szabadságjogok alapja, így a szólás- és sajtószabadságé, számtalan új kihívást eredményezett a pápaság és a klérus számára szerte a világban.

A magyarországi katolikus egyház politikai nyilvánosság felé fordulásának igénye is az 1830-as évekhez, még pontosabban az említett évtized végéhez köthető. Ekkor nyílt meg az az országgyűlés (1839–1840), amelynek egyik eredményeként hosszú, több évtizedes szünet után ismét magyar főpap utazhatott Rómába. A Lonovics József csanádi püspök vezette misszió fő célja, a vegyes házassági tárgyalások lefolytatása mellett alkalom nyílt az egyházjog által kötelezően előírt *ad limina* látogatás teljesítésére is. A közvetlen magyar–szentszéki kapcsolat ismételt felvételének engedélyezése azonban nem csupán Bécs diplomáciai gesztusa volt az Apostoli Szentszék, illetve a magyar egyházi hierarchia felé. A magyar országgyűlések korábbi vallásügyi vitáinak eredménytelensége nem egyszer bénította magát a diétát is.[1] A meddő állapotot súlyosbította a magyar

* A szerző köszönetét fejezi ki Aranyi Krisztinának és Dede Franciskának szakmai segítségükért.

** Tudományos munkatárs, MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport; doktorjelölt, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományok Doktori Iskola.

1 Az 1791. évi XXVI. törvénycikk biztosította a nyilvános vallásgyakorlás jogát a protestánsok számára is. A vegyes házasságokat minden esetben a katolikus pap előtt kötendőnek rendelte el, és a gyermekek vallását tekintve előírta: ha az apa katolikus, összes gyermeke az ő vallását kövesse, ha az anya katolikus, akkor a fiúgyermekek követhetik az apa vallását. A megengedő forma, valamint a törvénycikkelyben nem említett reverzálisok (a katolikus egyház által elvárt írásbeli kötelezvény arról, hogy a vegyes házasságból születő valamennyi gyermek katolikus lesz) azonban újabb és újabb visszaélésekre adtak lehetőséget a protestáns és katolikus oldalon egyaránt. A reverzális megtagadása esetén a katolikus pap az ünnepélyes formaságok mellőzésével, áldás nélkül, csupán tudomásul vette (assistentia passiva) a házasulandók szándékát. Ez a „megoldás" számos sérelem kiindulópontja lett, így tovább növelte a két fél közötti feszültséget.

alsó és felső klérus rendkívüli polarizáltsága a társadalmi és politikai kérdések terén. Kiváló példát jelentenek erre az 1790/91. évi XXVI. törvénycikk eltérő értelmezéséből eredő „körlevélbotrányok", amelyek nem csupán az országgyűléseken jelentettek elvi problémát, hanem állandó okot szolgáltattak az egyházmegyék és a vármegyék közötti kötélhúzásra. A megoldást nehezítette az is, hogy Magyarországon nem hirdették ki hivatalosan a trienti zsinat (1545–1563) rendelkezéseit, ezért az egyes egyházmegyék gyakorlata rendkívül sokszínű volt. A magyar diétákon zajló vallásügyi vitákkal párhuzamosan egész Európában jelentkeztek hasonló elvi és gyakorlati problémák a házasság szabályozásában. Ezért az Apostoli Szentszéket is egyre komolyabban foglalkoztatta a vegyes házasságok kérdése és annak minél hatékonyabb rendezése. Amint azt látni fogjuk, mindebből az következett, hogy a magyarországi egyházpolitikai helyzet a nemzetközi sajtó figyelmét is felkeltette, és ennek állásfoglalásai, még ha közvetett formában is, de hatással lehettek a politikusok felfogásának alakulására.

1. A kortársak számára közismert tények: a kölni események és a magyar püspöki körlevelek

Hiába tett azonban engedményeket az Apostoli Szentszék a fokozódó politikai és társadalmi nyomás hatására a vegyes házasságok szabályozásának kérdésében, e békülékenység dacára mégis volt példa a pápaság kijátszására. Vízválasztónak tartható e téren a kölni eset. III. Frigyes Vilmos porosz király ugyanis 1825-ben a kelet-porosz területeken 1803 óta érvényben lévő vegyes házasságokra vonatkozó rendeletet – amelynek értelmében a házasságból születő összes gyermeknek az apa vallását kellett követnie – kiterjesztette a rajnai tartományokra is. A terület papsága azonban ellenszegült a rendeletnek. Ez esetenként súlyos közéleti botrányokat okozott, ami természetesen az államhatalom tekintélyét is veszélyeztette. A további feszültségek elkerülése érdekében ezért a porosz kormány közbenjárt az Apostoli Szentszéknél. Ennek eredményeként VIII. Pius pápa úgy döntött, hogy a reverzális megtagadása esetén, túl az *assistentia passiván*, a protestáns lelkész előtti házasságot is érvényesnek ismeri el, amiről a *Litteris altero abhinc anno* kezdetű brévéjében rendelkezett. 1830. március 25-én tehát a rajnai tartományok engedélyt kaptak a biztosítékok nélküli vegyes házasságok esetében *assistentia passiva* alkalmazására, valamint a trienti forma megtartása nélkül kötött vegyes házasságok érvényességének kimondására. A brévéhez csatolt Albani-instrukció pedig megadta a felhatalmazást a püspököknek a korábban megkötött vegyes házasságok érvényesítésére.[2] 1830. március 25-én azt is engedélyezték a rajnai tartományok papságának, hogy kihirdethessék a biztosítékok nélkül kötött vegyes házasságokat és erről tanúsítványt adjanak ki. Jogot nyertek arra is, hogy ha az egyház érdeke kívánja, *assistentia passivát* nyújtsanak és a házasság megkötését anyakönyvezzék, a

2 VÁRADY L. Árpád: *Lonovics József római kiküldetése. Függelékül Lonovics római naplója.* Budapest, Szent István Akadémia, 1924. 47–48.; RAFFAY Sándor: *A vegyes házasságról.* Budapest, az „Evangélikus Élet" kiadása, 1934. 13–14.

biztosítékok adása mellett kötött vegyes házasságokat pedig megáldják. Bajorországban 1834. szeptember 12-én a Bernetti-instrukcióban engedélyezte az Apostoli Szentszék az *assistentia passiva* alkalmazását a biztosítékok nélkül kötött házasságok esetében.

A vegyes házasságok rendezésére kiadott pápai brévét azonban Christian Karl Josias von Bunsen szentszéki porosz követ figyelmen kívül hagyta és titkos megállapodást kötött Ferdinand August Spiegel kölni érsekkel Berlinben, 1834. június 19-én. A megegyezés értelmében a pápai brévét olyan magyarázattal közölték az érintett tartomány papságával, miszerint az nem ellenkezik az 1825. évi királyi rendelettel. Így nem szükséges az összes gyermeket a katolikus hitben nevelni, illetve ennek okán nem kötelező a reverzális kérése sem, de még az *assistentia passiva* is csak kivételes esetekben alkalmazandó. A főpap halálát követően azonban utóda, Clemens August Droste-Vischering nem tartotta be a kormánnyal kötött egyezséget, és arra kötelezte papjait, hogy a pápai utasításnak megfelelően járjanak el. A porosz kormányzat erre reagálva az új érseket, mivel önkéntes lemondását nem tudta kikényszeríteni, 1837. november 15-én felfüggesztette, majd Minden várába záratta. Hasonlóképpen jártak el más főpapokkal szemben is, így a hajthatatlan Martin Dunin gnesen–poseni érsekkel. Az érintett egyháztartományok püspökei azonban, egy kivétellel, kitartottak elöljáróik mellett. A vegyes házasságokon túl egyéb kihívások is terhelték a porosz–szentszéki kapcsolatokat. Droste-Vischering ugyanis érvényt kívánt szerezni XVI. Gergely Georg Hermes bonni egyetemi tanár tanait elítélő, 1835. szeptember 25-én kiadott brévéjének is. Nem csupán az egyházfő állt ki azonban papjai mellett, de az állami önkény maga után vonta a német, azon keresztül pedig az egyetemes katolicizmus öntudatra ébredését is. Miután XVI. Gergely 1837. december 10-én ünnepélyes allokúcióban adott hangot a kölni érsek iránt érzett elismerésének, a katolikus politikai újságírás atyja, Johann Joseph Görres *Athanasius* című apológiájában vette védelmébe Droste-Vischeringet. A patthelyzetet az uralkodó, III. Frigyes Vilmos halála oldotta fel valamelyest.[3]

A kölni események nem maradtak visszhang nélkül Magyarországon sem,[4] főleg hogy azokkal párhuzamosan, az 1832–1836. évi diétát követően a vármegyékbe helyeződött át a vegyes házasságok körüli vita. 1836. szeptember 12-én Gömör és Kishont vármegye törvényhatósága felszólította Scitovszky János rozsnyói püspököt, hogy tiltsa el papjait a vegyes házasságok akadályoztatásától, aminek azonban a főpap nem tett eleget. Így 1837. április 11-én a helyi hatóságok elrendelték, hogy vonják ügyészi kereset alá azokat a papokat, akik megtagadták a katolikus és protestáns felek esketését. A püspök 1837. június 10-én kelt iratával tiltakozott a vármegye eljárásával szemben, miközben tagadta a papjaival szembeni vádak valódiságát. Ennek folyományaként 1837. december 11-én V. Ferdinánd királynál feljelentették Scitovszkyt. A vádak között szerepelt, hogy a főpap nem veszi figyelembe a vármegye törvényhatósági jogát és annak jóváhagyása nélkül hirdeti ki a pápai bullákat.

3 CHADWICK, Owen: *A History of Popes.1830–1914.* Oxford, Clarendon Press, 1998. 34–42.
4 Vö. *Egyházi Tár,* Pest, 1838. április, XI. füzet, 59–64.

A vármegye továbbá felhívta a figyelmet 1838. június 18-án kelt körlevelében arra, hogy az esketésre jelentkező párok vigyenek magukkal tanúkat, akik a későbbiekben igazolni tudják az esetleges visszaéléseket. 1838. november 26-án a püspök válasziratban utasította el az ellene felhozott vádakat, és említést tett a kölni események magyar visszhangjáról is. A folytatás sem maradt el. Lajcsák Ferenc nagyváradi püspök 1839. március 15-én körlevélben, majd azt kiegészítve az április 22-i instrukcióval utasította papságát, hogy a biztosítékok megadása esetén áldják meg a szóban forgó házasságokat. Amennyiben a katolikus egyházi feltételek nem teljesülnek, szorítkozzanak az *assistentia passiva* alkalmazására. Ahogyan Gömör és Kishont vármegye, úgy Bihar sem hagyta szó nélkül a püspöki elhatározást. Panaszlevéllel fordult az uralkodóhoz, amelyre, ahogyan korábban Scitovszky, Lajcsák is válaszolt. Végül mindkét vármegye – miután a felterjesztésére nem érkezett válasz a királytól – az országgyűlés elé vitte panaszát.[5]

2. A rejtett részletek – Metternich törekvései: római delegáció az osztrák házasságjog kérdésében

A Bécs és Róma közötti viszony, az egyház jogait korlátozó jozefinista egyházpolitika következtében, nem volt felhőtlen. A nézeteltérések sokáig nem találtak megoldásra, hiszen a két oldal eltérő céllal kívánta volna orvosolni azokat. Bécs, azaz Klemens von Metternich államkancellár a birodalmi életben jelentkező katolikus egyházi túlsúly csökkentését látta volna kívánatosnak, míg a pápaság európai befolyásának hatékony megtartására törekedett. A bécsi udvarban, ahogyan az Hermann Egyed kutatásaiból[6] ismert, lényegében nem foglalkoztak az egyházpolitika reformjával. Az egyetlen személy, aki alapvető fontosságúnak érezte ezt a kérdést, Metternich volt. Ő azonban egyeduralomra épülő politikai irányvonalat képviselt,[7] és igyekezett azt alkalmazni a katolikus egyházzal szemben is. Róma pedig, főleg maga a pápa, elsősorban a kedvezőtlen kölni tapasztalatok miatt, elzárkózott mindenféle engedmény, kompromisszum gondolatától: XVI. Gergely politikájában elődje mintáját követte, azt hangoztatva, hogy az igazságtalanságot eltűri, de a jogairól nem mond le.[8]

Metternich végül komoly erőfeszítések árán érte el, hogy a Szentszék egyáltalán hajlandó legyen érdemben tárgyalni a kérdésről és fogadjon egy diplomáciai küldöttséget. Bécs tehát – az államkancelláron kívül – nem foglalkozott a vegyes házasságok kérdésével, azaz a lelkiismereti és vallásszabadság problémájával sem. A tárgyalások során Magyarország ügye csak érintőlegesen jelent meg, a súlypontot Ausztria helyzete jelentette. Ez a halogató taktika azonban hibásnak bizonyult, három lényeges ok következtében: 1. A kölni és a magyarországi események következtében várható volt, hogy lesz olyan magyar főpap, aki következetesen kiáll majd az egyházi törvények mellett. 2. Feltételezhető volt, hogy a probléma nem a császárhű osztrák papság körében, az amúgy jelentős katolikus fölénnyel bíró Ausztriában fog kirobbanni, hanem a számottevő protestáns hívővel rendelkező Magyarországon, ahol a közelgő diéta sem ígért kedvező politikai hátteret. 3. A magyar nyilvánosság fórumain erőteljes agitáció indult meg a szabadságjogok biztosítása érdekében. Metternich mindezeket a körülményeket átlátva vált az események egyedüli bécsi mozgatórugójává. Az államkancellár, kihasználva a kölni események által nyújtott hivatkozási alapot, kijelentette, hogy a Poroszország és a katolikus egyház között fennálló, napról napra elmérgesedő vita bármelyik államban megismétlődhet a kormányzat szándékaitól függetlenül, éppen a hasonló körülmények következtében. Ennek lehetőségét erősíti, hogy miután az Apostoli Szentszék az egész kereszténységhez szólt, számos jel mutatja, hogy a Habsburg Monarchia klérusa is elhatározta a legfelsőbb útmutatás feltétel nélkül való követését. Másrészt viszont ott vannak a vegyes házasságot kötő párok sérelmei, amelyeket nem lehet a végtelenségig figyelmen kívül hagyni. Hozzátette továbbá, a protestáns ellenzék Magyarországon minden lehetőséget kihasznál, hogy szóba hozza a kérdést. Mindennek következtében elengedhetetlennek vélte a tárgy felülvizsgálatát, hiszen annak elmaradása kikezdené azt a rendszert, amely a jelenlegi kormányzás morális jellegének megfelelő. Ennek okán megváltoztathatatlan alapelvek felállítását jelölte meg elsődleges célul, valamint a szükséges szabályok differenciált alkalmazását. Szerinte ennek azonban az a türelem az alapja, amely az egyenlő jogra, tiszteletre és okosságra épül.[9] Metternich tehát kormányzati okokból a valódi tolerancia mihamarabbi alkalmazását sürgette a vegyes házasságok kérdésében.

3. A porosz–osztrák sajtóháború első felvonása

A bécsi udvar részéről, amint az fentebb is kiderült, Metternich vállalta fel a római kérdéskörrel járó feladatok jelentős részét. Az államkancellár, 1835 után egyedüliként, felismerte az Apostoli Szentszékkel fenntartott diplomáciai kapcsolatokon túl az azok által nyújtott információs hálózat felbecsülhetetlen eszmei értékét is. Ennek tudható be, hogy a Habsburg Birodalom részéről Rudolf Lützow gróf majd negyed évszázadon keresztül tölthetett be nagyköveti pozíciót a Szentszék mellett, hiszen Metternichnek nem csupán megbízható, de az egymást követő pápák egyetemes felfogását ismerő, valamint a Kúria belpolitikájában is jártasságot szerző diplomatára volt szüksége. Ebben a pozícióban kiváltképp nem állt érdekében egy esetleges személycsere. Az államkancellár azonban hiába igyekezett minden szinten biztosítani az eseményeket és a sze-

5 Váradi L. (1924): 45–52.
6 Hermann Egyed: *Lonovics József római kiküldetésének (1840–41) belpolitikai és diplomáciai előkészítése.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934.
7 Miskolczy Gyula: *A kamarilla a reformkorszakban.* Budapest, Franklin Társulat, é. n. 91.
8 VII. Pius válasza az orosz cári kérésre, hogy a külön házassági törvényszékeket ismerje el a Szentszék, ellenkező esetben a polgári házasság behozatala lesz esedékes. Váradi (1924): 99–10.

9 Metternich előadása. s. l. s. d. Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban ÖStA,), Haus-, Hof-, und Staatsarchiv (a továbbiakban HHStA), Kabinettsarchiv, Staatskonferenz Konferenzakten a 46. 558/1841.

replőket, a polgárok által létrehozott nyilvánosság kormányzatellenőrző szerepére és – számtalan esetben – annak politikáját helytelenítő állásfoglalásaira már nem volt ráhatása.

Határozottan kijelenthetjük ugyanis, hogy egyházpolitikájára befolyást gyakorolt a korabeli sajtó, és Metternich sem vonhatta ki magát a hírközlő orgánumok nyomása alól. Számolnia kellett azzal, hogy az európai társadalmi és politikai közeg egyre nagyobb figyelmet tanúsít a lelkiismereti és vallásszabadság kérdése iránt, amire egyébként az Apostoli Szentszéknek is fel kellett készülnie.[10] Ennek megfelelően Metternich sem mulasztotta el megszervezni a sajtófigyelés kiemelt jelentőségű munkáját.[11] Értelemszerűen a francia, a porosz, az itáliai, illetve a német sajtóban volt érdekelt az osztrák politika, amely a liberális oldalt éppúgy figyelemmel kísérte, mint a konzervatív álláspontot. 1839-re, a porosz eseményeket követően, várható volt a nemzetközi tiltakozás a nagyhatalmi politika agresszív fellépésével szemben. Tudta ezt Metternich is, így gondja volt a porosz és a szentszéki, illetve ez utóbbi és a bécsi nunciatúra közötti levelezések megfigyelésére is.[12] Hiába igyekezett azonban Ludovico Altieri bécsi nuncius pozitív színben feltüntetni a bécsi egyházpolitikát a Szentszék előtt, hiszen már a magyar diéta megkezdése előtt sorra jelentek meg azok az újságcikkek, melyek az osztrák külpolitika következő lépését vették kritikus vizsgálat alá. Ráadásul, mint már utaltam rá, ekkor zajlott le egy eseménysorozat, amely komoly hatást gyakorolt a nemzetközi sajtóorgánumokra: a magyar püspöki körlevelek megjelenése és az azokra adott osztrák válaszreakció. Ennek fényében érthető, hogy a bécsi udvar gondosan összegyűjtette azokat az újságcikkeket, amelyek az osztrák, valamint – a tárgy jellegéből kifolyólag – a magyar helyzetet taglalták a felekezeti együttélés lakmuszpapírjaként értelmezhető vegyes házassági problémakör tárgyában.

A porosz és az osztrák sajtó, illetve az ezek mögött álló politikai tényezők csatározása hamarosan egyfajta sajátos „médiaháború" kitöréséhez vezetett. Poroszország hatalmi elitje ugyanis érdekelt volt abban, hogy legnagyobb po-

10 Rómában is figyelemmel kísérték a különböző sajtóorgánumok állásfoglalását. A magyar ügy sajtóvisszhangja azonban csak Lonovics József kiküldetését követően, a következő diéta (1843–1844) idején vált kiemelt fontosságúvá az Apostoli Szentszék számára. Vö. Archivio Segreto Vaticano–Archivio Nunziatura Vienna (a továbbiakban ASV ANV) 284 A (302) Altieri Ludovico, nunzio: Annessiai vari dispacci inviati a Roma e alla Cancellaria di Stato. 209r–213v. (Újságkivonatok 1843-ból.)

11 Vö. BREIL, Michaela: *Die Augsburger Allgemeine Zeitung und die Pressepolitik Bayerns: ein Verlagsunternehmen zwischen 1815 und 1848.* (Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur 54) Tübingen, Niemeyer, 1996. 171., 259–261. Egy 1828-ból származó, a magyar vallási békétlenségről szóló cikk kapcsán Metternich megjegyezte, hogy az ellenséges szellemű cikket nem Pesten készítették. Kérdésként vetette fel ugyanakkor, hogy egy ilyen hír, amely a népek közötti béke megzavarását célozta meg, hogyan juthatott egy ellenséges laphoz, illetve az ilyen jellegű, szellemű cikkek megjelenését el kell-e tűrni a birodalomban.

12 A porosz ügyvivő, Buch és a bíboros-államtitkár, Lambrushini számjegyű titkosírással írt levele feloldva. ÖStA, HHStA, Staatenabteilungen Rom, Staatskanzlei (1806–1860) Kt. 64. Varia 1838–1839. Weisungen 1840. IV–XII. 34r. A nuncius szerint Metternich politikája nem összetévesztendő a porosz politikával.

litikai vetélytársa, a Habsburg Birodalom belső viszonyait kritizálja a német nyilvánosság fórumain, amiben felekezeti szempontok is közrejátszhattak, hiszen a porosz elit döntően protestáns volt. A kezdőpontot a porosz területek tekintélyes orgánuma, a *Hannoversche Zeitung* 1839. évi április 4-i számában megjelent cikk jelenti, amely arról írt, hogy Bécsben – minden látszat ellenére – maradtak még kételyek a vallásügy rendezésének kérdésében. Hiába ad ki Róma új pápai bullát, mivel annak kihirdetése, és így gyakorlati érvényesülése, kérdéses. Még ha azt a klérus tagjai el is ismerik, ez nem várható az államigazgatás részéről, amely a tolerancia terén nem tesz visszalépést. Ismeretes az államminiszter, Franz Anton von Kolowrat-Liebsteinsky hozzáállása a kérdéshez: inkább lemondana, minthogy hozzájárulását adná egy ilyen rendelkezéshez. A cikk példaként említett egy hivatalában felfüggesztett plébánost, aki a Hauer–Reichenbach[13] esküvő vezetését megtagadta. A helyhatóság olyan egyöntetűen és energikusan állt ki a törvények betartása mellett, hogy az ülést az elnök felfüggesztette és fellebbviteli fórumhoz fordult.[14]

Napra pontosan ezzel egy időben egy, az osztrák egyházi törvényeket taglaló korábbi cikke helyreigazítása során a porosz állami újság, az *Allgemeine Preussische Staats-Zeitung* szerzője kijelentette, ha már maguk az osztrák hatóságok is félreértésekkel küszködve kezelik ezt a kérdést, bizony elnézést kérhetnek ők, akik még csak nem is a Habsburg Birodalomhoz tartoznak.[15]

Az osztrák fél sem volt azonban rest. Szűk két héten belül a hivatalos jellegű lap, az *Allgemeine Zeitung* szerzője feltette azt a – propagandisztikusnak ható – kérdést, ahogyan ő fogalmazott, a protestáns „Németországnak", hogy vajon ismeretes-e számára, milyen nyugalomban és egyetértésben élnek egymással a különböző vallású emberek Ausztriában, azaz körülbelül 27 millió katolikus és 8 millió máshitű lakos. Úgy vélte, hogy ez mindenekelőtt a katolikus toleranciának és az államigazgatás gondoskodásának köszönhető, majd – egyértelműen polemikus éllel – hozzátette: Ausztriától távol áll az a felekezeti széthúzással járó vita, amely „Németországban" megvalósul, és amely a protestáns oldal számlájára írandó. Amennyiben a Habsburg Birodalomban olyan visszaélések történtek volna a protestánsokkal szemben, mint amilyenek például Weimarban[16] a katoliku-

13 Vö. Altieri levelének regisztruma. S. l.,1840. január 17. ASV ANV 280 C. 21v–26r. A protestáns Reinhold von Reichenbach és a katolikus Antonia von Hauer házasságát végül reverzális nélkül, katolikus pap áldásával kötötték meg. A prímás érvényteleníteni szerette volna a frigyet. Az eset különlegességét az adta, hogy a vőlegény édesapja, Karl Ludwig von Reichenbach filozófus, természettudós a házasság megkötésével egy időben nyert bárói rangot I. Vilmos württembergi királytól.

14 *Hannoversche Zeitung,* 1839. április 4. 468. ÖStA, HHStA, Staatenabteilungen Rom, Staatskanzlei (1806–1860) Kt. 64. Varia.

15 *Allgemeine Preussische Staats-Zeitung* (Berlin) 1839. április 4. 431. ÖStA, HHStA, Staatenabteilungen Rom, Staatskanzlei (1806–1860) Kt. 64. Varia.

16 A Szász–Weimar–Eisenachi Nagyhercegségben egy rendelet alapján a vegyes házasságban született gyermekek a hercegség területén régebben lakó (így főként protestáns) szülő vallását követték. Vö. Lonovics felszólalása az 1843–1844. évi országgyűlésen. *Felséges első Ferdinánd austriai császár, Magyar és Csehország e' néven ötödik koronás királyától szabad királyi Pozsony városában 1843-dik évi május 14-kén rendeltetett magyar-országgyűlésen méltóságos fő-rendeknél tartatott országos*

sok sérelmére megestek, akkor azokat a legbuzgóbb katolikusok hozták volna nyilvánosságra – vélte a szerző.[17]

Ezzel az állításával azonban szöges ellentétben alakultak az események, méghozzá a magyarországi fejlemények következményeként. Lajcsák Ferenc nagyváradi püspök ugyanis, mint már utaltam rá, 1839. március 15-i körlevelében utasította papságát, hogy csak az olyan házasságokat áldják meg, amelyek biztosítva vannak a katolikus egyházi előírás szerint, ellenkező esetben a protestáns fél számára a legtöbb esetben megalázó *passiva assistentiát* kell alkalmazni. Ezt a *casus bellit* Bécs már nem hagyhatta figyelmen kívül. Lajcsák ugyanis az egyházjog szempontjából szabályszerűen járt el a lelkiismereti és vallásszabadság jegyében, lépésével azonban súlyosan sértette a máshitű lakosok ugyanezen jogait. Az udvar azonban végül megint nem akarta feloldani a gordiuszi csomót: az 1839. április 17-én kiadott rendelet csupán azt az általános ígéretet tartalmazta, hogy a király őrködni fog a törvények megtartása felett, a hercegprímáshoz intézett utasítás pedig kérte a magyar egyház fejét, hogy püspökeit figyelmeztesse, tartsák be a rendeletet, valamint tartózkodjanak a Lajcsák körleveléhez hasonló „ártalmas izgatásoktól".[18]

Ezen a ponton azonban már Róma is beszállt a sajtóvitába. A *Diario di Roma* 1839. április 20-i függelékeiben[19] hosszasan részletezte a poroszországi eseményeket. A német és a porosz sajtó azonban kevésbé volt tapintatos. A *Stadt-Aachener Zeitung* április 30-án az április 17-i magyar királyi rendeletről tudósított, amelyet a beszámoló szerint válaszként adtak ki a nagyváradi és a székesfehérvári püspökök körlevelére, hogy azok tartalmát visszavonják. (Székesfehérvár téves említését feltehetően az magyarázza, hogy Scitovszky püspök nevét összetéveszthették Stuhlweissenburggal, azaz a város német nevével.) A cikk szerint ebben a helyzetben csak remélni lehet, hogy a rendeletet betartják Magyarországon. Véleménye szerint az államhatalom úgy állította be saját magát ebben az ügyben, mint amely az egyházi dolgokban egyrészről toleranciával és pártatlansággal él, általános elismerést teremt és a felekezeti hovatartozástól függetlenül biztosítja a maga számára az állampolgárok köszönetét. Tanácsos volna azonban törvényileg rendezni a kérdést az egész birodalomban. A cikk megoldási javaslatot is felvázolt: eszerint a püspökök utasíthatnák papjaikat a reverzális nélküli vegyes házasságok megáldására, ugyanakkor a papnak hitbeli és lelkiismereti meggyőződéséből kifolyólag jogában állhatna elutasítani a házasulandó feleket, és egy kevésbé „szi-

ülések naplója. V. kötet. Pozsony–Pest, Az Országgyűlési Irományok Kiadóhivatala–Landerer és Heckenast, 1844. 78. Egy 1813. évi október 7-i törvény értelmében Weimarban a papoknak a gyónás során tudomásukra jutott, az uralkodót vagy az államot veszélyeztető szándékot jelenteniük kellett a hivatalos szervek felé. [Lonovics József:] *A Josephismus és az egyházat illető legujabb császári rendelvény.* Bécs, Jasper–Hügel–Manz, 1851. 11.

17 *Beilage zur Allgemeinen Zeitung*. 1839. április 14. 796. ÖStA, HHStA, Staatenabteilungen Rom, Staatskanzlei (1806–1860) Kt. 64. Varia.

18 Majláth János: *Vallási mozgalmak Magyarországon.* I–II. Pest, 1844–1846. I. kötet. 108.

19 *3 al Diario di Roma.* 1839. április 20.; *4. al Diario di Roma,* 1839. április 20.; ÖStA, HHStA, Staatenabteilungen Rom, Staatskanzlei (1806–1860) Kt. 64. Varia 1838–1839. Weisungen 1840. IV–XII. 110r–111v.; 112r–113v.

gorú" társához küldeni őket. Ebben az esetben azonban egy okiratban kellene nyilatkoznia erről, és ha esetleg megtagadná a nyilatkozat kiadását, akkor büntetésként felfüggesztés lenne kiszabható rá.[20] Ugyanezt a megoldási javaslatot vetette fel egy másik porosz orgánum, az *Elberfelder Zeitung* is,[21] amely május 4-én már magáról a közelgő magyar diétáról írt. A katolikusok és a protestánsok közötti zavaros magyar helyzet tárgyalását Oeser Keresztély, azaz Schröer Tóbiás Gottfried evangélikus líceumi tanár álnéven, Lipcsében kiadott művének említésével kezdte, amely a protestánsok sérelmeit vette górcső alá az 1832–1836. évi országgyűlés és a hivatalos okmányok tükrében. Ez az apró mozzanat is jelzi, hogy a német nyelvterület sajtója ekkor már hosszabb ideje követte a magyar felekezeti feszültségek történetét. A cikk szerint az ország népességének egyharmada, azaz hárommillió fő protestáns, akiknek 1645 óta teljes vallásszabadságot biztosítottak a törvények, idővel azonban a jezsuiták machinációjának és erőszakos magatartásának köszönhetően mindez csorbult, és a kérdés II. József toleráns rendelkezései ellenére még mindig orvoslásra vár. Fontos problémaként említette a diéták sorozatos elmaradását is. Megjegyezte továbbá, hogy a legutolsó országgyűlésen éppen nem az érintettek, tehát a protestánsok, hanem a nagy jogérzékenységgel rendelkező katolikusok hozták fel a tárgyat, amelyet testvéreik elnyomásaként, jogsértésként értelmeztek.[22] A szerző felsorolt 16 sérelmi pontot is.[23] Elsőként említette a gyermekek vallását érintő rendelkezést, miszerint ha a vegyes házasságban az apa katolikus, akkor minden gyermeknek követnie kell a vallását, ellenben ha protestáns, akkor csak a fiúgyermekek követik apjukat. A szerző meg sem említette a vallási tárgyú reverzálisokat, csupán a törvény jogi következményeire hívta fel a figyelmet, miszerint a határozat első fele kötelező érvényű, míg a második kitétel csak elismert jelleggel bír. A második pontban említette a korszakban igencsak híresnek számító Tagen-botrányt[24] kiváltó esetet, azt állítva, hogy

20 *Stadt-Aachener Zeitung,* 1839. április 30. ÖStA, HHStA, Staatenabteilungen Rom, Staatskanzlei (1806–1860) Kt. 64. Varia.

21 *Elberfelder Zeitung,*1839. május 1. (Forrásul pontosabb hivatkozás nélkül a német lapokat nevezi meg.) ÖStA, HHStA, Staatenabteilungen Rom, Staatskanzlei (1806–1860) Kt. 64. Varia.

22 Vö. ezzel kapcsolatban az 1890-es években zajló egyházpolitikai küzdelem egyik liberális vezéralakjának, Beksics Gusztávnak a véleményét: „A vallási béke és kölcsönös türelem a felekezetek testvéries egyetértése hatalmas eszköz volna a magyar politika kezében, hogy küzdjön vele nemzeti czéljainkért. Mi a legfőbb czél, mely egyszersmind eszköz? A magyar társadalom teljes és végleges összeolvadás." Beksics Gusztáv: *Ultramontanizmus és nemzeti állam.* Budapest, Grill Károly kiadója, 1891. 12.

23 Az alsótábla 14 pontban fogalmazta meg javaslatait az 1832–1836. évi országgyűlésen. A fentebbi pontok a sérelmeket vették sorba és egészítették ki a horvát kérdéssel, valamint a tábori lelkészség ügyével. Így az 1830. és 1832–1836. évi diétán felvetett sérelmek együtt kerültek az újság hasábjaira.

24 1833. február 20-án a gyenge érveket felvonultató katolikus ellenállás dacára – amelyek a tárgyalás elhalasztását célozták – a vallásügyi sérelmeket és a reverzális kérdését kezdte tárgyalni az országgyűlés. Lonovics József a tőle megszokott ékesszólással igyekezett igazolni a reverzálisok és az áttéréseknél megkövetelt hatheti oktatás jogosultságát. Beszéde generálta az addigi országgyűlések egyik legnagyobb botrányát az ellenzéki Beöthy Ödön bihari követ és Tagen János váradi kanonok között. Lonovics azt állította, hogy az áttérőknek előírt hatheti oktatás során katolikus oldalról nem volt még példa visszaélésre. Erre Beöthy Ödön reagált, szerinte megtör-

Magyarországon olyan rendelet van érvényben, amely lehetőséget nyújt akár harmincévnyi visszaélésre is az áttérések lebonyolítása kapcsán. A harmadik pont a protestáns vallásra történő „átcsábítás" problematikáját ecsetelte.[25] Az ötödik pont[26] szerint a protestáns teológiai hallgatóknak tilos volt külföldi egyetemeken tanulni. A szerző ugyanakkor nem említette, hogy hasonló problémák a katolikusok vonatkozásában is fennálltak, hiszen ők is meg voltak fosztva attól a lehetőségtől, hogy a szellemi központban, Rómában tanulhassanak. A következő pont a vegyes házasságokat tárgyalta, amelyeket ha meg is áldott egy protestáns lelkész, később egy katolikus lelkésszel is meg kellett áldatni. A tizedik pont[27] szerint a protestánsoknak több helyen kötelező a katolikus egyház javára anyagi hozzájárulást fizetni. Sok városban a hivatali helyekről is ki vannak zárva.[28] Egyes helyeken megtiltották a protestánsoknak a földtulajdonszerzést, valamint mindenféle kereskedelmi tevékenységet.[29] Megemlítette a szerző mindemellett[30] a horvátországi és a szlavóniai protestánsok polgárjogának teljes hiányát, valamint a tábori lelkészség problémáját. Hangsúlyozta továbbá, hogy az alsótábla eredménytelenül igyekezett a felsőtáblát meggyőzni ezeknek a protestáns sérelmeknek a jogosságát és jelentőségét illetően.

Ahogy a fenti pontokból is látszik, az újságcikk alapvetően az 1790/91: XXVI. törvénycikkből fakadó joghézagokat részletezte, ahogyan azt meg is jegyezte: az emberek nem akartak mást, csupán a fentebbi törvény nyújtotta vallásszabadság biztosítékait. Mivel azonban, amint azt a cikk igencsak patetikusan megfogalmazta, az alsótábla becsülete a felsőtábla makacsságát nem tudta megtörni, a boldogabb jövőbe vetett remény elhalása miatt egy katolikus követ, Borsiczky István könnyekre fakadt és a gyűlésen mély meghatottság lett úrrá. Ekkor egy másik katolikus, Balogh Péter[31] a következőket mondta: „[...] nem halt meg, csak alszik." A szerző végezetül a jövendő országgyűlést említette meg, mintegy üzenve ezáltal a bécsi udvarnak. A közelgő diéta ugyanis újabb

tént, hogy egy hetvenéves személy fiatal korától kezdve véget nem érő oktatást volt kénytelen eltűrni. A bihari követ kijelentésének valóságtartalmát azonban Tagen teljes egészében tagadta, majd Mérey Sándor személynök, nem adva meg a lehetőséget a bihari követnek a válaszra, feloszlatta az ülést. Ezt követően a váradi kanonok kitiltása a diétáról elkerülhetetlenné vált. Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig.* 2. javított, bővített kiadás. Pest, Ráth Mór, 1868. 323–326.

25 A szerző szerint olyannyira túlzásba vitték a szabályozást, hogy a protestáns prédikációt hallgatók soraiban ülő katolikus személy jelenlétét is már a csábítás hatásaként értékelték.

26 A negyedik pont az oktatásügyet említette, miszerint protestáns személynek nem szabad katolikus gyermeket sem magán-, sem nyilvános jelleggel oktatni.

27 A hetedik és nyolcadik pontban olvasható, hogy hiába engedélyezte a törvény a protestáns gimnáziumok és konzisztóriumok létrehozását, azok alapítása ténylegesen nem lehetséges a szerző szerint.

28 A kilencedik pont megemlítette, hogy a vegyes házasságban élt, de elvált protestáns nem házasodhat ismét.

29 Vö. Az alsótábla XIII. pontja csupán azt mondta ki, hogy az üres jobbágytelkekre költöző evangélikusok ne fizessenek a katolikus lelkészeknek. Váradý (1924): 42.

30 A cikk megemlítette továbbá, hogy egyes területeken még a közösségi temetőhasználatot sem engedélyezik.

31 A bibliai jelenetre valójában Beöthy Ödön tett utalást.

összecsapást ígér az igazság és a hierarchikus zsarnokság között, de az osztrák kabinet bölcsességétől és igazságszeretetétől függ, hogy ennek a veszélyes tűznek gátat tud szabni a legalapvetőbb és legszentebb jog garanciáival, amelyet minden, a lelkiismereti szabadság felé elkötelezett magyar, felekezeti hovatartozástól függetlenül, remél. Ma már biztosan tudjuk, hogy ez az üzenet valóban célba is talált: Bécsben ugyanis a sajtófigyeléssel megbízott személy – vagy esetleg éppen maga Metternich – piros aláhúzással emelte ki ezt a passzust a szövegből, ahogyan a vegyes házasságokra vonatkozó részeket is.[32]

Ez a sajtóvita közvetett politikai jelentőséggel bírhatott, hiszen feltehetően tovább erősítette az államkancellár álláspontját a Szentszékkel folytatandó tárgyalások szükségességéről, amelyek a vegyes házasságokon keresztül az állam és az egyház kapcsolatának általánosabb jellegzetességeit is érintik. Kiváló példa erre a híres-hírhedt 1840. február 18-i expozéja, amelyben visszaköszönnek a fentebb bemutatott sajtócikkek. Az államkancellár ebben azt hangsúlyozta, hogy a kormány kész a katolikus egyház számára a teljes vallásszabadságot biztosítani.[33]

4. A porosz és osztrák sajtóháború második felvonása – új szereplőkkel

„[...] végre hogy miután itteni küldetésemet mind a külföldi hirlapok mind az itteni Szövetségesek vizsga szemekkel kisérik"[34] – közölte Lonovics József XVI. Gergely pápával 1841. április 29-én, mintegy ezzel is sürgetve az örökös tartományokat érintő egyházjogi engedmények megadását. Lonovicsnak igaza volt. Amíg Magyarország politikai nyilvánossága az országgyűléssel volt elfoglalva, Metternich pedig saját diplomáciai útját tervezte, a sajtó hallgatott, várta a következő lépést és annak eredményeit. Ennek megfelelően a legközelebbi sajtóvisszhang már Lonovics József római kiküldetésével egy időben született meg, amikor az európai politika számára fontos feladattá vált az osztrák–szentszéki reláció újragondolása.

Amíg a korábbiak során főleg a porosz és az itáliai újságok kötötték le a bécsi udvar figyelmét, 1841-ben már a francia sajtó is hallatta hangját. Ez utóbbi ultramontán ága, nevezetesen a *L'Univers* február 11-i lapszáma kifejezetten éles hangon reagált Ausztria és név szerint Metternich egyházpolitikájára, amelyet még a porosz és az orosz katolikusellenes agressziónál[35] is gyűlöletesebbnek bélyegzett. Igazságtalan lenne ugyanazzal vádolni a bécsi kabinetet, mint a berlini és a szentpétervári kormányt, hiszen az előbbi megszorításai, éppen európai státusza miatt, felülmúlják az utóbbiak katolikusüldözéseit. A katolikusok nem számíthatnak igazságra és türelemre, a katolikus hatalmaktól nem várhatják el azt, amit egyébként megtehetnének. Így azok néha „mélyebben sebzik

32 *Elberfelder Zeitung. Vereinigte Allgemeine Zeitung und Provinzial-Zeitung (nebst Intelligenzblatt),* 1839. május 4. ÖStA, HHStA, Staatenabteilungen Rom, Staatskanzlei (1806–1860) Kt. 64. Varia.

33 Kizárólag a rendelkezésre álló eszközökhöz mérten. Váradý (1924): 65.

34 Uo. 265.

35 Vö. *Deuxième Supplément à l'Univers du 7 avril* [1841]. ÖStA, HHStA, Staatenabteilung Rom, Staatskanzlei Kt. 66. Varia.

meg" őket, mint a skizmatikusok és eretnekek véres és nyílt háborúja.[36] Az osztrák egyházpolitika főemberének egyértelműen Metternichet tartotta, aki az egész kormányzatot átlátja, mégsem rendelkezik a legfőbb hatalommal.[37]

A francia liberális oldal, amelynek sajtóját Bécs szintén figyelemmel kísérte, egészen más oldalról közelítette meg a fennálló politikai helyzetet. Éppen a Lonovics-kiküldetéssel egy időben idézte a *L'ami de la religion* egyik februári száma Henri Lacordaire-t, aki a nemzeti érzülettel erősen átitatott beszédében a szabad akarattal mint isteni törvénnyel foglalkozott. Úgy vélte, hogy ezt a nemzetnek minden eszközzel szolgálnia kell, adott esetben akár még fegyverek által is. Nem azért, hogy az igazságot terjessze velük, hiszen az igazságnak arra nincs szüksége, hanem hogy megvédje a szabadságot.[38] Kijelentette, hogy a polgárságnak, amely a nép és az elit között feszül, Isten megengedi, hogy uralkodjon. Amennyiben azonban kormányozni szeretne, kötelessége tanulni és önmagát fejleszteni.[39] Idővel azonban rá fog jönni, hogy túl nagy terhet vett magára, amelyet egyedül, Isten nélkül nem képes hordozni. Mindemellett egy másik részlet is felkeltette Metternich figyelmét.[40] Az államkancellár érdeklődése a katolicizmus és a demokrácia összeegyeztethetőségét valló, a szociális felelősségvállalást hirdető Antoine Frédéric Ozanam történész, irodalomtörténész 1833-ban létrehozott szervezetének, a későbbi Páli Szent Vince Társulat működésének szólt. Az egyetemistákat tömörítő imatársaság elsősorban a cselekvő hitet kívánta gyakorolni, így vállalta a legszegényebbek otthoni látogatását és anyagi, szellemi, lelki támogatását. Ez a közösség idővel egész Európában elterjedt, és tevékenységével jelentős mértékben járult hozzá a keresztényszocializmus létrejöttéhez, valamint a katolikus egyház szociális tanításának megfogalmazásához. Ozanam kapcsolatban állt a *L'Avenir* alapítóival, így a Metternich által megkülönböztetett figyelemmel számon tartott domonkos rendi Lacordaire-rel is.

Szintén 1841 februárjában a hamburgi újság, a *Staats- und Gelehrte[n] Zeitung des Hamburgischen Unpartheyischen Correspondenten*[41] a püspökök és az Apostoli Szentszék közötti hivatalos levelezések ellenőrzése és a *placetum regium*,

36 *L'Univers*, 1841. február 11. IX. Nr. 512. ÖStA, HHStA, Staatenabteilung Rom, Staatskanzlei Kt. 66. Varia.

37 Érdemes megjegyezni, hogy az újság a cikk megjelentetését követően közölt egy olvasói levelet, amelyben a szerző kifejtette, hogy az egyházpolitika nem lehet egyetlen ember játéktere. A Birodalom rendszerét hatalmas bürokrácia és kiépített hierarchia igazgatja, amelynek működésében minden reform óriási nehézséget jelent. Megjegyezte továbbá, hogy maga az egyház is szívesen kapcsolódott bele ebbe a rendszerbe, továbbá hangsúlyozta, hogy Metternich nem maga az uralkodó. A jozefinizmus következményeinek enyhítése azonban az államkancellárnak tudható be. L'Autriche et le prince de Metternich. *L'Univers*, 1841. február 11. L'Autriche et le prince de Metternich.

38 *L' ami de la religion, journal ecclésiastique*, 1841. február 18. 322. ÖStA, HHStA Staatenabteilung Rom Staatskanzlei Kt. 66. Varia.

39 Vö. „Et nunc reges, intelligite; erudimini qui judicatis[!] terram." Idézi Lacordaire-t, ám ezt pontos helymegjelölés nélkül közölte az újság.

40 *L' ami de la religion, journal ecclésiastique*, 1841. február 18. 327–329. ÖStA, HHStA, Staatenabteilung Rom, Staatskanzlei Kt. 66. Varia.

41 *Staats- und Gelehrte[n] Zeitung des Hamburgischen Unpartheyischen Correspondenten*, 1841. február 3.ÖStA, HHStA, Staatenabteilung Rom, Staatskanzlei Kt. 66. Varia.

a királyi tetszvényjog kapcsán kifejtette, hogy bár más államok esetében még kérdéses annak további sorsa, és még Ausztriában is az állami felügyelet függvénye, Bécs azonban minden kétséget kizáróan elismeri a pápát mint a római katolikus egyház látható fejét. A lipcsei *Allgemeine Zeitung* ennél még tovább ment. Magyarországot követendő példaként állította be a katolikus vallási türelem és a valódi felvilágosodás szempontjából, mivel véleménye szerint a nép a vegyes házasság terén a katolikus törvényeket kitartással és elszántsággal meg tudta változtatni. A porosz kormány minden bölcsessége és tényleges felvilágosultsága ellenére sem fogja jóváhagyni ugyanezt a gyakorlatot, amiért még csak a lehetőség sincs meg arra, hogy elérjék a „szép" magyarországi helyzetet.[42]

Lonovics József római kiküldetésének sikeres befejezését követően a francia ultramontán oldal is értékelést közölt.[43] A *L'Univers* terjedelmes cikksorozatban írt Róma határozatairól a vegyes házassági ügyben. Metternichet mint korábban meg nem értett politikust mutatta be, aki felismerte a Habsburg Birodalom igényeit és megtette a megfelelő lépéseket a megbékéléshez.[44]

A fentebbiek tükrében elvitathatatlan, hogy a porosz és az osztrák sajtó, valamint az európai politikai nyilvánosság komolyan érdeklődött a különböző szabadságjogok kérdése, így a lelkiismereti és vallásszabadság iránt. Ennek az összecsapásnak lett egyik kiemelt pontja a magyar ügy, hiszen a pattanásig feszült helyzet kellős közepén nyílt meg az 1839–1840. évi országgyűlés. Lényegében az itt lezajló vallásügyi vita jelentette az utolsó cseppet Róma és Ausztria konfliktusokkal terhelt egyházpolitikai kapcsolatában. A nemzetközi és a magyar viszonyok ebben a pillanatban teljes mértékben összhangba kerültek, amit híven tükröz a hazai állapotok megjelenítése a külföldi sajtóban. Így a magyar országgyűlések folyamatos vallásügyi vitái nem csupán hazánkra voltak hatással, de a nemzetközi viszonyokra is. A reformellenzék diétai kiállásának, valamint a társadalmi feszültségekre fogékony papságnak köszönhetően a lelkiismereti és vallásszabadság témája nem sikkadt el a tárgyalások során, hanem mindvégig megtartotta jelentőségét. Ennek a kitartásnak köszönhetően tudta a magyar püspöki kar ismét megerősíteni Rómához fűződő kapcsolatait, valamint az Apostoli Szentszéket is hozzásegítette ahhoz, hogy jobban tájékozódhasson a Lajtán inneni területekről. Bécs pedig – legalábbis egy időre – kivívta magának a valóban katolikus jelzőt, míg Metternich egy régi és foszladozó diplomáciai kapcsolatot porolhatott le, illetve éleszthetett újjá.

42 *Leipziger Allgemeine Zeitung*, 1841. április 2. 1015. ÖStA, HHStA, Staatenabteilung Rom, Staatskanzlei 66. Varia. A készülő dokumentumok tartalma tehát kiszivárgott a Vatikán falai mögül.

43 Még áprilisban hosszas cikket közölt a szíriai ottomán területeken élő kereszténység és a nagypolitika kapcsolatáról, amely írás ugyancsak felkeltette Bécs érdeklődését, hiszen a kiküldetéssel egy időben, ahogyan ezt a követségi jelentések is tanúsítják, a keleti kérdés prioritása volt jellemző. Ennek keretében például az Oszmán Birodalom kormánya meg akarta szüntetni az osztrák protektorátust katolikusai felett és egy világi vezetésű, összvallási referatúrát kívánt felállítani. Hudal, Alois: *Die* österreichische *Vatikanbotschaft 1806–1918.* München, Pohl & Co., 1952. 76.; *Supplément a l'Univers*, 1841. április 7.; ÖStA, HHStA, Staatenabteilung Rom, Staatskanzlei Kt. 66. Varia.

44 *L'Univers*. 1841. november 27. ÖStA, HHStA, Staatenabteilung Rom, Staatskanzlei Kt. 66. Varia.

A korona megtalálása 1853-ban. Az esemény bemutatása a kortárs sajtóban*

MANHERCZ ORSOLYA**

Ferenc József 1848. december 2-án foglalta el a Habsburg Birodalom trónját, azonban a magyar országgyűlés nem ismerte el a trónváltozást, az 1849-es magyarországi események pedig a Habsburg-ház trónfosztásához vezettek. Ferenc József uralkodói (magyar királyi) mivolta tehát megkérdőjelezhető volt. Az 1853-as év ráadásul rosszul kezdődött a fiatal császár számára, februárban egy magyar szabólegény merényletet követett el ellene. A tettes indokként hazája szomorú állapotát nevezte meg vallomásában.[1] A merénylet üzenetét felerősítette, hogy 1852 nyarán Ferenc József hosszú utazást tett birodalma keleti részében, a magyar koronatartományokban. A több mint két hónapos utazás során a fogadtatás néhol hűvös volt, de atrocitás nem történt.[2]

1. A korona megtalálása

1853. szeptember 8-án Orsovától nem messze a császári hatóságok kiásták azt a ládát, amely a koronát és a koronázási jelvényeket tartalmazta. Az esemény híre bejárta a Habsburg Birodalmat, illetve Európát.

Az 1849-ben Szemere Bertalan és társai által Orsova közelében elásott koronaékszerek utáni kutatást, valamint a láda megtalálásának körülményeit Deák Ágnes részletesen bemutatta *A koronás Wargha* című monográfiájában,[3] ezért ezekre az eseményekre nem térünk ki. Számunkra érdekesebb az, ami a korona megtalálása után történik, vagyis hogy mit is kezd a bécsi udvar a megkerült koronával és koronázási jelvényekkel. Mi legyen tehát a koronával, amelyet sikerült visszaszerezni Kossuthtól és a lázadóktól? Hogyan lehet beilleszte-

* A tanulmány alapját képező kutatásokat az MTA BTK Médiatudományi Kutatócsoportja, az NMHH Médiatudományi Intézete, valamint a Szent Korona Lendület Kutatócsoport (MTA BTK) támogatta.

** Egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. E-mail: manhercz.orsolya@btk.elte.hu.

1 Libényi János vallomása. In: TÓTH Gyula (vál., szerk.): *A föld megőszült. Emlékiratok, naplók az abszolutizmus (Bach) korából I–II.* Budapest, Szépirodalmi, 1985. I. kötet. 29–50.

2 MANHERCZ Orsolya: Ferenc József 1852-es utazása Magyarországon. A Bach-rendszer szentesítése. In: GERGELY Jenő (főszerk.): *Ahogy mi látjuk. Tanulmányok.* Budapest, ELTE BTK, 2007. 43–57.

3 DEÁK ÁGNES: *A koronás Wargha. Egy kettős ügynök Kossuth és a császári rendőrség szolgálatában.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2010.

ni ezt az eseményt a birodalom történetébe, és hogyan lehet interpretálni az alattvalók, valamint a külföldi közvélemény felé?

1.1. A koronázási láda útja Orsovától Bécsig, illetve Budáig

1853-ban a korona megtalálásával előtérbe kerülhetett volna a magyar koronázás és a legitimáció kérdése. Elsőként azonban a megtalált tárgyak szemléjére, valódiságuk igazolására volt szükség. Ezt a folyamatot a bécsi kormányzat félhivatalos lapjaként számon tartott újság cikkei alapján mutatjuk be.

A *Budapesti Hírlap* 1853. szeptember 11-étől 15 számában – vagyis szinte mindennap – foglalkozott a korona megtalálásával, illetve az azt követő eseményekkel. Az olvasók először tehát szeptember 11-én értesülhettek a hírről, amikor az újság címlapján szerepelt Ferenc József Albrecht főherceghez intézett „bocsátványa" arról, hogy az Albrecht hadigőzös elindult Orsováról a jelvényekkel. A császári utasítás szerint a hajót Budán a legnagyobb ünnepélyességgel kellett fogadni, majd a koronát és a jelvényeket további rendelkezésig a várkápolnában közszemlére tenni.[4] Az ugyanebben a számban közölt, Bécsből érkezett „távirati magán tudósítás" ugyancsak megerősítette a korona megtalálásának hírét.[5]

Szeptember 12-én, hétfőn a *Budapesti Hírlap* rendkívüli számmal jelentkezett – talán éppen a korona megtalálása miatt.[6] Innentől kezdve egyre több részlet került napvilágra a hajó útjával és fogadásával kapcsolatban, valamint a korona és a jelvények további sorsára nézve, illetve természetesen a megtalálás körülményeiről is. Biztossá vált, hogy a korona mellett megtalálták az aranyalmát, a keresztet, a kardot, a királyi pálcát, a palástot, a papucsokat és a koronázási okleveleket is.[7] Magántudósításokból szerzett információkból derült ki, hogy a megtalált kincseket Orsován meg lehetett tekinteni, majd Albrecht főherceg személyesen intézkedett azok Pestre szállításáról.[8]

A hajóút nem volt zökkenőmentes, Baziásnál az Albrecht hadigőzös viharba keveredett, ezért egy nappal később érkezett Pestre, ami egynapos csúszást okozott a programban. Az eredeti dátum szerint szeptember 15-én délután 4 órára tervezték a gőzös fogadását az egyházi és világi főméltóságok részvételével.[9] A szertartás terve alapján a következőképpen zajlott az ünnepség. A jelenlévők az ünnepien feldíszített gőzösön a tabáni kikötőnél várták Albrecht főherceget. A hajóhoz vezető utakat őrizték, a kikötőnél jelen volt egy tisztelgő század zászlóval és zenével, egy másik cs. k. katonai zenekar a hajón foglalt helyet. Ahogy Albrecht a fedélzetre lépett, a *Néphimnuszt* kezdték játszani, az árbócra felhúzták a császári zászlót, amit a budai Vár, a gellérthegyi erősség és az Albrecht hadigőzös ágyúi üdvözöltek. A főherceg a budai hajóval ment a sétatérről a Promontornál (Budafok) horgonyzó hadigőzöshöz az igazolásra kijelölt bizottsággal. Albrechtnek átadták a koronázási jelvényeket, ezután jegyzőkönyvet vettek fel azok valódiságáról. Ezt követően Scitovszky János hercegprímás hálaimát mondott, majd a zenekar ismét a *Néphimnuszt* játszotta, a hadigőzös elsütötte ágyúit – a Vár és a Gellérthegy válaszolt. Végül megszólaltak Buda és Pest harangjai – a harangozás negyedórán át tartott. A korona és a jelvények a gőzösön maradtak katonai őrizet alatt, Albrecht és Scitovszky visszatértek a másik gőzösre, amely ágyúdörgés közepette áthajózott Budára.[10]

A következő napon – az eredeti tervek szerint szeptember 16-án, a valóságban 17-én – került sor a koronázási jelvények átvételére. Reggel 10-kor érkezett a hadigőzös a pesti kikötőhelyre, a koronázási jelvényeket ekkor vitték át a Vártemplomba, ezen a napon és a következő kettőn közszemlére tették, majd 19-én reggel indult a hajó Bécsbe, hogy 20-án a jelvényeket Ferenc József is megtekintse. Bécsben mindössze két napot időzött a korona, 21-én visszavitték Budára.[11]

A megtalálás pontos részletei a szeptember 8-i számban jelentek meg, ekkor hozta le a *Budapesti Hírlap* a *Temesvarer Zeitung* szeptember 14-i cikkének fordítását.[12] Ebből kiderült, hogy a kutatást Titus Karger őrnagy-hadbíró vezette, aki már a korábban a korona megtalálására kialakított bizottságnak is tagja volt.[13]

4 Albrecht a császári intézkedést egy szeptember 10-i nyilatkozattal egészítette ki, amelyben közölte, hogy szeptember 15-én 9 órakor érkezik a hajó, az ünnepélyre nézve később fog rendelkezni. *Budapesti Hírlap*, 1853. szeptember 11. 1185. Hivatalos rész.

5 Uo.

6 *Budapesti Hírlap*, 1853. szeptember 12. 1189. Bécs, sept. 10.

7 *Budapesti Hírlap*, 1853. szeptember 11. 1188. Távirati sürgönyök.; 1853. szeptember 12. 1189. Bécs, sept. 10.; 1853. szeptember 14. 1200. Napi események. Fővárosi és vidéki napló, sept. 14.

8 *Budapesti Hírlap*, 1853. szeptember 13. 1195. Napi események. Fővárosi és vidéki napló, sept. 13.; 1853. szeptember 12. 1189. Bécs, sept. 10.

9 Scitovszky János hercegprímás, az érsekek, püspökök, titkos tanácsosok, kamarások, udvari méltóságok és mágnások, a budai helytartósági osztály főnöke, a kerületi parancsnok, a pest-pilisi megyefőnök, illetve Pest és Buda polgármesterei részvételével.

10 *Budapesti Hírlap*, 1853. szeptember 14. 1199. Hivatalos rész, Szertartás az újra megtalált szent magyar korona és koronajelvények valódiságának igazolására, Zimonyból érkezett hivatalos távirati sürgöny.

11 *Budapesti Hírlap*, 1853. szeptember 14. 1199. Hivatalos rész, Szertartás az újra megtalált szent magyar korona és koronajelvények valódiságának igazolására. – A korona és a koronázási jelvények budai palotában való őrzéséhez a korábban erre a célra használt helyiséget ismét alkalmassá kellett tenni erre a feladatra. Először az eredeti vasládát hozták rendbe, és új zárakkal látták el, majd a szoba ajtaját is hasonlóan újították fel. Hogy a szobát az őrök ne a főlépcső felől közelítsék meg, a helyiség előszobájából új ajtót nyitottak. Problémát okozott még a tűzoltók elhelyezése, valamint az éjszakai világítás és a fűtés kérdése, ezekről a főudvarmesteri hivatallal egyeztettek. Párhuzamosan pedig intézkedtek a vártemplom és a Rókus-kápolna feldíszítéséről, ahol a koronát három napra közszemlére tették. A budai várfelügyelőség a főudvarmesteri hivatalnak, Buda, 1853. szeptember 15. Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban HHStA), Hofarchive, Obersthofmeisteramtsakten Kt. 640, Rubr. 79/10–79/E ex 1853 (Ofen), fol. 105. 1853:79/29.

12 *Budapesti Hírlap*, 1853. szeptember 18. 1225–1226. Nemhivatalos rész, Pest, sept. 17. A *Temesvarer Zeitung* tudósításával a levéltári anyagban találkoztunk. ÖStA, HHStA, Kabinettsarchiv, Geheimakten, Acta secreta, Kt. 5. (alt 5) Konv. Krone (ungarische) 1853, fol. 116–117. *Temesvarer Zeitung*, 1853. szeptember 14. Nichtamtlicher Theil. Die ungarischen Kroninsignien I.

13 A megtalálás körülményeiről Johann Kempen, a Legfelső Rendőrhatóság vezetője emlékiratából értesülhetünk a legpontosabban, aki személyes feladatának tekintette a láda megtalálását, és je-

A leghosszabb tudósítások a pest-budai és bécsi ünnepségekről készültek, amelyek pompás külsőségek között zajlottak le. Pesten és Budán Albrecht főherceg és Scitovszky hercegprímás mellett a koronajelvények vitelére kijelölt nyolc magyar főúr, Karger őrnagy-hadbíró és az igazoló bizottság tagjai voltak a főszereplők, az ünnepségekhez asszisztáltak továbbá a cs. k. tábornokok és tisztek, a hatóságok vezetői és a főurak, a pesti és a budai polgármester a magisztrátussal, valamint a budai helytartósági alelnök és a pest-pilisi megyefőnök. A koronajelvényeket szállító hatfogatú díszhintót egy eszkadron (lovasszázad) dzsidás (hosszú nyelű lándzsával felszerelt lovas katona), két főhercegi kocsi a nyolc mágnással, jobbról Albrecht főherceg szárnysegéde, balról a cs. k. pest-budai katonai kerület parancsnoka lovon kísérte. A kocsi mindkét oldalánál tizenkét altiszt vonult egy tiszt vezérlete alatt, a kocsiajtóknál főhercegi háziszolgák lépdeltek.[14]

Bécsbe vonaton érkezett a korona, a császárvárosban az első főudvarmester fogadta a küldöttséget a koronázási jelvényekkel, majd díszes kíséret mellett vonult be a menet a Hofburgba. A kíséretet a császári udvartartás tagjai alkották, Scitovszky hercegprímás szerepét az udvari lelkész vette át.[15]

A koronát és a jelvényeket mindkét fővárosban először a várkápolnába szállították, ahol hálaimát mondtak megtalálásuk örömére, majd a kincseket Budán, ahogyan már említettük, három napon át megszemlélhette a lakosság, Bécsben azonban a templomi szertartás után az udvari kincstárba, majd onnan másnap a Hofburg dísztermébe vitték azokat, ahol a trón mellett kerültek elhelyezésre.[16]

Ferenc József ezekben a napokban az olmützi katonai táborban tartózkodott, csak szeptember 19-én este érkezett Bécsbe, hogy 20-án átvegye Albrecht főhercegtől a magyar koronát és a koronázási jelvényeket, majd visszaküldje azokat Budára. A császár még az ünnepség napján visszatért Olmützbe, ahol 21-ére várták az orosz cár látogatását.[17]

A császári megtekintés ceremóniája egyszerű volt, Albrecht beszédére Ferenc József röviden válaszolt, majd az uralkodó és az udvartartás átvonult a várkápolnába, ahol Tedeumot celebrált az udvari lelkész. Ferenc József ezután visszavonult termeibe, a jelvényeket pedig a kincstárban helyezték biztonságba.[18]

len volt annak kiemelésénél. Lásd Kempen von Fichtenstamm, Johann Franz: *A láda jobb alsó sarkában.* In: Tóth (1985): II. 255–276.

14 *Budapesti Hírlap,* 1853. szeptember 15. 1205–1206. Hivatalos rész. Szertartás. A m. sz. koronának megérkezésekor Pesten és Budán, s annak ugyanott nyilvános kitételénél. Szertartás a m. koronának Ő cs. k. Apostoli Felsége elé vitelénél Bécsben, és annak visszahozatalánál Budára.

15 A menet a következőképpen nézett ki: egy osztály cs. k. testőr-csendőrség lóháton, a cs. k. első főudvarmester hatfogatú kocsin, a jelvények nyílt kocsiban, az igazoló bizottság tagjai udvari kocsikban, egy osztály cs. k. testőr-csendőrség lóháton, a nyílt kocsi mellett hat-hat trabant-testőr, kocsik ajtainál udvari háziszolgák. Uo.

16 Uo.

17 Uo. Napi események. Fővárosi és vidéki napló, szeptember 15.

18 *Budapesti Hírlap,* 1853. szeptember 15. 1205–1206. Hivatalos rész. Szertartás. A m. sz. koronának megérkezésekor Pesten és Budán, s annak ugyanott nyilvános kitételénél. Szertartás a m. koronának Ő cs. k. Apostoli Felsége elé vitelénél Bécsben, és annak visszahozatalánál Budára.

A korona és a jelvények budai visszaérkezésével az ünnepélyes ceremónia lezárult, a kincsek bekerültek a királyi palota megfelelő őrizet alatt álló termébe. Záróakkordként Albrecht főherceg – a korona megtalálásának örömére – harminc egyénnek elengedte a pesti cs. k. haditörvényszék által kisebb súlyú törvényszegések miatt kirótt, néhány naptól több hónapig tartó büntetését, továbbá negyven ilyen vizsgálatot beszüntetett.[19]

A *Budapesti Hírlap* a fényes pest-budai és bécsi ünnepségekkel párhuzamosan az ország különböző pontjain lezajlott ünnepélyes eseményekről, a koronát szállító vonat fogadásáról is beszámolt, ezekre nem térünk ki részletesen.[20]

Az utolsó hosszabb cikk az igazolási eljárás során felvett jegyzőkönyvet tette közzé, amelyet Albrecht főherceg és Scitovszky János hercegprímás mellett 54 személy írt alá: főurak, püspökök, vezető hivatalnokok, katonatisztek, polgári személyek.[21]

1.2. A hír terjedése a birodalomban és azon kívül

1.2.1. A korona megtalálása a bécsi hivatalos lapban

A *Wiener Zeitung* először 1853. szeptember 10-i számában közölt egy rövid hírt a korona megtalálásáról Johann Coronini-Cronberg gróf, a Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság kormányzójának távirata alapján. A cikkből az is kiderült, hogy Albrecht főherceg elutazott Orsovára, hogy személyesen intézze a koronaékszerek Budára szállítását.[22] A következő számban címlapon szerepelt a téma, a nem hivatalos rész első cikke megismételte az előző napon közzétett információkat.[23]

Szeptember 12-én, hétfőn a *Wiener Zeitung* esti lapja jelent meg, címlapján az első cikk tudósított Ferenc József Albrechthez intézett, a koronázási ékszerek szállításával és fogadásával kapcsolatos sorairól, amelyeket a *Budapesti Hírlap* szeptember 11-én tett közzé.[24]

A következő, témába vágó közlést a szeptember 13-i esti lap tartalmazza, amely a *Pest-Ofner Zeitung* tudósítása alapján röviden beszámolt arról, hogy a koronázási jelvények megtalálását falragaszok útján tették közzé a városban, és a hír örömteli meglepetést okozott a lakosságnak. Ugyanebben a számban olvasható egy érdekes magántávirat, amelyet Szemlinben (Zimony) adtak fel szeptember 11-én, és amely arról számol be, hogyan reagált a lakosság Orsovában a koronaékszerek megtalálására. Eszerint a magyar és a román lakosság egyaránt nagy tömegekben érkezett ahhoz a katonai épülethez, amelyben a kincseket őrizték, hogy megnézhesse azokat. Az, hogy a koronát éppen Szűz Mária

19 *Budapesti Hírlap,* 1853. szeptember 20. 1233. Hivatalos rész.

20 *Budapesti Hírlap,* 1853. szeptember 22. 1246. Nemhivatalos rész. Pozsony, sept. 19.; 1853. szeptember 24. 1259. Levelezések.

21 *Budapesti Hírlap,* 1853. szeptember 23. 1251. Hivatalos rész.

22 *Abendblatt der Wiener Zeitung,* 1853. szeptember 10. 824. Wien.

23 *Wiener Zeitung,* 1853. szeptember 11. 2138. Wien.

24 *Abendblatt der Wiener Zeitung,* 1853. szeptember 12. 825. Kronländer, Ofen, 10. September.

ünnepén találták meg, csak fokozta a hangulatot, este kivilágították a várost, és megéljenezték Ferenc Józsefet.[25]

A koronaékszerek tervezett pest-budai fogadásáról a bécsi olvasók szeptember 16-án értesülhettek, ekkor a *Wiener Zeitung* ismertette a szertartásrendet és az igazolási eljárás rendjét, illetve tudósított a Baziásnál támadt viharról, amely hátráltatta az Albrecht hadigőzös útját. Az esti postával érkezett hír pedig arról számolt be, hogy a koronaékszerek valódisága bebizonyosodott, az eljárást lefolytatták.[26] Az ugyanezen a napon megjelent esti lap újabb részletet tett közzé, miszerint a koronát a budai Várkápolnában közszemlére tették.[27]

A *Wiener Zeitung* természetesen beszámolt a további eseményekről is, közölte a Bécsben elhangzott ünnepi beszédeket, tudósított a részletekről a korona hajó- és vonatútjával kapcsolatban, de elméleti fejtegetésekbe nem bocsátkozott. Egyetlen ilyen jellegű cikket vett át a *Budapesti Hírlap*ban megjelentek közül, azt, amely kiemelte a császár szerepét a korona felkutatásában és megtalálásának méltó megünneplésében.[28] A *Wiener Zeitung* részletes képet adott a korona megtalálásáról és az azt követő ünnepségekről, a téma egészen szeptember végéig bekerült a lapba, igaz, a hónap vége felé már ritkábban. A téma végül az igazolási eljárás jegyzőkönyvével és az ünnepélyes alkalomból történt magyarországi megkegyelmezésekkel zárult a bécsi lapban is.[29]

1.2.2. *Az esemény az augsburgi* Allgemeine Zeitung*ban*

Az augsburgi – osztrákbarát – lap a *Budapesti Hírlap*hoz hasonlóan 1853. szeptember 11-én bécsi forrás alapján közölte a hírt, hogy Orsovánál megtalálták a magyar koronaékszereket.[30] Két nappal később – a szeptember 10-i és 12-i bécsi híradásoknak köszönhetően – tudósítottak az ékszerek Pestre szállításáról, illetve a megtalálás körülményeiről. A koronázási jelvények ezek szerint osztrák földön kerültek elő, ahogyan az Coronini gróf táviratából kiderült, aki szeptember 9-én Bécsbe érkezett. Ezenkívül a korábbiakhoz képesti újdonságot nem tartalmazott a tudósítás.[31]

A szeptember 16-i lapszámban hosszan tárgyalták a koronaékszerek pest-budai fogadására vonatkozó uralkodói utasítást, és egy második cikkben megemlítették, hogy a pest-budai kaszárnyából 15 000 katona vonul majd ki. A beszámolót egy rejtélyesnek tűnő mondat zárta: *„Az embernek ismernie kell a magyarokat ahhoz, hogy megértse, milyen jelentősége van a korona megtalálásának."*[32] Ezt a kérdést azonban nem fejtette ki bővebben a szerző.

25 Az eseményeknek szemtanúja volt Nemours és Coburg hercege is, aki éppen ekkor utazott át a vidéken. *Abendblatt der Wiener Zeitung*, 1853. szeptember 13. 829. Kronländer, Pesth, 11. September; 832. Wien.

26 *Wiener Zeitung*, 1853. szeptember 16. 2174–2175. Kronländer, Ofen, 13. September.; 2177. Abendpost.

27 *Abendblatt der Wiener Zeitung*, 1853. szeptember 16. 844. Wien, Telegraphische Depesche.

28 *Budapesti Hírlap*, 1853. szeptember 20. 1233. Nemhivatalos rész, Buda, sept. 8.

29 *Wiener Zeitung*, 1853. szeptember 24. 2246–2247. Protokoll...; 1853. szeptember 21. 2219. Abendpost, Telegraphische Depesche, Ofen, 20. Sept.; 1853. szeptember 30. 2293. Nichtämtlicher Theil, Kronländer, Preßburg, 25. Sept.

30 *Allgemeine Zeitung*, 1853. szeptember 11. 4081. Telegraphischer Bericht.

31 Uo. 4093. Neueste Posten, Wien, 10. Sept.

Szeptember folyamán az *Allgemeine Zeitung* még további tíz számban foglalkozott a koronaékszerekkel kapcsolatos eseményekkel. Ezek közül a legtöbb megismételte a *Budapesti Hírlap*ban megjelent tudósításokat, és szinte teljes terjedelmében megjelent a *Temesvarer Zeitung*ból átvett jelentés.[33] A szeptember 25-i számban pedig Albrecht főherceg és Ferenc József bécsi beszédét is megtalálhatták az olvasók – kommentár nélkül.[34] Nem maradt el a történeti visszatekintés sem 999-től kezdve egészen 1848–1849-ig egy háromrészes cikksorozatban, illetve a korona leírása a harmadik rész végén.[35]

A legérdekesebb kérdés nyilvánvalóan az volt, hogy hogyan is jutottak a császári hatóságok a koronaékszerek nyomára. A találgatások leggyakrabban a párizsi és londoni emigráció köreiben vélték fellelni azt a személyt, aki segíthetett a rejtekhely felfedezésében. Ez a szál egészen Kossuthig vezetett, akiről az *Allgemeine Zeitung* a *Soldatenfreund* írása alapján azt állította, hogy esetleg szándékában állt hatalmába keríteni a koronát, de Sz[emere] ezt megakadályozandó, inkább elárulta a korona titkát.[36]

1.2.3. *A* Times *bécsi tudósítójának értesülései a magyar korona megtalálásáról*

A vezető londoni napilap összesen négy számában tudósított a magyar koronaékszerek megkerüléséről és az azt követő ceremóniákról. Az első rövid hír 1853. szeptember 12-én jelent meg a *Times* hasábjain, szeptember 15-én pedig a bécsi tudósító megpróbált háttérinformációkkal is szolgálni a megtalálás előzményeiről. Egy horvát embert említett, aki jelentkezett Josip Jelačićnál, majd Budán is járt kihallgatáson. A történet szerint a koronát Perczel Mór és Guyon Richárd rejtette el. Mindez nem egészen fedi a valóságot, az angol újságíró nem hiteles információkat kapott.[37] Szeptember 16-i cikkében a *Times* ismét a bécsi tudósító híreit közölte, a központi téma továbbra is az maradt, hogy ki is volt a nyomravezető, illetve ekkor derült ki a londoni olvasók számára, hogy a koronán kívül minden egyéb ékszer és jelvény is a megtalált ládában volt.[38] Az utolsó cikk a témakörben szeptemberben 24-én jelent meg, ez a korona lelkes bécsi fogadta-

32 *Allgemeine Zeitung*, 1853. szeptember 16. 4134. Deutschland, Wien, 12. Sept.; Beilage 4140. Ofen, 12. Sept.

33 *Allgemeine Zeitung*, 1853. szeptember 22. 4229–4230. Oesterreichische Monarchie.

34 *Allgemeine Zeitung*, 1853. szeptember 25. 4276. Deutschland, Oesterreich, Wien, 20. Sept.

35 *Allgemeine Zeitung*, 1853. szeptember 26. 4294. Oesterreichische Monarchie; 1853. szeptember 27. Beilage 4315. Oesterreichische Monarchie, Fortsetzung der historischen Betrachtungen über die ung. Krone.; 1853. szeptember 28. Beilage 4330–4331. Oesterreichische Monarchie, Beschluß der historischen Betrachtungen über die ung. Krone.

36 *Allgemeine Zeitung*, 1853. szeptember 28. 4325. Deutschland, Oesterreich, Wien, 24. Sept.

37 *The Times*, 1853. szeptember 12. 6. Latest Intelligence, Austria, Vienna, Sept. 10.; 1853. szeptember 15. 7. Latest Intelligence (From our own correspondence), Austria, Vienna, Sept. 10.

38 *The Times*, 1853. szeptember 16. 6. Latest Intelligence (From our own correspondence), Austria, Vienna, Sept. 11.

tásáról szólt, illetve utalt arra, hogy Ferenc József a megtekintés előtt érkezett Olmützből.[39]

2. A korona megtalálásának eszmei megközelítése

Az események leírása mellett a sajtó nem kerülhette el a megtalált korona és a koronázási jelvények eszmei jelentőségének feldolgozását sem. Nem maradtak el a történelmi visszatekintések, a *Budapesti Hírlap* hasábjain például nemcsak a magyar korona történetét, hanem a korona mint uralkodói jelvény történetét is alaposan körüljárták. A koronázás kérdése azonban szóba sem jöhetett, annak ellenére sem, hogy a koronázási ékszerek sikeres felkutatása a tárgyi feltételeket is megteremtette ehhez.

Néhány idézettel próbáljuk érzékeltetni, hogyan közelítette meg a magyar lap a korona (*„felséges Fejedelmünk ujra visszaszerzett szent koronája"*)[40] megkerülését a koronázás – mint a korona küldetése és az uralkodói legitimitás feltétele – megemlítése nélkül.

„Hol a mélyen érzett öröm s szivből oly teljességben fakad, ott a jelvény fontosságát helyesen fogták fel: ahhoz csatlakozik s a kegyelet alapkövét képezi: a magas tisztelet annak jogszerü tulajdonosa, lovagias Császárunk iránt, kinek Isten igazságos keze, őseinek bűnös tény által tőle hütlenül elorzott örökét visszaadta, hogy ne maradjon tovább a föld sötét ölébe réjtve [sic!] egy örültségében gyógyithatatlan töredék romlást forraló czéljai számára."[41]

„Az egész ünnepély igen élénken emlékeztet Ő Felsége mult évi boldogitó itt lételére;[42] hiszen az ünnep ugyanaz is, egy az égtől ajándékozott ujabb alkalom a legszentebb tisztelet kifejezésére Fejedelmünk iránt, ki népei valódi boldogitását tevé legszebb feladatává, és az isteni gondviselésnek láthatólag védő oltalma alatt szilárd lépésekkel feltartóztathatatlanul halad a nagy czél felé, melyet Ő bölcseségénél fogva testvérileg egyesitett összes birodalom üdve és jóllétére nézve legjobbnak elismert!"[43]

Hogy a hatalmas tömeg „örömtanuja lehessen az országos szent koronázási jelvény meghozatalának, mely után legnagyobb történeti viszontagságai közt is, csak mint letartóztatott kincs után kesergett az ország, – most azonban az eltemetett kincs – halottaiból támadt fel ujra, hogy üdvözitse e népet, s mint a gondviselés áldásdús kezéből nyujtott jegyajándok erősitse meg a birodalom és e haza, az Uralkodó és népünk közt már évek óta fennálló szorosabb, boldog frigyet! [...]"[44]

A korona „az ország határán átkos kezek által elásatva, a föld sötét ölében négy egész évig feküdve, Isten segitségével épen azon napon találtatott meg ujra, midőn az ország szűz Maria ünnepét ülé. [...] Sz. István kardja feljött a földből szüz Máriának az ország védasszonyának ünnepén, kinek az eleitől fogva szentelve volt. [A császár] nem csak a szent korona feltalálásáról folytonosan gondoskodott, hanem annak méltó elfogadására itt és Bécsben a lehető legnagyobb ünnepélyességet elrendelte. [...] A szent korona most, jogszerü Ura birtokában minden kebelben fölébreszti ama nagy emlékeket, mik e clenodiumhoz csatolvák, – a szent korona jogszerü örökösének birtokában ismét azon varázs erővel bir, mely minden szivek rendithetetlen hűségét megtartja, a jogszerü felséges örökös birtokában a szent korona, mély historiai valóságát, magas becsét, nagy jelentőségét ismét visszanyeri."[45]

A korona megtalálása „nyilvános jele annak, hogy e szent korona, mely különös isteni oltalom alatt áll, Ő cs. Felsége dicsően uralkodó házától elválhatatlan annyira, mikép azt sem a mult századok, sem jelen század nem vala képes megsemmisiteni."

A korona „Istent, Császárt körülölelő nagy gondolatokat ébreszt bennünk, melyeket általában a koronák jelentése, nevezetesen pedig a magyar korona és annak csodálatos viszontagságai támasztanak."[46]

„Jegy ezen korona: jegye az isteni akaratnak, ki fejedelmet adott népének, akarván a féktelenséget elfojtani, a jogokat egy középpontban egyesiteni, nehogy szélylyeloszlás által meggyengüljenek. Zálog a mi koronánk, záloga a legfontosabb, legszentebb kötelességeknek, melyekkel a Fejedelemnek tartozunk. Pecsét a mi koronánk: pecsétje a rendnek, bátorságnak, mi ha felbomlik, sem életnek, sem boldogságnak becse nincs. – Örök hála a mi lovagias Császárunknak, ki levervén az önkényt, zabolátlanságot, egyenetlenséget, bennünket felséges pártfogásával napkint boldogit, s ez által egy szebb, egy gazdagabb jövendő kárpitjait vonta fel. Boldogok mi, kik a dicső austriai ház kegyes szárnyai alatt a fennmaradás és jóllét pályáján előrehaladhatunk, uralkodásának jóvoltát élvezhetjük."[47]

„De a földben csak mulandó tárgy semmisülhet meg. Az örökös monarchia halhatatlan eszméje az uj tévtanok minden egoistikus idétlen szüleményeit messze tulélendi, mint a tömegek galvani mozgalma bizonyitá, midőn a szent korona megtalálásának hire elterjedt, és annak lelkesitő látása a lelkesült nép minden osztályainak monarchiai érzelmét az örökös fejedelmi jogok iránt, uj életre ébreszté."[48]

Megvizsgálva az idézetek és a további szövegrészletek tartalmát, kiemeljük azokat az elemeket (jelzőket, kifejezéseket, definíciókat), amelyek a koronára, a korona elásására, megtalálására, az ünnepségekre, illetve a császárra vonatkoznak (lásd az 1. táblázat).

39 *The Times*, 1853. szeptember 24. 7. Latest Intelligence, Austria, Vienna, Sept. 19.
40 *Budapesti Hírlap*, 1853. szeptember 17. 1219. Buda, sept. 17.
41 Uo.
42 Utalás Ferenc József 1852-es magyarországi utazására.
43 *Budapesti Hírlap*, 1853. szeptember 17. 1219. Buda, sept. 17.
44 Uo.
45 *Budapesti Hírlap*, 1853. szeptember 20. 1233. Nemhivatalos rész, Buda, szeptember 18.
46 Uo. 1235. Nemhivatalos rész, Buda, szeptember 15.
47 Dr. Majorszky ügyvéd aláírásával. Uo.
48 *Budapesti Hírlap*, 1853. szeptember 21. 1239. Nemhivatalos rész, Buda, szeptember 20. Az ujra megtalált magyar szent korona jelentősége.

1. táblázat

A korona	– a jelvény fontosságának helyes felfogása: kegyelet, illetve tisztelet a császár iránt, aki annak jogszerű tulajdonosa; – őseinek bűnös tény által tőle hűtlenül elorzott öröke; – a Gondviselés kezéből nyújtott jegyajándék, amely megerősíti a birodalom és Magyarország, az uralkodó és a magyarok – már évek óta fennálló – boldog frigyét; – jogszerű ura birtokában ismét varázserővel bír: megtartja az alattvalók hűségét, visszanyeri históriai jelentőségét; – az isteni akarat jegye, ki fejedelmet adott a népének; azoknak a kötelességeknek a záloga, amellyel a nép a fejedelemnek tartozik; – a rend és a bátorság pecsétje; – a monarchikus érzelmek felébresztője.
Az elásás kapcsán	– a föld sötét ölébe rejtve volt; – mint letartóztatott kincs után kesergett az ország; – az ország határán átkos kezek által elásatva, a föld sötét ölében feküdt négy évig.
A korona megtalálása kapcsán	– újabb alkalom a tisztelet kifejezésére; – isteni gondviselés, a császár által kitűzött szent cél (egyesített birodalom) oltalmának kifejeződése; – a korona halottaiból támadt fel; – Szűz Mária, az ország védőszentje ünnepén; – Szent István kardja feljött a földből; – a császár gondoskodott erről; – a korona elválaszthatatlan a dinasztiától; – a földben csak mulandó tárgy semmisülhet meg; – az örökös monarchia halhatatlan eszméjének megerősítése.
Az ünnepségek kapcsán	– felidézték az 1852-es látogatást; – a császár gondoskodott a méltó megünneplésről.
A császár személye kapcsán	– fejedelmünk, aki népei valódi boldogítását tette legszebb feladatává; – lovagias, aki leverte az önkényt, zabolátlanságot, egyenetlenséget, pártfogásával boldogítja a népet, és egy szebb jövőt ígér.

A cikkek arra utalnak, hogy a korona visszakerült jogos tulajdonosához, megtalálása a dinasztia és a birodalom felett őrködő isteni Gondviselés megnyilvánulása. Mindezt az uralkodó jóvoltából pompás külsőségek közepette ünnepelhette a lakosság.

A Szent Korona eszmeisége és a Szent Korona országainak egysége viszont teljesen kimaradt a lapokból, illetve a gondolatok mintha a régi helyett egy új eszmét próbálnának meg az olvasóba sulykolni, a koronához a jegyajándék, a boldog frigy képét kapcsolva, amely Ferenc Józsefet és a magyar koronatartományokat összeköti.

A fényes ünnepségek után a korona anélkül „tűnt el" ismét a lakosság szeme elől, hogy megszokott funkcióját betöltötte volna, de legalább az ország

határain belül maradt, nem úgy, mint II. József idején. A korona bécsi „fogsága" bizonyára sokaknak eszébe jutott 1853 őszén.

A *Wiener Zeitung* főként a magyarországi német nyelvű lapok (*Pesth-Ofner Zeitung, Presburger Zeitung, Temesvarer Zeitung*) tudósításai alapján tálalta a témát, illetve egy olyan cikket is átvett, amelyet először a *Budapesti Hírlap* közölt. A bécsi lap nem vállalt kockázatot, szinte teljes mértékben a kormányzat által támogatott (és így kontrollált) lapokra hagyatkozott.

1853 szeptemberében a Habsburg Birodalom lakosságát a korona megtalálása mellett két ugyancsak fontos esemény foglalkoztatta, amelyek elvonhatták a figyelmet a témáról: a hónap elején természetesen a császári eljegyzés került előtérbe, a tudósítások nagy része pedig a krími háborút megelőző nemzetközi helyzetről számolt be. A korona ügye elsikkadt, Bécsben örülhettek, hogy a téma kikerült a hírekből.

Összességében az augsburgi *Allgemeine Zeitung* is a bécsi kormányzat által megszabott korlátokon belül tárgyalta a korona megtalálását, és a szokásoktól némiképp eltérve a másik felet, vagyis a magyarországi hangokat nem juttatta szóhoz a kérdésben.

A *Times* általában jól értesült tudósítója sem segít ki bennünket olyan háttérinformációkkal, amelyek a hivatalos elgondolással nem egyező magyarországi véleményekre utalnának. A brit és az európai közvéleményt a magyar korona megtalálásánál jobban lefoglalta a krími háborút megelőző nemzetközi feszültség, a dunai fejedelemségek orosz megszállása, illetve az észak és kelet felől fenyegető kolerajárvány.

3. Az uralkodó és a bécsi kormányzat reakciója a korona megtalálása kapcsán

3.1. Az uralkodói beszéd

A következőkben azt próbáljuk felvázolni, hogyan fogadta a császár, illetve a bécsi kormányzat a korona megtalálását, hogyan képzelték el az esemény köré építendő udvari reprezentációt.

A koronázási jelvényeket Ferenc József II. Józsefhez hasonlóan Bécsbe vitette, de nem tartotta ott.[49] Albrecht főherceg, Magyarország polgári és katonai kormányzója is azt szerette volna, ha a korona pompás reprezentáció mellett visszakerül Budára, miután a császár megtekintette. A kormányzó egyúttal javasolta, hogy hívják újra életre a koronaőri hivatalt két titkos tanácsos kinevezé-

49 Stickler, Matthias: *Erzherzog Albrecht von* Österreich. *Selbstverständnis und Politik eines konservativen Habsburgers im Zeitalter Kaiser Franz Josephs.* (Historische Studien Band 450.) Husum, Matthiesen, 1997. 150.

sével, akiket ezzel megnyernének a kormányzat számára, és tennének egy gesztust a magyar főurak felé.[50]

Az udvarban azonban nem gondoltak gesztusokra, amit jól érzékeltet az a levél, amit Karl Grünne gróf, a császár főhadsegédje írt. Grünne a koronaőrök kinevezésével kapcsolatban tudatta véleményét Alexander Bach belügyminiszterrel, miszerint nem találja megfelelőnek az időt az intézmény felújítására. Ebben a levélben a korona átadásakor megtartandó beszédekről is szó esett, Grünne mellékelve küldte Albrecht főherceg tervezett beszédét jóváhagyásra, hogy mielőbb elkezdhessék a császár erre adandó válaszának megfogalmazását.[51]

A császári beszéd megírása, amely a korona bécsi átvételekor elhangzott, kényes feladat volt, hiszen ebben Ferenc Józsefnek valamilyen formában nyilatkoznia kellett arról, hogy hogyan és hova helyezi el a Szent Koronát – fizikai és eszmei értelemben is. A beszéd fogalmazványa elárulja, hogy alaposan meg kellett gondolni, mit is mond az uralkodó, nehogy félreérthető legyen. A beszéd elejéről például kihúzták a talán túlzottan pozitívnak talált jelzős szerkezetet: „örömteli szívvel *veszem át [...]*". Helyette a következő bevezető mondat szerepelt: „Átveszem a Szent Koronát és a koronajelvényeket az Ön kedves kezéből [...]."[52]

A beszéd összességében rövid és lényegre törő lett, a korona megtalálását mint az isteni Gondviselés újabb látható jelét értelmezi, amely a császárra és a birodalomra egyaránt érvényes. A korona és a koronázási jelvények visszakerültek az uralkodó kezébe. Eredetileg a császár mint azok jogos viselője szerepel, azonban ezt a részt később kihúzták. Ezután következik az utalás a magyar alattvalók Albrecht által közvetített ismételt hűségére, illetve a korona további elhelyezésének kérdése. Utóbbira válaszként szerepel a korona és a többi ékszer visszaszállítása Budára Ferenc József bizalmának és császári jóakaratának bizonyítékaként, amely a számára drága Magyarország felé megnyilvánul.[53]

50 Albrecht főherceg Ferenc Józsefnek, 1853. szeptember 11. ÖStA, HHStA, Geheimakten des Kabinetsarchivs, Kt. 1.

51 Az Albrecht által a tisztségre javasolt személyek Cziráky, Almásy, Török, Zichy Edmund voltak. Grünne Bachnak, 1853. szept. 15. ÖStA, Allgemeines Verwaltungsarchiv (a továbbiakban AVA), Nachlässe, Alte Nachlässe, Nachlass Bach, Kt. 5. Briefe: F-G, Grünne, fol. 971.

52 A császári beszéd tervezete, s. l., s. d. ÖStA, AVA, Nachlässe, Alte Nachlässe, Nachlass Bach, Kt. 36, 36.5 Ungarn, Kroninsignien. Az első idézetben kiemelés tőlem – M. O.

53 „~~Mit freudig bewegten Herzen nehme Ich die heilige ungarische Krone und die Kroninsignien aus Ew. Liebden Hand entgegen~~. // Ich nehme die heil. ung. Krone und die Kroni.en aus Ew. Liebder Hand entgegen und Ich verehre es als ein neues Zeichen der so sichtbar über Mir und Meinem Reiche weltenden göttlichen Vorsehung, daß durch deren gnädige Fügung diese ehrwürdigen Kleinodien ~~wieder~~ in die Meyn Hände ~~ihres rechtmäßigen Trägers~~ zurückgelangt sind. und Ich empfange zugleich mit Befriedigung den erneuerten Ausdruck wahrer Untertshanstreue, welchen Mir Ew. Liebden bey diesem Anlaße in Namen Meines Königreiches Ungarn darbringen. // Um diesem Mir so theuren Lande einen Beweis Meines Vertrauens und Meines kaiserlichen Wohlwollens zu geben, finde Ich zu verfügen, daß die heilige Krone und die Kroninsignien sofort wieder in das Land zurückgeführt und daselbst unter Ew. Liebden Absorge aufbewahrt werden. // Gott den Allmächtigen wollen Wir danken und zu Ihm die Bitte erheben, daß Seine Hand ~~fort und fort~~ über Uns und Unseren Völkern, welche Wir alle mit gleicher Liebe umfaßen, fort und fort scheinend und segnend ruhen möge!" Uo.

3.2. A bécsi ünnepség képi ábrázolása

Az eseményről született képi beszámoló: egy korabeli színezett litográfia bemutatja a korona megtalálását, illetve az azt követő eseményeket, középpontba helyezve azt a jelenetet, ahogyan az ifjú császár szemrevételezi az Albrecht által Bécsbe vitt Szent Koronát. A hálaadó emléklap felső részén Szent István és Szent László látható, mindketten a magyar koronázási jelvényekkel felövezve. Az ábrázolás két oldalán a láda orsovai kiemelése, a jelvények budai közszemlére tétele, a koronát Bécsbe szállító vonat pozsonyi megállója, valamint a korona bécsi fogadtatása szerepel. A helyszínek és a dátumok osztrák nemzeti színű, piros–fehér–piros szalagokon olvashatóak. A litográfia központi képén az ünnepélyes bécsi átvételt láthatjuk a császári baldachin alatt álló Ferenc József, a vele szemben helyet foglaló Albrecht főherceg, valamint a hercegprímás és a magyar főurak alakjának kiemelésével. A jelenet előterében, egy asztalkán fekszik a korona és a többi koronázási jelvény. Az emléklap alján az uralkodó, illetve Albrecht főherceg beszédét olvashatjuk, mellettük az Ausztriát és Hungáriát szimbolizáló nőalakokkal.[54] A korona átadását tehát megpróbálták vizuális úton is beilleszteni a birodalom közös történelmébe.

E törekvés folytatásaként értelmezhetjük egy festmény elkészítésének a tervét is. 1855 júniusában Wilhelm Koller jelentkezett a főkamarásnál, hogy megbízást kapjon egy történelmi kép megfestésére. A kép témájának Koller azt az eseményt javasolta, amikor 1853 szeptemberében a bécsi császári palota dísztermében Ferenc József átadja megőrzésre a magyar rendeknek az Orsovánál megtalált koronaékszereket. A témaválasztást Koller meg is indokolta: ez Ausztria történelmében figyelemreméltó esemény, amely mint a Gondviselés szemmel látható jelzése a méltóságos császári ház szent jogaira vonatkoztatva, továbbá a császári bizalom ilyen nagylelkű megnyilvánulása gazdag forrást kínál a festő számára. A 12 láb széles festmény kivitelezését tervbe vették, a főkamarás elfogadta a témát.[55]

A kép azonban nem készült el, bár 1856-ban a főkamarási hivatal visszatért az ügyre, és az iratokból kiderül, hogy Koller benyújtotta a vázlatot és a kivitelezés ütemére vonatkozó tervet, sőt a projekt költségvetését is megtervezték. A kép témája maradt, bár a cím némiképp módosult: *Ferenc József az Albrechttől átvett koronaékszereket visszaadja a főhercegnek megőrzésre.*[56] Lehetséges, hogy ekkor már nem volt aktuális a téma, hiszen 1856 végén tervbe vették 1857-re a császári család magyarországi utazását, és emiatt nem volt érdemes bolygatni a korona és a koronázás kérdését.

54 Ismeretlen bécsi mester: A magyar koronázási jelvények átadása I. Ferenc Józsefnek, 1853. szeptember. Magyar Nemzeti Múzeum. A litográfia legutóbb a Gödöllői Királyi Kastély *Ferenc József – a rendíthetetlen (Titánia lovagjai III.)* című kiállításán volt látható.

55 Wilhelm Koller a főkamarási hivatalnak, Bécs, 1855. június 13.; A főkamarási hivatal (Raymond) Wilhelm Kollernek, Bécs, 1855. júl. 4. ÖStA, HHStA, Hofarchive, Obersthofkämmereramt, B-Akten Rub. 44 ex. 1855, Kt. 468. Nr. 1395.

56 Lanckoroński főkamarás előterjesztése (fogalmazvány), Bécs, 1856. december 14. ÖStA, HHStA, Kabinettsarchiv, Geheimakten, Acta secreta, Kt. 7. (alt 7), Konv. Oberstkämmerer (Vorträge), fol. 4–7. Kiemelés tőlem – M. O. Köszönöm Fazekas Istvánnak, hogy felhívta a figyelmemet az esetre.

3.3. A korona megtalálásának évfordulója

1849 után a nyilvános ünnepek, ünnepnapok is az egységállam erősítését szolgálták. Ferenc József születés- és névnapja (augusztus 18., október 4.) mellett később Ferenc József és Erzsébet esküvőjének napja, Erzsébet születésnapja, az uralkodópár gyerekeinek születése is ünnepnap lett. Országos ünnepet jelentett a császár 1852-es magyarországi és – ami a témánk szempontjából különösen érdekes – a korona 1853. szeptember 8-i megtalálása is.[57]

A *Vasárnapi Újság* 1854. szeptember 17-i számának címlapján a korona és a koronázási jelvények utalnak az esemény első évfordulójára.

„Folyó hó 7-kére a magas kormány olly országos ünnepet rendelt, mellyet eddigelé semmiféle naptárban nem olvastunk, s mellyen lehetetlen, hogy minden magyart legalább első királyunk szent István koráig magával ne ragadjon a visszaemlékezés, mellynek sem öröm sem fájdalom, sem búbánát [sic!], sem vigasság szárnyát nem szegheti. // A magyar naptárakban uj és nevezetes ünnep mint tudva van, azon fontos esemény örökemlékére rendeltetett, legmagasabb helyütt: miszerint e napon fedeztetett fel, az egész birodalom nagy meglepetésére, a pár év folyamán sikertelenül keresett magyar szent korona egyéb koronázási jelvényekkel, mellyeket ábrázolnak az előttünk levő képek, s mellyeknek ezeréves viszontagságait rövid történeti vázlatban fogjuk előadni."

– írta a képek alatt kezdődő és a következő oldalon folytatódó cikk.[58]

1855-ben és 1856-ban a lap azonban már nem számolt be hasonló ünnepségről. 1856 szeptemberében az esztergomi bazilika felavatásának ünnepe, a császár esztergomi látogatása el is terelte a figyelmet a két évvel korábban történtekről.

3.4. A magyar korona és a birodalom közös történelme

A korona megtalálásának mint történelmi eseménynek az elhelyezése a birodalom, illetve a Habsburg-dinasztia és Magyarország közös történelmében illeszkedett abba a kísérletbe, amely a 18. század végén, a 19. század elején kezdődött. A Habsburg Birodalom egységét, népeinek összetartozását erősítő törekvés vezéralakja a 19. század első évtizedeiben János főherceg lett, az ő vezetésével alakult az az írókból és művészekből álló kör, amely programszerűen dolgozta fel a birodalom népeinek történelmét, hagyományait a sorsközösség jegyében. Mindez a közös birodalmi történettudat, a birodalmi patriotizmus kialakítását szolgálta (volna), azonban egyúttal a nemzetek saját történelmi tudatának megerősödésével is járt.[59]

57 Az uralkodó születés- és névnapját általában iskolaszünettel, misével és katonai parádéval ünnepelték. SINKÓ Katalin: Zur Entstehung der staatlichen und nationalen Feiertage in Ungarn (1850–1991). In: BRIX, Emil – STEKL, Hannes: *Der Kampf um das Gedächtnis. Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa.* Wien, Böhlau, 1997. 251–271. Az itt hivatkozott rész: 252., 254.

58 *Vasárnapi Újság,* 1854. szeptember 17. 245–246. A magyar koronázási jelvények. http://epa.oszk.hu/00000/00030/00029/pdf/VU-1854_01_29_09_17.pdf. (Utolsó letöltés dátuma: 2016. április 12.)

59 MIKÓ Árpád – SINKÓ Katalin (szerk.): *Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17–szeptember 24.* Budapest, MNG, 2000. 527.

Szent István koronájának megtalálása több szempontból is problémás volt, hiszen természetes reakcióként felmerülhetett a koronázás kényes kérdése, valamint a Magyar Korona országainak területi, közigazgatási újraegyesítése. 1853-ban egyik sem állt a bécsi kormányzat szándékában.

4. Összegzés

A magyar korona 1853. szeptemberi megtalálása olyan esemény volt, amely nemcsak azért foglalkoztatta a közvéleményt, mert az ékszerek rejtélyes módon tűntek el, és évekig rejtőztek a földben Orsova mellett, hanem azért is, mert Ferenc József nem volt koronás magyar király. Ez utóbbi kérdéskör azonban nem merült fel a vizsgált újságcikkekben.

A korona megtalálása elsősorban a magyarországi sajtópiacon volt vezető hír több héten át, ezt bizonyítja a *Budapesti Hírlap* cikkeinek száma. A magyar sajtóvisszhang esetében továbbá különösen érdekes az esemény eszmei síkon történő értelmezése, a Szent Koronához fűződő tradíció említés nélkül hagyása, illetve az ezt felcserélni kívánó új eszmei felfogás megteremtésére irányuló kísérlet, amely által megpróbálták beilleszteni a korona megtalálását – mint történelmi eseményt – a közös birodalmi történelembe.

A *Wiener Zeitung* kisebb terjedelemben ugyan, de hasonló szellemben tudósított a koronaékszerek fellelésérõl. Mind a pest-budai, mind a bécsi hivatalos lap a kormányzat elképzeléseinek megfelelően írt az eseményről, a cikkek mondanivalója megfelelt egyrészt az uralkodói beszéd által kijelölt iránynak, másrészt az 1850-es évek elejét jellemző udvari propagandának.

A birodalmi lapok vizsgálata azt is bizonyítja, hogy a bécsi sajtóirányításnak köszönhetően ebben az esetben jól működött a propagandagépezet. A szerkesztőségek és Bécs közötti, illetve a szerkesztőségek egymás közötti együttműködése megfelelően funkcionált. Így volt lehetséges, hogy a *Temesvarer Zeitung* cikke a korona kiásásáról – amely eredetileg katonai jelentésnek íródott – bekerült a *Budapesti Hírlap*ba, a *Wiener Zeitung*ba, sőt az *Allgemeine Zeitung*ba is.[60] A kör tehát teljes volt, és feltehetően az osztrák sajtóközpontok által támogatott többi német lap is bekapcsolódott a bécsi kormányzat által kiépített „sajtóvérkeringésbe".

A londoni *Times* igen keveset írt a témáról, és az Ausztriával szemben általában kritikus hangnemtől eltérően nem kifogásolta a koronával történteket, nem említette a bécsi kormányzat rossz magyarországi politikáját.[61] Az óvatosság feltehetően az időközben egyre erősödő orosz agressziónak szólt, hiszen Nagy-Britanniának Oroszország szomszédságában szüksége lehetett a Habs-

60 Ez azonban nem meglepő, hiszen az augsburgi lap már Metternich idején is jó kapcsolatot ápolt az osztrák vezetéssel. HOEFER, Frank Thomas: *Pressepolitik und Polizeistaat Metternichs. Die Überwachung von Presse und Politischer Öffentlichkeit in Deutschland und den Nachbarstaaten durch das Mainzer Informationsbüro, 1833–1848.* (Dortmunder Beiträge zur Zeitungsforschung. Band 37.) München [etc.], Saur, 1983. 46., 64.

61 *The History of The Times.* Vol. 1–4. 1935–1952. Vol. 2. *The Tradition established.* 1841–1884. London, The Office of The Times, 1939. 142.

burg Birodalomra mint szövetségesre. A nemzetközi háborús helyzet fokozódása erősen rányomta a bélyegét az időszak sajtójára, a keleti események az újságok minden számában szerepeltek, ami jelezte a fokozódó feszültséget. 1853. október elején meg is kezdődött a harc a Krímben.

A közvetlenül a korona megtalálása után keletkezett, tudatosan visszafogott császári beszéd, az uralkodó magatartása a bécsi fogadás során, valamint az Albrecht főherceg által felvetett gesztusok elmaradása arra az igyekezetre enged következtetni, hogy a kormányzat és az udvar részéről megpróbálták „leértékelni" az eseményt és elkerülni a nem megfelelő visszhangot. Ebben a nemzetközi helyzet is Bécs kezére játszott.

Nemzeti érzés és királyhűség

1848–1849 hőseinek és az uralkodócsalád tagjainak megjelenése a *Vasárnapi Ujság* lapjain szövegfolklorista szemmel

LANDGRAF ILDIKÓ*

Néprajzkutatóként, szövegfolkloristaként az írott kultúra szöveges és képi hatását vizsgálom a 19. századi történeti személyek, többek között a Habsburg-ház tagjainak folklórjára, igyekszem feltárni a politikai reprezentáció, az udvari propaganda eszközeként szolgáló forrásokat, az emlékalbumok, az emléklapok, a kalendáriumok és a sajtótermékek, illetve a sajtóképek szerepét a folklórtörténetek keletkezésében és alakulásában.[1] Az uralkodó, Ferenc József, valamint Erzsébet királyné és Rudolf trónörökös elsősorban magyar nyelvű folklórját kutatom, hogy emlékük miként maradt fent a kötött formájú epikus folklórműfajokban: a történeti mondákban, az anekdotákban és a kötetlen formájú narratívákban, élménytörténetekben, visszaemlékezésekben, valamint, hogy ezek keletkezésében és alakulásában volt-e, és ha igen, mi módon szerepe az uralkodócsaládot népszerűsítő, a nagyközönségnek szánt populáris olvasmányoknak.

Rudolf Schenda „populäre Lesestoffe"[2] terminus technicusának nyomán a *populáris olvasmány* az újkorban nagy példányszámban megjelenő, nagyközönségnek szánt, olcsó nyomdatermékek összefoglaló neve. A 18. század végéig a populáris olvasmányok jelentős része vallásos ponyva volt, de folyamatosan gazdagodott a világi témájú populáris olvasmányok köre is. Ezek közvetítői a 16–18. században elsősorban a népkönyvek, a ponyvák, a kalendáriumok voltak, a 19. századtól már a sajtótermékek egy része is: mint például a divatlapok, a képes családi lapok és az élclapok is.

A populáris irodalom jelenségei, történetei az irodalom és a folklór, a szóbeliség és az írásbeliség határán mozognak, a szerzőség, a szerzői jogok kérdésében is – mind szöveganyagukat, mind illusztrációit tekintve – rugalmasak,

* Tudományos főmunkatárs, MTA BTK Néprajztudományi Intézet. E-mail: landgraf@etnologia.mta.hu.

1 Lásd például LANDGRAF Ildikó: Az írott kultúra hatásának útjai és útvesztői a 48-as hagyományok tükrében. In: EKLER Andrea – MIKOS Éva – VARGYAS Gábor (szerk.): *Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére.* (Studia Ethnologica Hungarica VII.) Pécs–Budapest, L'Harmattan, 2006. 426–441.; Uő: Kossuth Lajos körszakállas képétől a koronázási emléklapokig. 19. századi populáris grafikák paraszti környezetben. In: SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): *Folklór és vizuális kultúra.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007. 293–311.

2 SCHENDA, Rudolf: *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910.* Frankfurt/M., Vittorio Klostermann, 1970, 1989[3].; Uő: *Lesestoffe der kleinen Leute. Studien zur populären Literatur der 19. und 20. Jahrhunderten.* München, Beck, 1976.

szerzői kompilálnak más nyomtatványokból. Szívesen merítenek a szóbeliségből, így jellemzőjük a variabilitás. A populáris irodalom könnyen befogadja a folklór különböző műfajait, szövegtípusait, használja és terjeszti azokat, egyúttal tehát hatása van a szájhagyományra is. Sok mindent integrál és közvetít a hivatalos kultúrából, a magas irodalomból, a kanonikus művészetekből, ugyanakkor termékenyítően is hathat azokra. Az európai nemzetek kialakulásának korától a populáris olvasmányok fontos szerepet töltenek be a történelmi ismeretek és tévhitek terjesztésében, a kollektív emlékezet alakításában, a nemzeti tudat alakulásában.[3]

A 19. században Európa-szerte az információközlés és a populáris olvasmányok egy új médiuma jelent meg: az illusztrált sajtó.[4] A nyomdatechnikai és képrögzítési újításoknak köszönhetően a lapokban egyre nagyobb számban jelentek meg képek, amelyeknek egyik célja az volt, hogy a szöveg hitelét erősítsék, másrészt elképzelhetővé, átélhetővé tegyék a leírtakat. A szépen illusztrált lapok gazdag szépirodalmi rovataikkal és népszerű tudományos cikkeikkel egyszerre szándékoztak tanítani és szórakoztatni, mindig igyekeztek érdekességeket, szenzációs, megdöbbentő eseményeket: felfedezéseket, katasztrófákat, baleseteket, egzotikumokat közölni itthonról és a nagyvilágból. Ezek a lapok jóval szélesebb olvasótábort céloztak meg, mint a politikai vagy a szakmai lapok, ami tükröződik témaválasztásukban, képhasználatukban és nyelvezetükben is. A populáris olvasmányok jellemzője, hogy szókincsük korlátozottabb, szerkezetük is egyszerűbb, rendszerint egy epizódos, lineáris szerkezetűek a történetek. Az illusztrált sajtótermékek, a képes családi lapok kimondottan igényes nyelvezettel íródtak ugyan, de egyértelműen érződik, hogy ezek a sajtótermékek[5] a közérthetőségre törekedtek és alapvető céljuk volt a szórakoztatás.

A 19. századi magyar nyelvű képes családi lapok egyik, ha nem a legismertebbike az 1854–1921 között megjelenő *Vasárnapi Ujság* volt. Az illusztrált sajtó és a populáris olvasmányok, valamint a folklórtörténetek kapcsolathálóját felfejteni kívánó kutatásomban a *Vasárnapi Ujság* kiemelt helyzetét nem csak az előfizetők nagy száma indokolja, népszerűségét az is jelzi, hogy a nyilvános, félnyilvános könyvtárak (mint például a kávéházak, kaszinók, társasági egyletek, olvasókörök, kölcsönkönyvtárak, fürdőkönyvtárak) címjegyzékéből is kirajzolódik, hogy a leginkább járatott hetilapok között szerepel az élclapok mellett. Kétségtelen, hogy ezen intézmények olvasói többnyire középosztálybeliek,

3 Vö. Mikos Éva: *Populáris olvasmány* – a készülő Magyar Népköltészeti Lexikon szócikke. (Kézirat.)

4 Vö. Révész Emese: *Az Ország Tükre. A képes sajtó Magyarországon 1870–1880.* Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2012.

5 A képes családi lap fogalmához, történetéhez: Lipták Dorottya: A családi lapoktól a társasági lapokig. Újságok és újságolvasók a századvégen. *Budapesti Negyed,* 1997/2–3. (nyár–ősz), 45–70.; Uő: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában.* Budapest, L'Harmattan, 2002. 53–54.; Buzinkay Géza: A magyar nyelvű közművelődési sajtó 1867–1875. In: Szabolcsi Miklós (főszerk.) – Kosáry Domokos (szerk.) – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története II/2. 1867–1892.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985. 393–490. mek.oszk.hu/04700/04727/html/564.html; Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig.* Budapest, Wolters Kluwer, 2016. 226–229.; Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: *A magyar sajtó története.* Budapest, MÚOSZ Bálint György Újságíró-iskola, 1994. 167–170.

polgári foglalkozásúak, tisztviselők voltak, de ez a kör egyre inkább kiegészült a kispolgárság tagjaival.[6] Ráadásul a 20. századi néprajzi gyűjtések is megerősítik, hogy az 1848–1849-re vonatkozó olvasmányélmények egy része a *Vasárnapi Ujság*hoz köthető. Ez volt az első olyan lap, amelynek egyik vonzereje és funkcionális része épp a számos – hetente 10–15 – kép volt. Szerkesztői ráéreztek a képriport műfajának sikerére, amely az aktuális eseményeket először rajz alapján, metszetek segítségével igyekezett életszerűvé varázsolni. Az illusztrált lapok nagy újdonsága volt a képes riportázs, amely az olvasóközönséget a történések színhelyéről küldött képek segítségével látta el friss információkkal az ország-világ eseményeiről. Az újságképek gyakorta kikerültek a nagyobb nyilvánosság elé. Iskolák, egyesületek, kocsmák falait díszítették az előfizetőknek ajándékozott jutalomképek, vándorárusok kereskedtek velük. Nevezetes, szenzációs események kapcsán a lapokat kitették a boltok kirakataiba, így történt ez például az 1867-es koronázás alkalmával, valamint Rudolf trónörökös és Erzsébet királyné halálakor, temetésekor. Ilyenkor olyanok is a *Vasárnapi Ujság* olvasóivá, pontosabban nézőivé váltak, akik egyébként soha nem vették e lapot a kezükbe.[7]

Ha a *Vasárnapi Ujság*ban a nemzeti érzést erősítő, 1848–1849 hőseinek emlékét megörökítő szövegek és képek arányát akarjuk összevetni az uralkodócsalád tagjairól szóló híradásokéval, akkor csak az 1867-es kiegyezés utáni lapszámok kerülhetnek szóba, mert a Bach-korszak (1850–1859), majd az azt követő időszak szigorú sajtócenzúrája[8] – a bezúzással járó tetemes anyagi veszteségtől való félelem miatt erős öncenzúrával működtek a szerkesztőségek – lehetetlenné tette, hogy akárcsak áttételesen is utaljanak a lapokban a forradalomra és a szabadságharcra.[9] A magyar sajtóélet legfelső ellenőrzését és irányítását 1851 közepétől Josef Protmann pesti rendőrfőnök és 1852-től Albrecht főherceg,

6 Lipták (2002): 142–151.

7 Lásd *Vasárnapi Ujság* (a továbbiakban: *VU*), 1889. február 10. 99. „Utczai képek Budapestről a gyásznapok alatt. A király-utczából." (Rudolf trónörökös halálhíre); *VU*, 1914. augusztus 2. „A közönség a legujabb híreket olvassa."

8 Magyar sajtójogi szabályok 1850–1867. In: Paál Vince (szerk.): *Magyar sajtójogi szabályok annotált gyűjteménye 1848–1989.* Budapest, 2016. tmi.hu/dokumentum/912/Magyar_sajtojogi_szabalyok_18501867.pdf

9 A sajtócenzúrához: Buzinkay Géza: A magyar irodalom és sajtó irányítása a Bach-korszakban (1849–1860). *Magyar Könyvszemle,* 1974/3–4. 269–293. Pruzsinszky Sándor: *Halhatatlan cenzúra.* Budapest, Médiatudományi Intézet, 2014. 135–144. A cenzúra akkori működésére mutat rá Halász Imre: „1863-ban egy idegen nyelven megjelent munkát akartam közzétenni, melyben vonatkozások voltak a magyar szabadságharcra és az emigrációra. Személyesen mentem el a rendőrség akkori főnökéhez, Worafka udv. tanácsoshoz, hogyha lehet, előre megtudjam, nem kell-e tartani a könyv elkobzásától. Ettől függött ugyanis, akad-e kiadó a munkára, vagy nem. Worafka azzal tért ki a válaszadás elől, hogy tettetett csodálkozással kérdezte: avagy nem tudom-e, hogy Ausztriában sajtószabadság van, s ma már preventív cenzúra nincs? Utóbb megtudtam, hogy Worafka mindenkivel szemben ezzel állt elő, aki hasonló célból fordult hozzá. A hírlapok tekintetében az volt a gyakorlat, hogy a lap nyomásának megkezdése előtt egy kefelevonatot küldöttek a rendőrségre, és csak akkor kezdették meg a lap nyomását, ha a rendőrségnek nem volt kifogása. Sokan azt hitték, hogy ez valami preventív cenzúra-féle eljárás. Pedig nem az volt. A rendőrségnek ez az előzetes ellenőrzése tényleg szívesség volt a rendőrség részéről. A lapok ezt a szívességet

a császár nagybátyja mint kormányzó végezték.[10] Egyébként a *Vasárnapi Ujság* szellemi atyja, Jókai Mór 1848-as tevékenysége miatt még 1854-ben sem kaphatott lapalapítási engedélyt, ezért lett Pákh Albert a főszerkesztő, aki a forradalom idején épp gyógykezeltette magát, így nem kompromittálódhatott.[11] 1851. július 28-án Protmann rendőrfőnök felolvasta az összehívott lapszerkesztőknek Heintzel tábornok, pesti kerületi parancsnok átiratát, amely szerint a forradalomról, a szabadságharcról, valamint az emigrációról semmit sem szabad közölniük a sajtótermékeknek.[12]

1856 márciusában,[13] közel a jelképpé vált március 15-ei dátumhoz, a *Vasárnapi Ujság* címlapján hozta Petőfi Sándor arcképét és Jókai Mór tollából egy rövid, meleg hangú méltatást Petőfi költői tevékenységéről. Természetesen a szövegben még utalás sincs a költő politikai nézeteire, a forradalomban és szabadságharcban betöltött szerepvállalására. A kép és az írás nem Petőfi születésének évfordulójához, hanem március idusához közeli időpontban jelent meg, ami a lap szerkesztőinek bátorságát jelzi *(1. kép)*.

A sajtóviszonyok szigorúsága a schmerlingi abszolutizmus idején sem enyhült. Jókai a *Hon* című lapjában közölte Zichy Nándor *Alapkérdéseink* című írását 1862. május 7-én. Közcsendháborítás vétségéért nemcsak a cikk szerzőjét, hanem Jókait is előbb egy év börtönre, majd a fellebbezés nyomán hathavi porkolábfogságra ítélték, amit aztán Ferenc József egy hónapra enyhített. Ezen kívül 1000 Ft büntetést kellett fizetnie, de a mellékbüntetés érintette a legsúlyosabban anyagilag, az eltiltás lapjai szerkesztésétől.[14]

De nemcsak a forradalom és a szabadságharc magyar hősei nem jelentek meg a lap kép- és szöveganyagában, hanem a Habsburg-uralkodócsalád tagjainak képei, a róluk szóló híradások sem igen tűntek fel az újság hasábjain 1867 előtt. Általában kerülték a politikai aktualitások közlését, bár az uralkodói látogatások kivételt jelentettek. Az 1849-es szabadságharc leverését követően 1852-ben érkezett Ferenc József Magyarországra, ekkor még nem működött a lap. 1856. augusztus 31-én a bazilika felszentelésére utazott a császár Esztergomba. Érkezéséről, fogadásáról, az ünnepségről, a szentmiséről részletes híradás jelent meg a *Vasárnapi Ujságban*. Eseményt ábrázoló képeket ugyan ekkor még nem közöltek, kizárólag a bazilika épületéről jelentek meg illusztrációk a szöveges

azért vették igénybe, hogy az elkobzással járó anyagi kártól meneküljenek. A szívességből azután rendes gyakorlat lett. A lapnak a rendőrséghez való előzetes beküldése azonban még nem nyújtott biztosságot sem az elkobzás, sem a bepöröltetés ellen. A rendőrség oly cikket, melyet aggályosnak tartott, törölt a kefelevonatból. A szerkesztőségnek tartalékban mindig volt valamely már kiszedett cikkük, melyet a rendőrség által netalán kifogásolt cikk helyébe gyorsan be lehessen iktatni […]" Halász Imre: A sajtó viharos korszakából. *Nyugat*, 1914/1. 41.

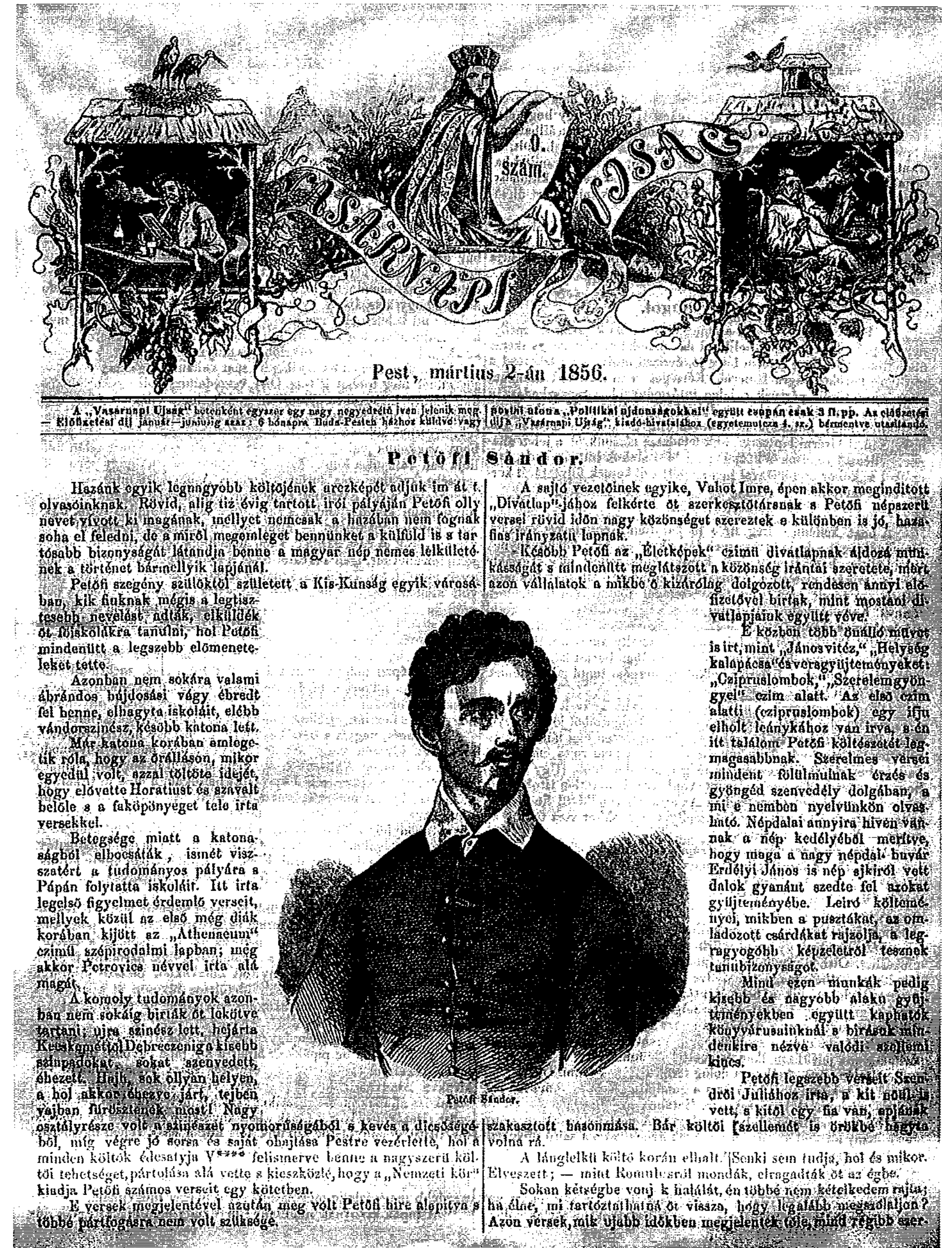
10 Buzinkay Géza: A sajtótörvényhozás és -irányítás. In: Szabolcsi (1895): II/1. 291–296.

11 Uo. 299., valamint Törő Györgyi: A Szépirodalmi Lapok. (Pákh Albert és Gyulai Pál lapkísérlete 1853-ban.) *Irodalomtörténet*, 1958/3–4. 418–434.

12 Vö. Szajbély Mihály: *Jókai Mór*. Pozsony, Kalligram, 2010. 123.

13 *VU*, 1856. március 2.

14 Pók Attila: A Hon (1863–1867). In: Szabolcsi (1985): II/1. 642.

Vasárnapi Ujság

Pest, március 2-án 1856.

A „Vasárnapi Ujság" hetenként egyszer egy nagy negyedrétű íven jelenik meg. – Előfizetési díj január–juniusig azaz: 6 hónapra Buda-Pesten házhoz küldve vagy postai utona „Politikai ujdonságokkal" együtt csupán csak 3 ft. pp. Az előfizetési díj a „Vasárnapi Ujság" kiadó-hivatalához (egyetemutcza 4. sz.) bérmentve utasitandó.

Petőfi Sándor.

Hazánk egyik legnagyobb költőjének arczképét adjuk im át t. olvasóinknak. Rövid, alig tiz évig tartott irói pályáján Petőfi olly nevet vívott ki magának, mellyet nemcsak a hazában nem fognak soha el feledni, de a miről megemleget bennünket a külföld is s tartósabb bizonyságát látandja benne a magyar nép nemes lelkületének a történet bármellyik lapjánál.

Petőfi szegény szülőktől született a Kis-Kunság egyik városában, kik fiuknak mégis a legtisztesebb nevelést adták, elküldék őt főiskolákra tanulni, hol Petőfi mindenütt a legszebb előmeneteleket tette.

Azonban nem sokára valami ábrándos bujdosási vágy ébredt fel benne, elhagyta iskoláit, előbb vándorszinész, később katona lett.

Már katona korában emlegetik róla, hogy az őrálláson, mikor egyedül volt, azzal töltötte idejét, hogy elővette Horatiust és szavalt belőle s a faköpönyeget tele irta versekkel.

Betegsége miatt a katonaságból elbocsáták, ismét visszatért a tudományos pályára s Pápán folytatta iskoláit. Itt irta legelső figyelmet érdemlő verseit, mellyek közül az első még diák korában kijött az „Athenaeum" czimű szépirodalmi lapban; még akkor Petrovics névvel irta alá magát.

A komoly tudományok azonban nem sokáig birták őt lekötve tartani; ujra szinész lett, bejárta Kecskeméttől Debreczenig a kisebb szinpadokat, sokat szenvedett, éhezett. Hajh, sok ollyan helyen, a hol akkor éhezve járt, tejben vajban fürösztenék most! Nagy osztályrésze volt a szinészet nyomoruságából s kevés a dicsőségéből, mig végre jó sorsa és saját ohajtása Pestre vezérlette, hol a minden költők édesatyja V**** felismerve benne a nagyszerü költői tehetséget, pártolása alá vette s kieszközlé, hogy a „Nemzeti kör" kiadja Petőfi számos verseit egy kötetben.

E versek megjelentével azután meg volt Petőfi hire alapitva s többé pártfogásra nem volt szüksége.

A sajtó vezetőinek egyike, Vahot Imre, épen akkor meginditott „Divatlap"-jához felkérte őt szerkesztőtársnak s Petőfi népszerü versei rövid idön nagy közönséget szereztek e különben is jó, hazafias irányzatu lapnak.

Később Petőfi az „Életképek" czimü divatlapnak áldozá munkásságát s mindenütt meglátszott a közönség iránta szeretete, mert azon vállalatok a mikbe ő kizárólag dolgozott, rendesen annyi előfizetővel birtak, mint mostani divatlapjaink együtt véve.

E közben több önálló művet is irt, mint „János vitéz," „Helység kalapácsa" és versgyüjteményeket: „Cziprus lombok," „Szerelem gyöngyei" czim alatt. Az első czim alatti (cziprus lombok) egy ifju elhalt leánykához van irva, s én itt találom Petőfi költészetét legmagasabbnak. Szerelmes versei mindent fölülmulnak érzés és gyöngéd szenvedély dolgában, a mi e nemben nyelvünkön olvasható. Népdalai annyira híven vannak a nép kedélyéből meritve, hogy maga a nagy népdal-buvár Erdélyi János is nép ajkiról vett dalok gyanánt szedte fel azokat gyüjteményébe. Leiró költeményei, mikben a pusztákat, az omladozott csárdákat rajzolja, a legragyogóbb képzeletről tesznek tanubizonyságot.

Mind ezen munkák pedig kisebb és nagyobb alaku gyüjteményekben együtt kaphatók könyvárusainknál s birásuk mindenkire nézve valódi szellemi kincs.

Petőfi legszebb verseit Szendrői Juliához irta, a kit nőül is vett, s kitől egy fia van, apjának szakasztott hasonmása. Bár költői szellemét is örökbe hagyta volna rá.

A lángelkü költő korán elhalt. Senki sem tudja, hol és mikor. Elveszett; — mint Romulusról mondák, elragadták őt az égbe.

Sokan kétségbe vonják halálát, én többé nem kételkedem rajta; ha élne, mi tartóztathatná őt vissza, hogy legalább megszólaljon? Azon versek, miket ujabb időkben megjelentek tőle, mind régibb szer-

Petőfi Sándor.

1. kép. „Petőfi Sándor." A *Vasárnapi Ujság* címlapja, 1856. március 2.

beszámoló mellett.[15] Az 1857-es utazás[16] számos eseményéről részletesen tudósított a lap, több számban és több képet is közreadtak hódolati jelvényekről és ajándékokról.[17] Épp hozott ez idő tájt jelentős változást a lap életében a hírképek felbukkanása és elterjedése. A festményeket, portrékat, allegorikus emléklapszerű ábrázolásokat ekkor kezdték felváltani a híreseményt megjelenítő képek. 1857-ben, a magyarországi látogatás idején, május 10-én megjelent az uralkodópárnak egy emléklapszerű képe (2. *kép*), de ugyanezen lapszám címlapján közöltek egy, a pesti diadalkapuhoz érkezésüket ábrázoló metszetet is. A képen a királyné a hintójából kinézve szemléli az éljenző sokaságot, az utazás egy valóságos pillanatát akarták így láthatóvá tenni az olvasók számára (3. *kép*).

A magyarországi látogatás idején hunyt el a kis Zsófia főhercegnő, május 31-ei budavári felravatalozásáról nemcsak szöveges beszámoló készült, hanem képet is közöltek a gyászünnepségről[18] (4. *kép*). A sajtótörténetben nagy változást hozott a hírképek megjelenése, amikor egy nevezetes esemény szöveges beszámolóját már képek is, kezdetben rajzok, metszetek kísérték.[19]

Ferenc József és Erzsébet 1867. június 8-án tartott koronázásával vált teljessé a kiegyezés, ezt követően 1848–1849 hősei és eseményei is helyet kaphattak a *Vasárnapi Ujságban*. 1867 után nemcsak az osztrák udvar, hanem a kiegyezést támogató magyar hatalmi, politikai körök is szorgalmazták az olyan kiadványok megjelentetését, amelyek a kiegyezést népszerűsítették, éltették az uralkodó és a nemzet között megbomlott kölcsönös bizalom, harmónia helyreállítását. A populáris olvasmányok, köztük a korszak képes családi lapjai igyekeztek öszszeegyeztetni a királyhűséget és a nemzeti önbecsülést.

Az 1867-es koronázással szinte egy időben jelent meg a *Vasárnapi Ujságban* az első felelős magyar kormány tagjainak arcképe, életpályájuk bemutatásával. A miniszterek képeivel szemközti oldalon *A száműzetésben* aláírással Szemere Bertalan, Kossuth Lajos és Mészáros Lázár képét[20] (5. *kép*) adta közre az újság. A koronázásról készült ábrázolásokat folytatólagosan, nyolc héten keresztül publikálta a lap, részletesen beszámoltak a ceremónia minden részletéről. A képszerkesztés mozaikosságát mutatja, hogy június 30-án az egyik oldalon

15 *VU*, 1856. szeptember 7.; 1856. szeptember 14.

16 Az utazás sajtóvisszhangjához: Manhercz Orsolya: Ferenc József 1857-es magyarországi utazása a *Times* hasábjain. *Magyar Könyvszemle*, 2009/1. 47–65.

17 *VU*, 1857. május 10.; 1857. május 24.; május 31.

18 *VU*, 1857. június 21. 232. „Zsófia főherczegnő Ő cs. Fensége gyászravatala Budán."

19 A sajtóillusztráció történetéhez, értelmezéséhez lásd Varga Emőke: „Ábrázolattal fölvilágosított" irodalom a Vasárnapi Ujság illusztrációiról. In: Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.): *„Képes Világ" Tudományos konferencia a 19. századi magyarországi illusztrált sajtóról.* (Tanulmányok Budapest múltjából XXXIX.) Budapest, Budapesti Történeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár, 2014. 17–30.; Tasnádi Róbert: Miről szólnak a képek? Sajtófotó, képjelentés, kontextus a média- és kommunikációkutatás nézőpontjából. *Médiakutató*, 2012. tél. www.mediakutato.hu/cikk/2012_04_tel/08_mirol_szolnak_a_kepek; Landgraf Ildikó: Háború és béke képei a Vasárnapi Ujságban az első világháború alatt. In: Klestenitz Tibor – Sz. Nagy Gábor (szerk.): *Médiatörténeti tanulmányok 2014.* (Médiatudományi Könyvek) Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015. 127–156.

20 *VU*, 1867. június 2. 272–273.

2. kép. *Vasárnapi Ujság*, 1857. május 10. 157.

Vasárnapi Ujság

19. szám.

Negyedik évi folyam.
Pest, május 10-én 1857.

BUDAPEST,
május 4-én.

3. kép. „Pesti diadalkapu ő cs. k. Felségeik megérkezése tiszteletére."
Vasárnapi Ujság, 1857. május 10.

a *Képek a koronázásról*-sorozat keretében az eskü jelenetét ábrázolják, a szemközti oldalon pedig a magyar szabadságharc egyik jelképévé váló komáromi vár látható, illetve egy témájában ezektől teljesen különböző kép[21] *(6. kép).*

A 20. századi néprajzi gyűjtésekben is tetten érhető az 1867-es koronázás emléke, ami összefüggésbe hozható olvasmányélményekkel, még ha ezt a történet mesélője nem is árulja el. 1948-ban a forradalom és a szabadságharc százéves évfordulójára meghirdetett országos néprajzi gyűjtés során egy pátyi gazda a koronázásról a következőket mesélte:

„66 június 18-án [sic!] Ferenc Józsefet koronázták a Vérmezőn. A kádak televótak borral. Mikor megvót a ceremónia, a király végigsétált a drága szőnyegeken. Szórta a pénzt, a nép meg kapkodta, mert préda vót. Asztán a szőnyeg vót a préda. Az emberek meg belegöngyölöttek, hogy több jusson nekik. Ez a Vadas meg vett egy kést, oszt metélte a szőnyeget Tótról, oszt összevagdosta. De ezért nem lett megbüntetve, mer mindenki metélte, ahogy tudta."[22]

A korabeli sajtó, így a *Vasárnapi Ujság* is beszámolt a ceremónia fontos részleteiről 1867 júniusi és júliusi számaiban. A korszak populáris olvasmányainak gazdag típusát adják az emlékalbumok, amelyek nevezetes alkalmakra (koronázás, koronázási évfordulók, az uralkodócsalád tagjainak születésnapja, elhunyta, ezüstlakodalma stb.) kiadott díszes, képes kiadványok. A koronázás negyvenéves évfordulójára kiadott emlékalbumban olvasható:

„A magyar pénzügyminiszter lóháton ülve, két zacskóból arany és ezüst koronázási emlékpénzeket szórt a sokaság közé, mely a díszmenet után hagyományos szokás szerint neki esett a szőnyegül használt posztónak s azt késekkel feldarabolta emlékül."[23]

Az 1867 és az Osztrák–Magyar Monarchia bukása közötti időszak populáris olvasmányai, nemcsak a képes családi lapok, hanem a kalendáriumok, az emlékalbumok is gyakran méltatják a kiegyezést. Elismerően szólnak „Ferenc József magyar királyról", aki „visszahelyezte a magyarokat ősi jogaikba", aki bízott „e mindig hű s jó magyar népben", aki „Árpádnak nyelvén szóla Budán az országgyűlésen".[24] A szabadságharc bukását ezen olvasmányok szerint árulás és túlerő okozta. Az uralkodó ekkor még fiatal, tapasztalatlan volt, gonosz, rossz tanácsadók tanácsát követte, amikor a honvédtábornokokat Aradon kivégeztette.

A néprajzi gyűjtésekből ismert történettípus, hogy a király közvetlen környezetének tagjai, politikai tanácsadói vezették félre az uralkodót, Ferenc József valójában megkegyelmezett volna az aradi tábornokoknak, csak anyja/Haynau/tanácsadói erőltették a szigorú ítélkezést. „Azt tette akkor, amit az

21 *VU,* 1867. június 30. 324–325.
22 Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archívum (a továbbiakban EA) 3928. 10. (Páty).
23 *Koronázási emlékfüzet. I. Ferenc József Magyarország apostoli királyának megkoronázása 40 éves évfordulójának ünnepére. Népiskolai növendékek számára.* Esztergom, 1907. 17.
24 Vö. *Kis képes naptár* 1868. 10.

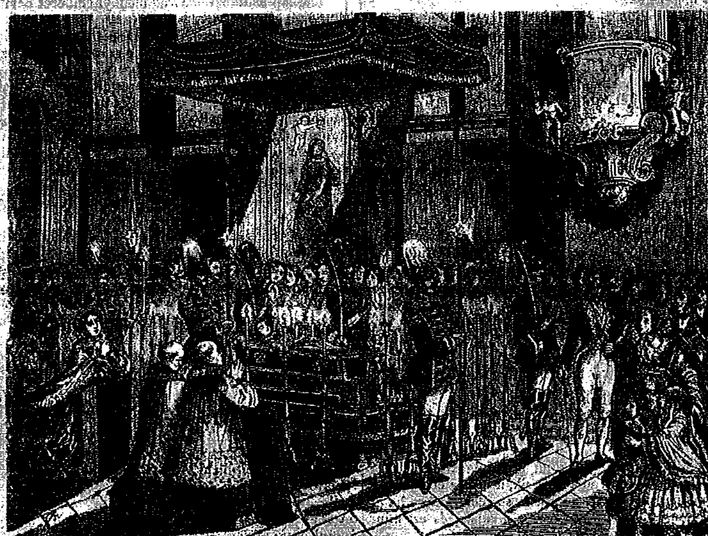
232

A Felséges Szülők Debreczenben táviratilag értesültek a veszélyes baj felől, melly kedves gyermeköket fenyegetté s azonnal félbeszakitva körutjokat, május 28-án délután 2 órakor Debreczenből, hova alig hogy megérkeztek, csak a legszükségesebb kisérettel siettek vissza haldokló csemetéjökhez, kinek halálos ágyánál még néhány órát tölthettek. Ő Felségeik 29-én délelőtti 11 órakor a budai cs. k. várlakba érkeztek s ugyan az nap estéjén ¼ 10 órakor szenderült el Felséges Anyja karjaiban a szeretett gyermek, Zsófia főherczegnő ő cs. Fensége.

A holttest május 31-kén vasárnap délelőtti 10 órától délutáni 4 óráig a cs. kir. várlaki templomban nyilvánosan ki volt téve azon ünnepélyes ravatalon, mellynek rajzát lapunk mai száma hozza.

Hétfőn junius 1-én reggeli fél hat órakor Magyarország herczegprimása, bibornokérsek ő eminencziája, kis mise szolgáltatása után beszentelé a holttestet. A legmagasb császári ház összes itt levő tagjai az oratoriumban s a legmagasb kiséret a templomban volt jelen a csendes, fájdalmas szertartásnál. Gróf Grünne altábornagy s Ő cs. kir. Felsége első vezér-hadsegéde kiséretemellett vitetett a magas dicsőült holtteste az összes harangok zugása és a testvérvárosok lakosságának részvéte között s pályaudvarba, ott herczeg-primás ő eminencziája által ujra beszenteltetett és külön vonaton Bécsbe szállittatott.

A magas holttestet Bécsben a pályaudvarban herczeg Liechtenstein lovassági tábornok, cs. kir. első legfőbb udvarmester fogadá, s azután ... kapuczinus atyák templomába ... császári családi sirholtba ...

angyal által, mellyek a szögleteken alkalmazvák, hogy a rugókat elrejtsék. Mind négy oldalán dombormű-ékitmények láthatók, mellyek oxydált ezüstbe vannak vésve s összhangzásban állanak a 4 evangelistával, kik alantülve láthatók. Az ékitménymüvek tárgyai: a) Krisztus urunk az imaházban, tanitván az irástudókat; b) a hegyen, tanitván a népet; c) midőn Péter apostolnak mondja: „e kősziklán fogom épiteni szentegyházamat"; d) midőn az Urvacsora szentségét alapitotta. Minden mű felett a tárgy magyarázó legendája van. Az edény ékesitése zománczozott rubin levelü és gyöngygyümölcsü ágazatból áll, mellyet a dombor müvek hajlott oszlopok alakjában vesznek körül. Tetejét egy kereszt képezi drágakövekkel ékitve s egy lefelé nyuló töviskorona aranyból.

2) *Felnyitva* a szentelt viztartó három lemezt tüntet elő, mellyeken nagy zománczon következő ábrázolatok láthatók: a) Krisztus urunk az olajfák kertjében; b) az ostorozás; c) a keresztrefeszités. Az egész darab ametiszt és türkisz kövekkel van ékesitve s az alsó részekben rubinokkal, gyöngyökkel és nyers topázokkal kirakva.

3) Az edényhez tartozik még, mint annak kiegészitő része, az *asztal* vagy tálna, szintén oxydált ezüstből, a felső lapon látható karikák aranyból készülvék. A lap teteje gyönyörü mozaik-mü. Az asztal lábát három érteke(s) csiga képezi, virágcsoportokkal ékesitve. ... zött van Arad városa czimere fekete márványból berakva lazurkövekkel, arany szegélylyel, a középen zománczozva s körülvéve csinos kerettel, mellyről virágfüzérek csüngnek le. (K... midőn a photographiai rajz ... Mind ezek fölött egy ... angyal mellszobra nyugszik ... a kosárban 36 lazurkő ...

ZSÓFIA főherczegnő Ő cs. Fensége gyászravatala Budán.

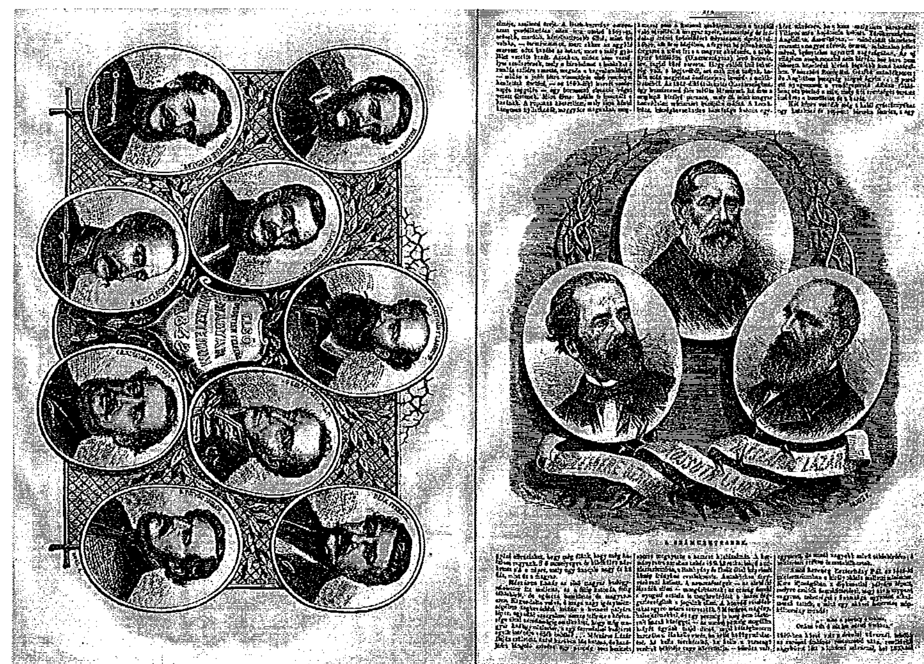
Arad város hódolati ajándéka.

... olvasóinkkal a mellékelt rajzokban bemutatni.

Az átnyujtott hódolati ajándék a 14. századbeli német-góth stylben, ezüstből készült *szentelt-viztartó*. E készitményt mellékelt rajzaink kétféleképen tüntetik elő 1) bezártan, 2) felnyitva s a 3) ... (tálna, Aufsatz), melly az edényhez ...

A paraszt és a müveltség.

4. kép. „Zsófia főherczegnő Ő cs. Fensége gyászravatala Budán." *Vasárnapi Ujság,* 1857. június 21. 232.

5. kép. „Az első független felelős magyar minisztérium." „A száműzetésben." *Vasárnapi Ujság,* 1867. június 2. 272–273.

udvari emberek mondtak neki."[25] Azt is emlegették, hogy az anyja, Zsófia főhercegné közbenjárására végeztette ki a tábornokokat: „Tizenhárom vértanut fölakasztatott őfölsége; mer őfölsége nem akasztatta vóna föl üket, de aszonta neki ja zannya, hogy ha most eszt e nem követed velük, akkor a sarjai, azok támadnak föl ellene."[26]

1908-ban egy osztrák történeti munka[27] kapcsán a *Vasárnapi Ujság*ban megjelent egy írás Zsófia főhercegnéről *Királyunk anyja*[28] címmel, amely hangsúlyozza ellentmondásos személyiségét, kedvezőtlen megítélését, túlzott befolyását fia döntéseire.

Mária Terézia és II. Katalin

„[…] a válságos pillanatban mindenesetre hidegebben és körültekintőbb módon cselekedtek volna, s nem tértek volna minden átmenet nélkül az eddig választott uttal homlokegyenest ellenkező ösvényre. Zsófia főherczegnő azonban ez időtől fogva oly politika élére állt, mely az abszolutizmus

25 EA 2065/294. (Kunhegyes). További adatok: EA 2111/20. (Cegléd) EA 2036/235. (Gyoma), EA 2065/164, 575. (Pusztamérges), EA 2061/93. (Békéscsaba), EA 2061/19. (Gyoma).

26 EA 2035/272. (Kaposmérő).

27 Friedjung, Heinrich: *Österreich von 1818 bis 1860.* I. Band. Stuttgart u. Berlin, J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, 1908.

28 *VU,* 1908. július 5. 544–546.

Képek a koronázásról: 3. Az eskü.

Komárom.

Komárom. — (Keleti Gusztáv rajza.)

Néger lakodalmas menet, Afrikában.

6. kép. Képek a koronázásról: 3. Az eskü; a szemközti oldalon: Komárom (Keleti Gusztáv rajza); Néger lakodalmas menet Afrikában. *Vasárnapi Ujság,* 1867. június 30. 324–325.

s az egyházi reakczió irányában haladt. S minthogy a császár gyermeki tisztelete soha sem csökkent akaratban szilárd anyja iránt, a következő évtizedekben Zsófia főherczegnő szelleme uralkodott az udvarnál és a birodalmi politikában."[29]

Az 1860-as évektől az osztrákokkal való kiegyezést sürgető politikusok, politikai körök tudatosan keresték azt a Habsburgot, aki már személyében öszszekapcsolhatja a magyar nemzeti és az összbirodalmi érdekeket, aki feloldja a nemzeti érzés és a nem-nemzeti dinasztia ellentétét. Erzsébet királyné bizonyult a legmegfelelőbbnek arra mind a magyar, mind az osztrák politikusok számára, hogy áthidalja a törvényesség és az érzelmi idegenkedés közötti szakadékot.[30]

Az 1866-os uralkodói látogatás alkalmával, amelynek célja a magyar támogatás megszerzése volt a porosz–osztrák háborúhoz, igyekeztek Erzsébet népszerűségét kihasználni, és az események és a sajtófigyelem középpontjába őt helyezték. Nem véletlen, hogy a látogatás idején arcképével jelent meg a *Vasárnapi Ujság*[31] *(7. kép)*. A királyné gyászruhába öltözve felkereste az Orczy-kertben felállított kórházban fekvő sebesülteket. Az újságok híradásai szerint Erzsébetet, aki igyekezett vigaszt nyújtani a szenvedőknek, hatalmas lelkesedéssel fogadták a katonák. A királynéról a széles olvasóközönségnek készült munkák többsége elmondja *Jóska cigány esetét*, aki csak úgy engedte levágatni a lábát, ha addig Erzsébet ott ül mellette. A későbbiekben a királynét méltató albumok, emlékalbumok egyik kihagyhatatlan történetévé vált, amelynek több szövegváltozata is ismert.[32]

A kórházi beteglátogatás történetét a *Vasárnapi Ujság* ekként adja vissza:

„Igy beszélik, hogy a Rókus-kórházban tett látogatás alkalmával Ő Felsége a konyhát is megtekinté, s a konyhakéssel egy darabkát leszelvén a betegek számára főzött husból – azt maga is megizlelte. Midőn pedig a császár a betegszobát már elhagyni készült, az egyik ágyból e sóhaj hatott fülébe: »Én Solferinonál sebesültem meg«, mire azonnal megállt s az illetőről bővebb tudomást szerezvén, másnap jelentékeny adományt küldött a »solferinoi sebesült«-nek."[33]

A populáris olvasmányok a kiegyezésről Erzsébet királyné érdemeként szólnak, aki mint Magyarország védő- és őrzőangyala, patrónusa békét teremtett az uralkodó és magyar népe között.

29 Uo. 545.

30 Gerő András: A magyar Habsburg – szükséglet, lehetőség és valóság. In: Uő: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből.* Budapest, PolgArt, 2004. 79–126.

31 *VU*, 1866. február 11.

32 *Erzsébet – Magyarok királynéja.* Budapest, Szent István Társulat, [1898] 1913³. 28; Márki Sándor: *Erzsébet Magyarország királynéja.* Budapest, Franklin Társulat, 1899. 46.; Dániel Ernőné – Gábel Gyula (szerk.): *Erzsébet királyasszony emlékének. Hódolat Magyarország nagy királynéjának.* Budapest, Globus, 1905. 161–162.; Tóth Béla: *A magyar anekdotakincs.* IV. kötet. Budapest, Singer és Wolfner, é. n. [1902] 88–89. (A Király és nemzet című munka után.)

33 *VU*, 1866. február 11. 67.

Erzsébet császárné és királyné Ő Felsége.

Január 29-ke óta ismét a régi fény, öröm és vigadás lakik ös Buda várában. Mintha a történelem régmult eseményeit látnók megujulni, ismét fejedelmi udvar pompáján és ragyogásán gyönyörködik szemünk. Az uralkodó a nemzet iránt ismételve kifejezett bizalmának egy ujabb, nagyszerü jelét adta, midőn igérete szerint felséges hitvesét, bájdús királynénkat is magával hozta hü nemzete körébe.

Hogy mily riadó lelkesedéssel fogadta a főváros népe a bevonulásnál a fejedelmi párt, lapunk mult számában körülményesen följegyeztük. Az óta nem mulik el nap és óra, hogy a felséges Asszony itt mulatásának varázshatásáról uj meg uj hireket ne halljunk és olvassunk. S mind az, a mi köztudomásra jut, a gyöngéd nőiség, angyali jóság és báj, szellemi fenség s a magyar nemzet iránti őszinte rokonszenv ellenállhatlan, magával ragadó nyilatkozványa. Felséges Asszonyunk igéző megjelenése mindenütt oly varázshatalommal bir, mely minden szivet önkénytelenül is magához vonz és meghódit.

A jelenvoltak tanusága szerint a leglelkesitőbb és történelmileg nevezetessé vált, megható jelenet volt, midőn a Felséges Asszony az országgyülés üdvözlő és hódoló küldöttségét fogadta a budai királyi palotában. Az elfogadási teremben a trón mellett állva fogadta a küldöttséget a királyné. A bájos alakban a királyi méltóság a női kellemmel csodálatra méltó összhangban egyesült. — Kezében egy iratot tartott ugyan, de nem olvasta, hanem emlékezetből mondá el beszédét a legzengzetesebb magyar nyelven, melyet néhány év óta a legnagyobb kedvteléssel tanulmányoz. Megható hangon mondá el különösen beszéde azon végszakaszát, melyben áldást kivánt a Mindenhatótól a nemzet képviselőinek nagyfontosságu legujabb működésére. A királyné összetett kézzel mondott imát népe jóllétéért! A jelenet magasztossága ellenállhatlan erővel ragadta magával a jelenlevők sziveit s egynémely szemben az elragadtatás örömkönyüje csillogott. A küldöttség egyes tagjai csak nehezen váltak meg azon helytől, hol a magasztos jelenetnek boldog tanui lehettek.

A magyar nyelv fényes és meglepő uj diadala volt az a beszéd, melyet a királyné Ő Felsége válaszul mondott a magyar országgyülés tisztelgő küldöttsége előtt. Pest városában — irta a P. Napló — máig sem teltek be a tiszta kiejtésnek s a beszéd valóban müvészi előadásának dicséretével; mert legnagyobb müvészet a kifejezés őszintesége és bensősége. Már pedig Ő Felsége egész előadásában a legnagyobb bensőséggel a legtermészetesebb báj egyesült, hogy a jelenvoltakat ellenálhatlanul kitörő lelkesedésre ragadja.

Az uralkodó felséges pár igy birván nyelvünket, s igy levén képes azon kifejezni érzelmeit, és gondolatait, egy biztos reménynyel többet nyerénk ügyeink szerencsés kifejlődésére, melyben oly lényeges dolog: vágyaink, reményeink és gondolataink tökéletes megértése.

A magyar nyelv diadala az, hogy Budán egészen, s némileg Bécsben is az udvari társalgás nyelve lőn, s e részben a fő érdem császárné Ő Felségéé. Ez társadalmi tekintetben oly nagy és fontos nyeremény, a minővel nyelvünk régóta nem dicsekedhetik, s a minőt csak egy nő, egy magas állásu pártfogónő adhatott meg, kinek lelkesitő példaadásában a hatalom, fény és báj egyesül. A város tele van hirekkel azon társas körökről, melyek Budán a királyi lakban tartatnak, melyekben a magyar nyelv a társalgás nyelve, s azóta az ország viszhangozza a császári pár ily fellépésének magasztalását.

Nem biztos remény-e ez irodalmunkra nézve is?

Ezen örvendetes tünemény felkesitette…

ERZSÉBET CSÁSZÁRNÉ ÉS KIRÁLYNÉ Ő FELSÉGE.

7. kép. „Erzsébet császárné és királyné Ő felsége."
A *Vasárnapi Ujság* címlapja, 1866. február 11.

„[...] egy angyal jött a mi segítségünkre, a mi megdicsőült emlékű nagyasszonyunk, az uralkodó hitvese: Erzsébet királyasszony. Mesélt a mi nemzetünk királyhűségéről, melyről a történelem lapjai tanúskodnak, eltávolította a gonosz tanácsadókat s a mi királyunk hallgatott a nagyasszony szavára."[34]

Ha összehasonlítjuk a magyar nyelvű Rudolf-folklórt az Erzsébet királynéról szóló történetekkel,[35] nyilvánvaló, hogy az előbbi sokkal színesebb, gazdagabb. Rudolf népi hős, vele kapcsolatban jóval több a kiérlelt történeti mondaszöveg. Mondaköre több mondatípust foglal magába, nevéhez számos mondamotívum kapcsolódik. Folklórhőssé válása váratlan halálával kezdődött. Az ezt övező számtalan rejtély megindította az emberek fantáziáját. A korabeli sajtó nagyon sokat foglalkozott az esettel, a trónörökös halála igazi hírlapi szenzáció volt. 1889. január 30-án hunyt el, február 5-én temették el, egész februárban Rudolf élete és váratlan halála központi téma volt minden laptípusban. Születésének és halálának évfordulói a későbbiekben is apropót adtak a lapoknak, hogy alakját, tevékenységét megidézzék.

A Rudolf-folklór formálódásában az olvasmányélményeknek, nem utolsósorban a korabeli képes tudósításoknak jelentős szerepe lehetett. Mind a híradásokban, mind a néprajzi gyűjtések történeteiben fontos kérdés, hogy abban az esetben, ha Rudolf öngyilkos lett, vajon megkapja, megkaphatja-e a végtisztességet. A történeti munkákból tudjuk, hogy ez valóban gondot jelentett a bécsi udvarnak, és az öngyilkosságot a hivatalos jelentés kóros agyi elváltozásokkal magyarázta. Egy Rudolf haláláról szóló folklórközlés is felveti, hogy nem akartak neki harangozni, amiért öngyilkos lett. „Vót egy apát plébános, nem akart engedni harangoztatni. Akkor a közös tisztek a lakásán küldöttségileg ráerőszakolták, hogy muszáj volt harangoztatnia."[36]

A kétkedés, hogy Rudolf nem halt meg, csak elbujdosott, száműzték, bebörtönözték, már a halálhírének bejelentése nyomán lábra kapott. „Viaszból kiformálták, mintha ő lett volna, eltemették, de ő élt."[37] „Mindig várták vissza, hogy él, hogy visszajön. Hogy mást temettek el, hogy gipszből lett csinálva."[38]

1889-ben még általános gyakorlat volt a külföldi lapokból való átvétel, fordítás, legyen szó híranyagról, szépirodalomról, útleírásról vagy akár anekdotáról. Rudolf halálakor viszont a *Vasárnapi Ujság* szerkesztősége már fontosnak tartotta, hogy rajzolókat – Feszty Árpádot és Roskovics Ignácot – küldjön Bécsbe, akik képes tudósítással jelentkeztek a temetésről.[39] Rudolfot nyitott koporsóban ravatalozták föl,[40] koponyájának roncsolódásait, melyeket a lövés okozott, viasszal tüntették el, ettől az arc természetellenes, furcsa, sárgás színt kapott. A temetési előkészületek kapcsán a *Vasárnapi Ujság* kínos pontossággal adott hírt az arcvonások ijesztő elváltozásáról.

„A trónörökös arcza, ha hozzá vesszük azt is, hogy az utóbbi időkben borotválkozott, nagyon elütött az élő arczától, melyet nálunk barátságos, szelid kifejezésével kiki szivébe vésett, ha csak egy izben látta is. Alig lehetett a halottban ráismerni a »mi Rudolfunkra« amit talán a bebalzsamozás s az arczára alkalmazott vékony rizspor-behintés is okozhatott."[41]

Úgy vélem, hogy a lap szerkesztői nagyszerűen ismerték fel, hogy a rendkívüli helyzetek, események kapcsán mikor és hogyan kell a közönség szenzációigényét kiszolgálni, úgy tudtak tudósítani, ahogy azt a technikát később a 20. századi bulvárlapok fejlesztették ki és tökéletesítették. Rudolf, egy keresztény európai nagyhatalom trónörököse tisztázatlan körülmények között halt meg, feltehetően öngyilkos lett. Rossz volt a személyes kapcsolata az apjával és politikai kérdésekben nagyon különböző nézeteket vallottak, mind gondolkozásában, mind életvitelében kirítt a bécsi udvar világából, tehát halálának valamenynyi körülménye igazi hírlapi szenzáció volt egy olyan korban, amikor még valójában nem létezett bulvársajtó. A *Vasárnapi Ujság* a hihetőség igényével úgy taglalta a szenzációs eseményeket, hogy az olvasóban egyszersmind bizonyos kételyeket tudott ébreszteni, fenntartva így a bizonytalanságot és az érdeklődést is.[42] A trónörökös halála kapcsán a lap a legváltozatosabb elméleteket sorakoztatta fel, lebegtetett, látszólag cáfolt, de teljesen el nem vetette e feltételezé-

34 Koronázási emlékfüzet (1907): 9.

35 Landgraf Ildikó: Erzsébet, a magyarok királynéja – második Szent Erzsébet. In: Barna Gábor (szerk.): *A Szenttisztelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában. A magyar szentek tisztelete.* (Szegedi vallási néprajzi könyvtár 8.) Szeged, Néprajzi tanszék, 2001. 109–127.

36 EA 2080/36. (Gönc).

37 Dobos Ilona gyűjtése, 1964. MTA BTK Néprajztudományi Intézet MOA (a továbbiakban: MOA) 5470. (Korond).

38 Dobos Ilona gyűjtése, 1964. MOA 5469. (Úri).

39 A „Vasárnapi Ujság, melynek a megboldogult trónörökös rendes olvasója volt s melynek példányai gondosan össze voltak gyűjtve dolgozó szobájában, két művész munkatársát, Feszty Árpádot és Roskovics Ignáczot kérte meg a Bécsbe menetelre, hogy a végtisztességtétel jeleneteiből e lap számára vázlatokat készítsenek. Szíves készséggel vezették be őket hétfőn az udvari kápolnába, a hol a lelkészek épen akkor végezték a beszentelést. A ravatal körül osztrák udvari és magyar királyi testőrök állottak." *VU*, 1889. február 10. 97.

40 Sokakban már az is gyanakvást kelthetett, hogy a ravatalt túl magasan helyezték el. „A bécsi ravatalon nem Rudolf teteme volt. Nagyon magas volt a ravatal, hogy ne láthassák a testét. Akik látták, nem ismertek rá." Herrmann Antal: Rudolf királyfi a mondákban. *Ethnographia*, XXVII. évf. 1916. 11.

41 *VU*, 1889. február 10. 97. „Jobb halántékán látható volt az a kis sebhely, melyen a gyilkos golyó beröpült. Roskovics jobb oldal felől állva készítette el a vázlatot, melyet mint ily körülmények közt, fölötte becseset, a maga eredetiségében mutatunk be olvasóinknak. A rajz az arczon végbement átváltozást is híven tükrözteti vissza s az, a ki a trónörököst csak életében s tán épen beszélgetés közben látta s élénken emlékezik vissza reá, alig fog benne rá találni a mindnyájunk által oly jól ismert arczra. De akik abban a szomoru szerencsében részesültek, hogy őt elhidegülve, merev, mozdulatlan vonásokkal lássák a ravatalon, azok első pillanatra rá fognak ismerni a »meghalt« Rudolfra, mert a rajz hű mása ekkori vonásainak. Egyébiránt a trónörökös arcza már életében is igen megváltozott az által, hogy szőke szakállát egészen levette."

42 „Annak a félhivatalos szinezetű verziónak, hogy szivszélhüdés érte, daczára, hogy ujra meg ujra erősítették, csak kétkedve adtak hitelt. Hiszen oly ifju volt, csak most mult 30 éves, s oly erős, edzett. Egy izületi bántalmat kivéve, de a melyből teljesen kiépült, alig volt beteg életében. Az ilyenhez hogy merne nyulni a halál magától? Csak akkor mer, ha küldik vagy híják." *VU*, 1889. február 3. 70.

VASÁRNAPI UJSÁG

12. SZÁM. 1894. BUDAPEST, MÁRCZIUS 25. 41. ÉVFOLYAM.

KOSSUTH LAJOS MEGHALT.

ELVÉGEZTETETT. Az ékesszólás diadalainak, a dicsőséges harczoknak, az idegenek földjén való bujdosásnak, a lemondás keserű napjainak, az évek és a nehéz munka által elgyengitett test kínos vergődésének immár vége van. A férfiu, ki nemzete sorsának intézésében oly kiváló részt tartott kezei között; kinek neve, több mint negyven év óta, mint egy magasra fölemelt harczi lobogó állott a világ előtt, a mely körül táborok csoportosultak, hogy alatta vagy ellene küzdjenek; ki a rég elfelejtett magyar névnek ujra hirt és becsületet szerzett a földgolyóbis mindkét oldalán; s a ki végre Itáliának egy csendes városába visszavonulva, s nemzete sorsának fejlődését onnan is aggódó, szerető gonddal kisérve, lázas sietséggel dolgozott, hogy a nagy küzdelem nyomait be ne lepje az elfeledés pora: örökre lehunyta fáradt szemeit. Nemzeti nagy átalakulásunk harmadik nagy vezető alakja is elment társai után oda, a hol nincs több harcz, nincs ellentét, mert minden világos, a mult és jövendő egybefolynak.

Alig két évvel ezelőtt, a kilenczven éves aggastyánt, születésének évfordulóján, egész nemzetének hálás szeretete kereste föl, hogy örömének, hálájának koszoruját lábaihoz tegye. S ma a nemzet millióinak serege, könnybe borult szemmel ismét Turin felé néz, annak kiteritett ravatalára.

»Ha óriás fát dönt ki a vihar,
Utána zúg-búg a nagy rengeteg;
Utánad igy sír, zokog a magyar.«

Mert egymás után dőlnek ki az őrtállók, a próféták, a bölcsek, a tanácsadók, s Te azok között az utolsó valál.

Nemzeti történelmünknek egy tündöklően fényes fejezete záródott be Kossuth halálával. Ama kor főbb szereplői, — alig egy-kettő kivételével — immár mind a sírban nyugosznak; most már minden a történelemé, a miénk. Kossuth egy rendkivüli, kivételes egyéniség volt s kivételes sors jutott neki osztályrészül. A Gondviselés választotta ki, az emberek milliói közül, hogy az időnek egy pontján végrehajtsa azt, a mire a magyar nemzetnek szüksége volt. A középkori feudális, félig holt Magyarországból, melyet fejlődésében a belső és külső bajok hátra vetettek, kellett egy élő, új czélokért küzdő, a modern jog és szabadság alapjain álló nemzetet teremteni, mely Európa többi mivelt nemzeteihez hasonló legyen, s azokkal versenyt haladhasson. Száz kéz égett a munkában; a költők, a politikusok: a nemzet legjobbjai remélő szivvel vettek részt abban. S az elsők közt legelől ott küzdött Kossuth. De az ellenfél is összeszedte minden erejét; mindenki érezte, hogy döntő harcz készül. És ekkor a Gondviselés kivülről egy segitő társat küldött a nemzeti átalakulás, a köz-szabadság küzdő bajnokainak, a februári párisi forradalomban. Minden attól függött, lesz-e valaki, a ki a segitőtársat fölismeri s az eszmék közösségének szövetségét elfogadja. Kossuth fölismerte a jelt, megértette az idők szavát s mert és tudott azok szerint cselekedni. Mert. Ebben volt nagysága, végzete. És ezentúl a vezér nem lehetett más, csak ő. A kiváltságok eltörlésének, az emberek jogi egyenlőségének, az európai közszabadságnak (liberalismus) nagy eszméit ő vette fel legerősebben magába, úgy hogy azok tényleg …

8. kép. *Vasárnapi Ujság*, 1894. március 25. címlap, gyászkeretben jelent meg Kossuth Lajos halálhíre

seket, a hitelességet az események kínos részletezésével, pontosításával, szemtanúkra, tudósítókra való hivatkozással, képekkel igyekezett fenntartani.

Kossuth Lajos halálát és temetését ugyancsak óriási köz- és ennek megfelelően sajtóérdeklődés kísérte. A *Vasárnapi Ujság* több lapszámon keresztül fekete gyászkerettel jelent meg[43] *(8. kép.)*. Részletesen ismertették életútját, a sajtóhíradások nagyon gyakran szóltak kiváló szónoki képességeiről, nyelvtudásáról. „Az ellenséges »Times« is kénytelen volt bevallani, hogy az »apostolok óta« nem adatott embernek annyi nyelven szólani a világ népeihez, mint Kossuthnak."[44]

A Kossuth-folklórnak[45] szintén visszatérő motívuma, hogy nyelvtudásával, nagy hatású beszédeivel külföldön is számos követőre talált.

„Kossuth tisztán beszélt angolul, mikor átment New Yorkba vagy hol beszélt a néphez. Ott még azelőtt rabszolgákat is tartottak. Akkor egy nagyobb amerikai úr jött hallgatni Kossuth beszédét és 4-5 rabszolga néger húzta a kocsiját. Kossuth persze azt látta, és azt mondta: Látjátok, miért csináltok ilyet, ha a bőrük fekete is csak olyan emberek, mint mi. Úgy hogy felszabadította a feketéket otthon. Minden feketének a lakásában ott van Kossuth képe. Jobban tisztelik mint mi."[46]

A fentiekben a *Vasárnapi Ujság*ból vett néhány példa nyomán igyekeztem rámutatni arra, hogy a populáris olvasmányok, szűkebben a képes családi lapok képei és szövegközlései 1867 után miként hathattak a királyi család tagjainak és az 1848-as forradalom hőseinek folklórjára. Ahogy a történeti hősök folklórját általában, úgy az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc nevezetes alakjainak és a Habsburg-család tagjainak szóbeli hagyományait is a történeti valóság, a történetmesélő közvetlen élményei, tapasztalatai, fantáziája, az olvasmányélmények, azok propagandisztikus céljai, de nem utolsósorban a folklór törvényszerűségei, motívumai, történet- és hőstípusai formálták.

43 *VU*, 1894. március 25.; április 1.; április 8.; április 15.

44 *VU*, 1894. április 1. 211.

45 A Kossuth-folklórhoz lásd Landgraf Ildikó: „Emléközzünk Kossuth Lajosra…". Valóság és költőiség a Kossuth-hagyományban. In: Andrásfalvy Bertalan – Domokos Mária – Nagy Ilona (szerk.): *Az Idő rostájában III. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára.* Budapest, L'Harmattan, 2004. 347–372.

46 EA 2061/16–17. (Gyoma).

A város képe és szerepe a bécsi tárcaírás diskurzusában a 19. század második felében

TÓTH BENEDEK*

1. Bevezetés: a város mint épített és mint imaginárius környezet

Az 1848-as forradalmakat követő évtizedek Bécs esetében a városfejlődés, az épített és imaginárius terek (valamint nem utolsósorban ezek egymáshoz való viszonyainak) radikális átalakulásának periódusát jelentik. Az átalakulás folyamatai különösen nagy lendületet vettek az 1850–1860-as évek fordulóján: Ferenc József 1857 decemberében pátenst bocsátott ki a városrendezéssel kapcsolatban. A pátenssel,

„amely elrendelte a falak bontását, a tervszerű városfejlesztést, új szakasz kezdődött Bécs történetében. A falak lebontása után a fejlődés, mintha elmulasztott évtizedeket akarna pótolni, valóban rohamosan felívelt. A külvárosok ekkor egyesültek az óvárossal, majd 1890 után az elővárosi településeket (Vororte) is Bécshez csatolták. A Gründerzeit nekirugaszkodási korszakának három évtizedében (1890-ig) Bécs lakossága 470 ezerről 800 ezerre, a Vorortokat is beszámítva 1 millió 342 ezerre nőtt."[1]

Az „alapító korszak" (Gründerzeit) ideje ez, melynek kultúráját a modernitás iránt elkötelezett, azzal szorosan összefonódó, az októberi diplomával 1860-ban politikailag is hatalomra kerülő liberális gondolkodás formálta. Ezt a liberális gondolkodást (nagy vonalakban) politikailag a parlamenti demokrácia igénye, a gondolkodás és véleménynyilvánítás szabadsága, gazdaságilag a kis- és középvállalkozásokra épülő ipari kapitalizmus, társadalmilag a nagypolgárság felemelkedése és hatalomgyakorlása, morális önértelmezése tekintetében az individualizmus, nemzetközi szinten a nemzetiségi elv, vallásilag pedig az antiklerikalizmus jellemezte.[2] A modernitás és modernizálás iránt elkötelezett liberálisoknak „Bécs lett politikai erődjük, gazdasági fővárosuk és szellemi életük sugárzó középpontja".[3] Ennek az új, immár politikai hatalomra is jutó gondolkodásmódnak, kultúrának elsődleges terei (pontosabban: közegei) a *nagyváros* és a *tömegsajtó*. Fontos hangsúlyoznunk, hogy ebben a „közegszerű"

* Adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. E-mail: toth.benedek@gmail.com.

1 HANÁK Péter: Polgárosodás és urbanizáció. Bécs és Budapest városfejlődése a 19. században. In: Uő: *A Kert és a Műhely*. Budapest, Balassi Kiadó, 1999. 18–52., itt: 25.

2 Vö. ROSSBACHER, Karlheinz: *Literatur und Liberalismus. Zur Kultur der Ringstraßenzeit in Wien.* Wien, DachsVerlag, 1992. 44.

3 SCHORSKE, Carl E.: *Wien: Geist und Gesellschaft im Fin de Siecle*, München–Zürich, Piper, 1994. 22.

értelemben a modern nagyváros nem jól körvonalazható objektumként, fizikai-geográfiai entitásként jelenik meg, hanem bizonyos új, kontingens *megfigyelés- vagy érzékelésmódként:* „az újkorban minden bizonnyal a nagyváros jelentette a tapasztalat struktúrájának legfontosabb forradalmát".[4]

Rendkívül tömören és pontosan foglalja össze mindezt Georg Simmel *Die Großstädte und das Geistesleben* című szövegében:

„A nagyváros legjelentősebb lényege fizikai határain túli funkcionális nagyságában van [...], ahogy az ember sem teste határainál végződik [...] hanem mindazon hatásainak összegével egyenlő, melyek tőle indulnak ki [...] így áll a város is közvetlenségén túlnyúló hatásokból."[5]

A nagyvárosi térérzékelés új formája, pontosabban mediatizált, imaginárius tere elsősorban a *sajtóban* artikulálódik:„az újság magában a város képe, egész életvilágának miniatürizált mintája... [...] az újság a tömeg és a nagyváros gyakorlóterepe. Olyan *hely* [vagyis tér – T. B.], ahol az érzékelés és az érzékelésvesztés mintái formálódnak és közös nevezőre jutnak. Az újság pontosan a város struktúrájának leképeződése."[6] A város struktúrájának, bonyolult és új jelentéseinek leképezője, azokat elrendező kontextusa, közege nem más tehát, mint az újság. Olyan médium ez, amely nem pusztán az érzékelés eddig ismeretlen módjait teszi lehetővé, hanem a közvetlen tapasztalat számára immár túlságosan komplexszé vált környezetet értelemteli összefüggésrendszerré redukálja. Fontos megjegyezni: a nagyvárosi olvasó nemcsak tájékozódik az újságból, hanem egyenesen és közvetlenül *ott tapasztalja* meg környezetét:

„Az irodalom és a publicisztika (sajtó) a 19. században részesül a »valóság társadalmi konstrukciójában«. Generálják, intézményesítik, transzformálják, szelektálják memorizálják és multiplikálják a »társadalmi tudást«, pontosabban: a társadalmi hétköznapi tudást... [...] [Nem pusztán a környezet jelenségeinek szelekciójáról van szó, hanem] észlelési és jelentés-mintákat (tapasztalat-mintákat) is közvetítenek, viselkedésmintákat (szerepeket), értékeket, normákat és ideológiákat. Eképpen töltenek be – túl az informálás, kommentár (kritika) és a szórakoztatás elsődleges funkcióin – szocializációs funkciót is."[7]

Az új (nagyváros formájában megjelenő) érzékelésminta alapvető jellemzői a mesterségesség (mediatizáltság), a reflektáltság és a *kontingencia* (az érzékelés közvetítettségének, töredékességének és véletlenszerűségének tudata).[8]

4 Fisher, Philip: City Matters: City Minds. Die Poetik der Großstadt in der modernen Literatur. In: Scherpe, Klaus R. (szerk.): *Die Unwirklichkeit der Städte. Großstadtdarstellungen zwischen Moderne und Postmoderne.* Hamburg, Reinbek, 1988. 106–128., itt: 90.

5 Simmel, Georg: Die Großstädte und das Geistesleben. In: Uő: *Das Individuum und die Freiheit. Essais.* Berlin, Verlag Klaus Wagenbach, 1984. 192–204., itt: 192.

6 Fisher (1988): 124–125.

7 Kauffmann, Kai: *„Es ist nur ein Wien!" Stadtbeschreibungen von Wien 1700 bis 1873.* Wien, Böhlau, 1994. 25.

8 Vö. Gyáni Gábor: Térbeli fordulat és várostörténet. In: Uő: *Budapest – túl jón és rosszon.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2008. 9–23.; Kernmayer, Hildegard: Sprachspiel nach besonderen Regeln. Zur

Konkrétan Bécsről szólva e helyt annyit szeretnék különösen hangsúlyozni, hogy mind a nagyvárosi tér, mind a sajtó imaginárius terének modern formái a Gründerzeit évtizedeiben alakulnak ki, méghozzá egymással szoros összefüggésben. Az 1857-es pátens alapján meginduló Ringstraße-építkezésekkel szinte párhuzamosan hirdetik ki 1862. december 17-én azt a sajtótörvényt, mely a sajtót a politikai hatóságok hatásköréből a polgári bíróságokéba helyezi át, és általánosságban megteremti a sajtószabadság alapjait.[9] Az 1848-ban indult fontos napilapok, a *Presse* és az *Ost-Deutsche Post* mellett ezekben az években alapítja meg Max Friedländer és Michael Etienne Bécs nagy presztízsű és hatású liberális világlapját, a *Neue Freie Pressét* (1864), valamint Moritz Szeps a *Wiener Tagblattot* (1867). Ezek a lapok már naponta kétszer, meglehetősen magas (adott esetben 20 000 körüli) példányszámban jelennek meg. A városátalakításokat, a Ringstraße-építkezéseket elsőrendű témaként kezelő tárcaszövegek (például Daniel Spitzer híres *Wiener Spaziergänge*-szövegei) pontosan ezekben a lapokban jelennek meg, és válnak a Gründerzeit meghatározó orientációs szövegeivé, ahogyan egy kortárs visszaemlékezés fogalmaz:

„Az az ember, aki vasárnap 12 órakor még nem olvasta a »bécsi sétáló« (Wiener Spaziergänger) tárcáját, és nem esett elragadtatásba általa, nem merészelheti magát a tisztességes társadalomhoz számítani."[10]

A részben újjáalkotott, részben újonnan létrejövő, de a jelentéseknek mindenképpen újfajta rendjébe szerveződő nagyvárosi tér és a hétköznapi valóság jelentéseinek szintén újfajta rendjét előállító tömegsajtó máshol bővebben elemzett összefüggései[11] és egymásra hatásai általánosságban jellemzői a modernitásnak, Bécs esetében azonban – főként éppen a Gründerzeit évtizedeiben – különösen koncentrált formában jelennek meg. Meglehetősen rövid idő alatt történnek meglehetősen nagy átalakítások; a *Neue Freie Presse* találó metaforába sűrítve érzékelteti a császári pátens megjelenésének, az építkezések megkezdésének hangulatát: „A császári parancs megoldotta a kő-övet, mely Bécs nemes testét oly sok évszázadon át gonosz varázslatban tartotta fogva."[12] Bécs átépíté-

Gattungspoetik des Feuilletons. *Zeitschrift für Germanistik,* 2012/3. 509–523.; Kernmayer, Hildegard – Fruhwirth, Andrea – Munz, Volker – Watzka, Carlos: Sinnes-Wandel? Die Moderne und die Krise der Wahrnehmung. In: Csáky, Moritz – Kury, Astrid – Tragatschnig, Ulrich (szerk.): *Kultur – Identität – Differenz. Wien und Zentraleuropa in der Moderne.* Innsbruck, Studien Verlag, 2004. 101–129.; Kernmayer, Hildegard: Wiener Post-Moderne oder Sehnsucht nach der großen Erzählung? 'Identitätskrise' als Signatur einer Epoche. Einleitung. In: Kernmayer, Hildegard (szerk.): *Zerfall und Rekonstruktion: Identitäten und ihre Repräsentation in der Österreichischen Moderne.* Wien, Passagen-Verlag, 1999. 13–30

9 Nöllke, Matthias: *Daniel Spitzers Wiener Spaziergänge. Liberales Feuilleton im Zeitungskontext.* Frankfurt am Main, Lang, 1994. 43.

10 Idézi: Rossbacher (1992): 84.

11 Vö. Tóth Benedek: A mindennapi élet mediatizációjának stratégiái a 19. század második felének bécsi és pesti napilapjaiban. In: *Apertura,* 2016/tél. http://uj.apertura.hu/2016/tel/toth-a-mindennapi-elet-mediatizaciojanak-strategiai-a-19-szazad-masodik-felenek-becsi-es-pesti-napilapjaiban/.

12 Idézi: Schorske (1994): 28.

se, pontosabban a lebontott városfalak és a glacis helyén épülő Ringstraße a térbeli koncentráció, azaz „sűrűség" miatt minden 19. századi városújítást meghaladott látványban, még Párizsét is.[13]

Az 1850-es években a város átalakítása a sajtó egyik legfontosabb témájává vált. A város szűkösségét illető panaszok az abszolutizmus évtizedében természetesen politikai áthallásoktól sem mentesek: metonimikusan fejezik ki a társadalmi viszonyok általában vett „szűkösségét", korszerűtlen mivoltát, a változások időszerűségét és fontosságát, a sürgető vágyat az abszolút hatalom, a feudális struktúrák „kőövének", „gonosz varázslatának" feloldására.

Az *Ost-deutscher Post* 1855. április 8-án például úgy panaszkodik a város korszerűtlenségére, hogy „Bécsnek egyáltalán nincsenek utcái, csak utcácskái és terecskéi", és maga a Graben is csak „legfeljebb eleje egy nagyvárosi utcának". A szöveg így folytatódik:

„Midőn naponta olvasunk francia újságokban egész városnegyedek lebontásáról és újjáépítéséről, azt kérdezhetjük magunktól: vajon városunk nagyon is szükséges megszépítését egy francia részvénytársaságnak kellene haszonbérbe adni? ... [A franciák képesek lakóházak százain keresztül végrehajtani a városbővítést, míg Bécsben] féltucat, többnyire nyomorult kunyhó áthághatatlan akadályt képez a két legélénkebb centrum [a Graben és a Stephansplatz], a városi luxuskereskedelem nagy bazárja és a városi reprezentáció méltósága közötti átjárásban?"[14]

A régi és az új Bécs nemcsak az épített környezet, az új nyilvános terek, hanem a lakosság társadalmi viszonyai szempontjából is különbözni fog egymástól a szöveg szerint:

„Nyilvános kultúrintézményeink szűkös helyeit illetően elegendő és jogos panasz hangzott már el; utaltunk már koncerttermekre és színházakra, melyek méltóak lennének egy nagyvároshoz. Egy nap ezen kívánságok minden bizonnyal teljesülnek, azon a napon azonban Bécs el fogja veszíteni meghitt, kedélyes karakterét. Csak azon a napon lesz majd Bécsnek lakossága; ma még ez egy család."[15]

Bécs veszíteni is fog tehát a bővítéssel. A családból lakossággá válás metaforája a modern nagyvárossá válás egyik legfontosabb jellemzőjét mutatja. A család személyes ismeretségeken, rokonságon alapuló közössége átadja a helyét az idegenek tömegéből álló lakosságnak, mely többé nem érintkezik egymással személyesen. A régi Bécs (Altwien) elmaradott családiassága helyett új Bécs (Neu-Wien) a tömeg városa (mint minden korabeli nagyváros), ahol a közvetlen érintkezés idegenek közötti közvetett érintkezéssé válik. Már az 1850-es évek városbővítés előtti bécsi publicisztikája is rögzíti tehát: a modern nagyvárosi *környezet* nem ismerős, nem *gemütlich,* nem családias. És ami mindebből

13 Vö. Schorske (1994): 25.
14 *Ost-deutsche Post,* 1855. április 8.
15 Uo.

következik: a benne élő számára nem is látható át. A modern nagyváros átláthatatlan, új közeg.

Szintén érdekes szöveg a császári pátens megjelenésére néhány nappal később reagáló népszerű tárcaíró, Friedrich Uhl 1857. december 29-én a *Presséb*en közölt cikke (mely egyébként a *Kleine Wiener Chronik* című tárcasorozat kezdődarabja). Uhl a *gyermek* metaforáját alkalmazza a városbővítés (és következményei) kapcsán: mindannyian gyermekként viszonyulunk Új-Bécshez, a nagyvároshoz: senki nem tudhatja, pontosan milyen lesz az új város, csak gyermekként örülhet neki (és majd gyermekként veszik el benne):

„Ha a bécsiek nagy családjával az épp elmúlt karácsonyi ünnepek előtt [...] listát írattunk volna, melyre kívánságaikat és reményeiket feljegyezhetik – tulajdonképpen az újságok ezen listák, vagy legalábbis azoknak kellene lenniük – mindenfélét találhattunk volna a listán, csak azt a nagyszerű karácsonyi ajándékot nem, melyben a székváros valójában részesült, vagyis a városbővítést – Új-Bécs.
A bástyákat le kell bontani; mely veszteség jár valójában ennél nagyobb nyereséggel? [...] Mivel azonban a terv még csak körvonalaiban létezik, [...] természetes, hogy Új-Bécset mindenki a saját eszméi szerint konstruálja, mindenki tervkészítővé és építésszé válik. Nekünk speciel Új-Béccsel kapcsolatban, melyet mint kis város-modellt ajándékoztak nekünk karácsonyra, amilyennel gyerekeket szokás meglepni, nincs semmiféle határozott elképzelésünk, csak gyermeki örömöt érzünk a fényes fantáziaépületek fölött."[16]

Az új város, a modern nagyváros nem csak új épületeket, hanem egészen új *kultúrát* is jelent abban az értelemben is, hogy alapvetően megváltoznak az érintkezés formái. Ezek pedig nemcsak a lakosok egymás közti érintkezését, hanem a városlakók és a városi *környezet* mint „világ" érintkezését is magukba foglalják. A nagyváros (Bécs esetében: Neu-Wien) általános kulturális újdonsága leginkább ebben ragadható meg. A város tényleges átépítését – a fenti szövegek tanúsága szerint is – előkészíti a *kulturális* átépítés tudata. Az új épületek újfajta rendbe szerveződő, új jelentéseket testesítenek meg, melyek a városi lakosság kapcsolatainak új formáit is meghatározzák. Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy mindez széles körben ismert és felismert kontextusa a kezdődő építkezéseknek. Véleményem szerint jelentős részben ennek köszönhető, hogy a Ringstraße tényleges építésének folyamatában a praktikus szempontok alárendelődtek a reprezentáció szimbolikus szerepének. Az egyes épületek hosszasan és nyilvánosan vitatott jelentéseket fejeztek ki elsősorban: „Nem a használat uralta a Ringstraßét, hanem a kulturális (ön-) reprezentáció."[17] Az új városkép egy új *kultúra* képe: A Ringstraße – amint később részletesebben is látni fogjuk – a modern, liberális kultúra legfontosabb értékeit jeleníti meg, illetve ami legalább ennyire fontos: az új kultúra érzékelésmódját, a városi terek értelmezésének újfajta mintáit. Az új kultúra imaginárius terének legfontosabb közege, a *tömegsajtó* mindennek megformálásában és kifejezésében a kezdetek-

16 *Die Presse,* 1857. december 29.
17 Schorske (1994): 25.

től konstitutív szerepet játszik. Mindez részben nyilván annak is köszönhető, hogy ekkorra már gazdag hagyománya létezett a bécsi sajtóban a város ábrázolásának és értelmezésének. A konkrétan a várossal kapcsolatos szövegek régóta külön rovatcím alatt jelennek meg az újságokban. Például a *Wiener Theaterzeitung*ban a rovat címe 1819-től *Lokalitäten*, 1820-tól *Briefe über Wien*, 1830-tól *Buntes aus und um Wien*, majd *Telegraphen von Wien*.[18] A városszövegek műfaja is régen kialakult már: ez a biedermeier életkép (vagy zsánerkép). Olyan, különböző szórakoztató lapokban megjelent sorozatok ezek, mint Karl Johann Braun von Braunthaltól az *Antithesen, oder Herrn Humors Wanderungen durch Wien und Berlin* (1834), Ignaz F. Castellitől a *Wiener Lebensbilder* (1828, 1835, 1844), vagy Franz Gättertől a *Kleine Wiener Memoiren* (1845).

Ezen előzményekre tekinthetnek vissza a 19. század második felének tárcaszövegei (az úgynevezett heti csevegés, Wochenplauderei-szövegek, Friedrich Uhl, Daniel Spitzer és mások hetente közölt „bécsi sétái"), melyek narratív stratégiákat dolgoznak ki és szolgáltatnak olvasóiknak a város mentális bejárása és értelmezése, azaz imaginárius „felépítése" eszközeként.

Jelen tanulmányban a konkrét és a sajtóban megjelenített, imaginárius város építésének (és érzékelésének) stratégiáit szeretném bemutatni; azt az érdekes párhuzamot, amely Bécs esetében a tényleges és az imaginárius (sajtóbeli) városépítés és -értelmezés között fennáll. Arra szeretnék rámutatni, hogy a tárcaszövegek nem reprezentációi a frissen létrejövő új tereknek és épületeknek, hanem sokkal inkább dialektikus, kölcsönösen konstitutív viszonyban állnak azokkal. A téglából-malterből, illetve a szavakból és narratív stratégiákból épülő város csak együtt értelmezhető, az új, modern kultúra különböző, de lényegileg összefüggő aspektusaiként. A tézis igazolása érdekében az alábbiakban áttekintjük a Ringstraße építését, szerkezetét, fontos szimbolikus épületeit (felvázolván ily módon a „város terét"), majd a 19. század második felének bécsi sajtóviszonyait (felvázolván ily módon a „sajtó terét"). Ezt követően pedig megvizsgáljuk azokat az eljárásokat, amelyek segítségével a bécsi tárcaírók, „mindkét tér vándorai" sajátos módon szintetizálják ezeket a tereket. Megélik és megírják a várost: nem pusztán ábrázolják, hanem sokkal inkább *létrehozzák* Új-Bécset (kulturális mintázatként) a városi kószálásaikat megörökítő tárcaszövegekben.

2. A Ringstraße és jelentései: a város új terei

Bécs átformálásának legnagyobb és leglátványosabb vállalkozása, az egykori városfalak helyén felépített, 1865. május 1-jén megnyitott Ringstraße kezdettől fogva a különböző jelentések (és ezek rendjeinek) csatatere volt. A Ringstraße esetében a jelentésadás szándéka és a városi terek által kifejezni kívánt jelentések készlete megelőzte az építkezéseket, sőt megelőzött gyakorlatilag minden egyéb (hasznossági, funkcionális) szempontot.

18 Kauffmann (1994): 314.

„A belvárost építészetileg az első és második rend szimbólumai uralták: a barokk Hofburg, a császár rezidenciája, a főnemesség elegáns palotái, a gótikus Stephansdom és számtalan, a szűk utcákban elszórt kis templom. A Ringstraße új építési terveiben a harmadik rend ünnepelte az építészetben az alkotmányos jog győzelmét az uralkodó hatalom fölött, és a világi kultúra győzelmét a vallásos hit fölött. Nem paloták, erődök és templomok uralták a Ringstraßét, hanem az alkotmányos kormányzat és a felvilágosult kultúra központjai."[19]

A Ringstraße (különösen a Városháza körüli rész, az úgynevezett Rathaus-Bezirk vagy Rathaus-Viertel) a liberális nagypolgárság klasszikus zónája a magas klérus és az arisztokrácia által dominált belváros és a kispolgárság és munkásság lakta elővárosok között. „Itt laktak az uralkodó liberalizmus legerősebb oszlopai [...] vezető bankárok és üzletemberek, magánzók, egyetemi professzorok és a magasabb beosztású kormányhivatalnokok legnagyobb része."[20] És ez a réteg meg is tett minden anyagi és szellemi erőfeszítést, hogy kultúrája kifejezésre jusson. A „nyelv", amelyen ez a kultúra építészetileg is kifejezhette magát, alapjaiban már készen állt; egyrészt a városleírások és -értelmezések szöveges hagyományában, amelynek szép példája a *Bécs és a bécsiek* című 1844-es antológia. Ennek (főként Adalbert Stifter által jegyzett szövegeiben) teljesen világos és pontosan meghatározott modern, kontingens jelentésadó eljárások írják fölül a város régi rendjét, és ruházzák fel új jelentésekkel, olyanokkal méghozzá, amelyek *elsődlegesek* az őket kifejező épületekhez képest.[21] Készen állt tehát ebben a hagyományban a jelentések elsődlegességének és kontingenciájának a tapasztalata, valamint a város olvashatóságának és írhatóságának a *módja* is.

Készen állt ez a bizonyos nyelv másrészt magában a 19. századi építészeti historizmusban. Mostani szempontunk szerint ez abban a Ludwig Förstertől származó, 1836-ban tett állításban sűríthető össze, mely szerint a 19. századnak nincs „saját színe",[22] nincs egységes (kor)stílusa: a múlt különböző vizuális nyelvein fejezi ki magát, mindig azt a stílust kölcsönözve, melynek történeti asszociációi leginkább megfelelnek az adott épület reprezentációs céljainak. Ismét a kontingencia (a tetszés szerinti választhatóság) és a jelentés (a reprezentációs cél) elsődlegessége áll előttünk, ezúttal egészen konkrétan az építészet területén.

Készen áll tehát a nyelv, amely a Ringstraße (különösen a Rathaus-Bezirk) formájában meg is szólal: a modern liberális kultúra alapvető értékeit mondja ki. A Reichsrat (a mai parlament) épülete a *parlamentáris kormányzatot*, az *alkotmányos uralmat* fejezi ki és jeleníti meg a klasszikus hellén építészet formái által (és Pallas Athéné szobrával utalva külön és hangsúlyosan Athénra). A Rathaus (a Városháza) a *városi önkormányzat* ideáját juttatja kifejezésre, gótikus stílusa által idézve meg Bécs középkori szabad városi közösségét. A Burgtheater a *szín-*

19 Schorske (1994): 31.
20 Uo. 55.
21 Vö. Stifter, Adalbert: *Bécs és a bécsiek*. Budapest, Szent István Társulat, 2005.; Stifter szövegeinek elemzéséhez: Kauffmann (1994): 397–430., illetve: Tóth Benedek: *A megírt és megélt város: Bécs* [kézirat].
22 Försterhez vö. Schorske (1994): 34.

művészet „jele", kora barokk stílusa arra a korszakra utal, mikor értelmiségiek, udvaroncok és polgárok először egyesültek a színház által keltett művészi élményben.[23] Az egyetem a *képzés* kifejezője: reneszánsz stílusa a liberális kultúra gyökereire utal. Ezek a példák a fentebb említett nyelv különféle jelentéseket kifejező *szavai*. Legalább ennyire érdekes és tudatos az a *grammatika* is, amely összeköti őket: a körülöttük lévő tér szervezésének teljesen új módja. Bécs nem követi a párizsi példát: nincsenek sugárutak, mindössze a Ringstraße alléja képez közlekedési utat az egyes épületek között.

„A különböző funkciók, melyeket az épületek megjelenítenek – politikai, nevelési és kulturális – a térbeli tagolódásban egyenértékűként jelölődnek meg. Az optikai érdeklődés váltakozó középpontjaiként nincsenek egymással közvetlen módon összekötve, csak a nagy, kör alakú közlekedési érrel való magányos szembenállásuk által, mely a polgárokat egyik épülettől a másikig vezeti, mint az élet egyik aspektusától a másikig."[24]

Egyenértékű, az emberi élet fontos aspektusait kifejező funkciók jelennek meg az épületeket szolgáló, „dicsőítő médiumként"[25] felfogott városi térben. A tér ezen új koncepciójában ragadható meg leginkább a Ringstraße nyelvének grammatikája (illetve annak újdonsága).

„Az elkülönülés és a hiányzó vonatkozások érzése, melyet az épületek térbeli csoportosítása közvetít, a történelmi stílusok különbözősége által is fölerősödik. [...] A középületek térbeli médiumhoz kötöttség nélkül lebegnek, egyetlen stabilizáló elemük a közlekedési téren [A Ringstraße alléján – T. B.] mozgó ember."[26]

Ha Schorske híres művének imént idézett passzusait a *flaneur* fogalma és az általa kifejezett jellegzetes, sétában megragadható érzékelésmód fényében olvassuk újra,[27] talán nem túlzás, ha arra a következtetésre jutunk, hogy a Ringstraße valójában a modern nagyvárosi érzékelés új mintájára, egészen konkrétan a flaneurre komponált városi tér. Kizárólag a séta által meghatározott mozgó perspektíva által tárulnak fel és állnak össze (a séta irányától és tempójától nagyban függő) *jelentései*. A Ringstraße a séta tere: nem statikus térbeli struktúra elsősorban, hanem dinamikus, mozgásban kibontakozó jelentések játéka, nem narratíva, hanem *panoráma*. Történelmi stílusok különbözősége, az elkülönülés és a hiányzó vonatkozások érzése: a flaneur kaleidoszkópszerű városi tere ez, méghozzá nagyon tudatosan ilyen formában kialakítva. Így szegezi szembe

23 Vö. Uo. 35. skk.
24 Uo. 35.
25 Uo. 31.
26 Uo. 34.
27 A *flaneur* fogalmának itt használatos értelmezéséhez, illetve az érzékelés általa kifejezett új módjához vö. NEUMEYER, Harald: *Der Flaneur. Konzeptionen der Moderne*. Würzburg, Könighausen und Neumann, 1999.; Voss, Dietmar: Die Rückseite der Flanerie. Versuch über ein Schlüsselphänomen der Moderne. In: SCHERPE (1988): 37–60.

a hatalom állandóságát kifejező, statikus belvárossal a modernitás egyik legalapvetőbb princípiumát, a folyamatos mozgás, haladás eszméjét.

Érdemes ezen a ponton nyomatékosítani: ugyanezen korszak bécsi tárcaírói pontosan ezt a panorámaszerűséget teszik szövegeik (a városi kószálásokat is dokumentáló Wochenplauderei-szövegek) szervezőelvévé. Máshol részletesen bemutattam,[28] miként váltja fel Daniel Spitzer *Wiener Spaziergänge*-szövegeiben az idő tengelyén egymásra (és egymásból) következő elemekre épített additív elbeszélésmódot a városi sétákat leíró, mozgás által szervezett szövegek *térbeli*, asszociatív elbeszélésmódja. Spitzer tárcái nem időbeli kontinuumok, hanem térbeli agglomerátumok, melyekben az egyes események „egyenrangú részletekként jelennek meg a térben, felcserélhetőek és szabadon kombinálhatóak"[29] – pontosan, mint a Ringstraße séta közben feltáruló épületei (pontosabban azok jelentései). A tér dinamikus felfogásának és szervezésének, a dinamikus térkoncepció alapelvvé tételének kérdése mind a szöveg-terekben (a sajtóban) megjelenített, mind pedig a ténylegesen átépített városnak alapvető jellemzője.

3. A differenciálódó bécsi sajtó

A 19. század második fele a sajtóélet differenciálódásának korszaka. Különböző szempontok szerint többször érintettük már ezt a kérdéskört: bővebben rekonstruáltam másutt a bécsi sajtóéletben a „komoly" és „szórakoztató" lapok elkülönülésének és a lokális vonatkozások sajtóbeli megjelenésének tendenciáit.[30] Mostani elemzéseink ezen a ponton az 1848 utáni bécsi sajtó átfogó (jóllehet vázlatos) áttekintését teszik szükségessé. Az áttekintés célja, hogy bemutassa a sajtó terének, annak az imaginárius médiatérnek a struktúráját, amelyben a tárcaírók városszövegei megjelennek: annak érdekében, hogy például a *Neue Freie Presse* mint médium fontosságát és jelentőségét fel tudjuk mérni, legalább vázlatosan célszerű érzékelnünk és ismernünk azt a korabeli viszonyrendszert, melynek fontos szereplőjeként a lap (illetve bármely más lap is) működött. Más szavakkal: ha szeretnénk lehetőség szerint pontosan megérteni Daniel Spitzer és más tárcaírók városszövegeinek sajátosságait, kószálásaik konkrét helyszíne, a nagy vonalaiban imént ismertetett átalakuló város mellett érdemes felvázolnunk a kószálások imaginárius helyszínét is, vagyis a Gründerzeit Bécsének sajtótáját (sajtópanorámáját?). Az alábbi vázlat Matthias Nöllke szempontrendszere szerinti tagolásban[31] mutatja be a 19. század második felének fontosabb bécsi sajtóorgánumait.

28 Vö. TÓTH (2016).
29 KERNMAYER (2012): 522.
30 Vö. TÓTH (2016).
31 Vö. NÖLLKE (1994): 43–45.

Hivatalos (kormánypárti) újságok

A korszak legfontosabb „hivatalos lapja" a kormányzat által közvetlenül is támogatott *Wiener Zeitung* (az 1703-ban indult *Wienerisches Diarium* utóda) volt. Politikai kommentárokat nem, tárcát viszont a *Presse* példájára 1862-től közölt; külön érdekessége a lapnak, hogy főszerkesztője 1872–1900 között az ismert tárcaíró, Friedrich Uhl volt. Példányszáma nem volt túlságosan magas: 1855-ben például 4533 példányban jelent meg.[32] Az 1846-ban induló *Fremdenblatt* magát „önkéntesen kormánypártinak" nevezte; 1852-től „félhivatalos" lapnak számított.[33] Elterjedtsége jóval meghaladta a *Wiener Zeitung*ét; 1854-ben 12 500 példányban jelent meg. Tárcájában (mely nem „vonal alatt", hanem különböző rovatokban jelent meg) olyan jelentős szerzők publikáltak, mint Friedrich Uhl, Ludwig Speidel, később Theodor Herzl.[34] Kormánypárti lapnak számított a *Wanderer* és Belcredi gróf lapja, a *Wiener Tagblatt* is; utóbbi rendkívül alacsony ára miatt (1 krajcár) nagyon magas példányszámot tudott elérni (55 000–56 000).[35]

Feudális/klerikális (konzervatív) lapok

A korszak legjelentősebb konzervatív lapja a nemesség és a magas klérus nézeteit képviselő, az 1870-es években 2000 körüli példányszámban megjelenő, 1860-ban alapított *Das Vaterland* volt. Föderalisztikus nézeteket képviselő, antiszemitizmustól sem mentes, ugyanakkor a nacionalizmussal is szembeforduló, főleg külpolitikai irányultságú újság volt.[36] Szintén klerikális nézeteket képviselt a kis példányszámú *Wiener Kirchenzeitung*, illetve az 1856-tól naponta megjelenő *Österreichischer Volksfreund* (mely az 1860-as évek közepére 5000-es példányszámot ért el). Ez utóbbi jelentős mértékben foglalkozott helyi témákkal, tárcákat is rendszeresen jelentetett meg; irányvonalát Joseph Othmar von Rauscher bíboros, a császár nevelője határozta meg.[37]

Keresztényszocialista / német nacionalista lapok

A német nacionalizmus csak a 19. század vége felé, a Gründerzeit (és a liberalizmus) válságának éveiben jutott saját orgánumokhoz: ilyenek voltak a Georg Ritter von Schönherer által fenntartott *Deutsche Worte* (később *Unverfälschte Deutsche Worte*) című, 1881-ben indult hetilap, illetve az Ernst Vergani által szerkesztett, harcosan antiszemita napilap, az 1888-ban induló *Deutsches Volksblatt*.[38]

32 Uo. 45.
33 Uo. 46.
34 Hildegard Kernmayer: *Judentum im Wiener Feuilleton (1848–1903). Exemplarische Untersuchungen zum literarästhetischen und politischen Diskurs der Moderne.* (Conditio Judaica, 24). Tübingen, Niemeyer, 1998. 265.
35 Nöllke (1994): 47–48.
36 Uo. 49–51.
37 Kernmayer (1998): 275–276.; Nöllke (1994): 52.
38 Nöllke (1994): 54.

Liberális sajtó

A 19. század második felének legjelentősebb bécsi napilapjai kétségkívül a liberalizmus sajtóorgánumai voltak. Ezek közül is legjelentősebb a két (egymással is szorosan összefüggő) „reprezentatív világlap", a *Die Presse* és a *Neue Freie Presse*. Előbbi 1848. július 3-án indult; tulajdonosa August Zang kenyérgyáros volt. Zang Emile de Girardin lapját, a *La Presse*-t tekintette mintának (a címválasztás is erre utal). Párizsban a *La Presse* volt az első, kizárólag gazdasági szempontok szerint felépített vállalkozásként működő napilap: Zang pontosan ezt a modellt honosította meg Bécsben. A hirdetésekből befolyó összegnek köszönhetően alacsonyan tartott ár, a saját, állami hírszolgáltatástól független levelezőhálózat, a gondosan szerkesztett tárcarovat (melynek első szerkesztője Hieronymus Lorm volt, aki a *Die Presse* első számában publikálta a másutt részletesen elemzett[39] *Der Beruf des Feuilletons* című programcikkét), a rendszeresen közölt tárcaregények és a kiegyensúlyozott, minden szélsőségtől tartózkodó vezércikkek sikeres vállalkozássá és a bécsi sajtó paradigmatikusan meghatározó szereplőjévé tették a *Die Pressét*. Példányszáma 1850-ben 15 000, 1864-ben már 25 000 volt.[40] A *Die Presse* az iparszerűen, gazdasági alapon működő tömegsajtó első, paradigmatikus képviselőjének számított Ausztriában. Ez volt az első olyan napilap, amely a szerkesztőséget, a gazdasági adminisztrációt és a nyomdát „egy tető alatt" egyesítő vállalkozásként olyan renomét vívott ki magának az olvasók körében, hogy aki magánemberként szeretett volna itt publikálni, meghatározott tarifa szerint fizetnie kellett ezért.[41] Alapállása liberális volt, amit a kezdettől viselt programszerű alcím is kifejezett: „egyenlő jogokat mindenkinek!". Tárcájában – mely rovatot, ahogy korábban említettem, különös gonddal szerkesztettek – a kor legjobb bécsi tárcaírói publikáltak: Ferdinand Kürnberger, Hieronymus Lorm, Ludwig Speidel, Daniel Spitzer, Eduard Hanslick, Friedrich Uhl (!).

1864 fontos fordulópontot jelentett a lap történetében: a szerkesztőség egy része belső ellentétek következtében távozott a laptól (ők alapították a *Neue Freie Pressét*), Zang pedig eladta részesedését egy konzorciumnak, amely azt a Länderbanknak adta tovább. Mindennek következtében a *Die Presse* félhivatalos, kormánybarát orgánummá vált. Az egykor vezető liberális lap a liberálisok 1879-es politikai bukását követően teljes mértékben oldalt váltott: Eduard Graf Taaffe kormányának álláspontját képviselte.[42]

„Semmilyen más lap nem azonosítható annyira »a« bécsi sajtóval, »a« liberalizmussal és »a« polgársággal, mint a *Neue Freie Presse*" – állítja Matthias Nöllke.[43] Ez a rendkívül fontos „világlap" a *Die Presse* kezdeti szerkesztési koncepcióját folytatta rendkívül következetesen 1864-es indulásától (a *Die Presse* szerkesztőségszakadásától) kezdve egészen 1939-es megszüntetéséig. Minden

39 Vö. Tóth Benedek: A Wochenplauderei mint beszédmód (egy lehetséges megközelítés). *Magyar Könyvszemle*, 2014/4. 42–60.
40 Kernmayer (1998): 272.
41 Nöllke (1994): 56.
42 Uo. 55.
43 Uo. 57.

tekintetben modern lap volt, a kortárs Leo Wörl például így nyilatkozik róla az Osztrák–Magyar Monarchia sajtóviszonyait elemző 1881-es munkájában: „Mindig briliáns módon írt lap, hírek tekintetében gazdag és gyors, tartalmát tekintve átfogó."[44] Technikailag is rendkívül modernnek számított. Saját, a szerkesztőség épületében lévő nyomdájában Reisser-Becker rendszerű rotációs nyomdagép dolgozott: a *Neue Freie Presse* volt az első végtelen papírra nyomtatott újság Európában.[45]

Mindezeknek köszönhetően példányszáma rendkívül magas (1870 körül 25 000, 1890 körül 40 000), befolyása és hatása pedig minden területen nagyon nagy volt. Politikailag a liberális Alkotmánypárt (Verfassungspartei) orgánumaként jelent meg, de korántsem volt „pártlap". Nem a pártnak volt befolyása a lapra, hanem éppen fordítva: a lapnak volt nagy befolyása a pártra.[46] Gazdasági befolyását jól érzékelteti, hogy a lap mindig nagyon pontos és irányadó gazdasági rovatában megjelent csalási, manipulációs és korrupciós vádak fontos szerepet játszottak az 1873-as bécsi tőzsdekrachban.

Tárcája példaadó és meghatározó volt: itt publikálni nagy dicsőséget és nagyon magas honoráriumot jelentett. Valóban a legnagyobb nevek jelentek itt meg: Daniel Spitzer, Ferdinand Kürnberger, Ludwig Speidel (ő a tárcarovat szerkesztője is volt 1864–1895 között), Max Nordau, Emil Franzos, Betty Paoli, a század vége felé pedig Hermann Bahr, Arthur Schnitzler, Hugo von Hoffmansthal, Felix Salten, Stefan Zweig, Theodor Herzl. Mint szinte minden egyéb területen, a tárcaszerű beszédmód, a Wochenplauderei területén is meghatározó és példaadó orgánum volt a *Neue Freie Presse.*

A Josef Kopp körül csoportosuló bécsi „ifjúliberálisok" (Jungliberalen) 1871-ben indítottak saját lapot, ez volt a *Deutsche Zeitung.* Politikailag a *Neue Freie Presse* konkurense volt (bár a versenyt sem jelentőségében, sem 8000 körül mozgó példányszámával nem tudta felvenni a nagy világlappal). Tárcarovata mégis figyelmet érdemel: egy ideig itt jelennek meg Spitzer *Wiener Spaziergänge*-szövegei, és itt is publikálnak a nagynevű tárcaírók (Ludwig Speidel, Friedrich Schlögl, Ferdinand Kürnberger és mások).[47]

Az eddigieknél jóval radikálisabb liberális nézőpontot képviselő lap az 1850-ben alapított *Morgenpost.* Karakterét leginkább Moritz Szeps határozta meg (1855–1867 között volt főszerkesztő). A megcélzott olvasóréteg kezdettől a kispolgárság, melynek körében a gazdag lokális anyaggal jelentkező napilap jelentős népszerűségre tett szert: 1866-ra elérte a harmincezres példányszámot. Tárcarovatában a jól ismert neveket találjuk: Friedrich Schlögl, Ludwig Speidel, Friedrich Uhl, Ferdinand Kürnberger és Siegmund Schlesinger.[48]

Moritz Szeps 1867-ben távozott a *Morgenpost* éléről, hogy átvegye a félhivatalos *Wiener Tagblatt* szerkesztését, mely ettől kezdve *Neues Wiener Tagblatt*

44 Wörl, Leo: *Die Presseverhältnisse im Kaiserstaat Oesterreich – Ungarn, 1881.* Idézi: Nöllke (1994): 57.
45 Kernmayer (1998): 280.
46 Nöllke (1994): 57.
47 Uo. 59.
48 Uo. 60.; Kernmayer (1998): 276–277.

néven jelenik meg. A lap ettől kezdve „demokratikus orgánumként" határozza meg magát, programja egyfajta liberális-demokratikus radikalizmus. Írásmódja jóval polemikusabb és agresszívabb, mint a „nagy" liberális lapoké, és jóval nagyobb hangsúlyt fektet azoknál a helyi vonatkozásokra. Üzletileg rendkívül sikeres vállalkozás: a Monarchia legjobb hirdetési orgánumának tartották. A kizárólag Bécsben terjesztett lap példányszáma 1874-ben még a *Neue Freie Pressét* is felülmúlta: 35 000 példányban jelent meg. A Siegmund Schlesinger által szerkesztett tárcarovata két szempontból is eltér a nagypolgári sajtóétól (azaz például a *Die Pressé*től, a *Neue Freie Pressé*től). Egyrészt hangsúlyos kispolgári-lokális színezete miatt (mely leginkább Friedrich Schlögl *Lokalskizze*iben nyilvánul meg), másrészt pedig gyakori, napi szintű politizálása miatt. Ebben a szerkesztőségben – eltérően a többi laptól – a tárcaírók teljes mértékben integrálva voltak, a szerkesztőségi üléseken is részt kellett venniük, nem meglepő tehát, hogy a harcos-politikus lap tárcája is elmozdul a politikai újságírás irányába. Ahogyan talán az sem meglepő, hogy Daniel Spitzer neve a *Neues Wiener Tagblatt* tárcarovatában is felbukkan.

Szintén nem a nagypolgári réteget, hanem, már címéből is kiolvashatóan, az elővárosok lakosságát célozza meg a balliberális *Konstitutionelle Vorstadtzeitung*, melynek 1865-től külön rovata jelenik meg *Arbeiterzeitung* címmel. (A kiadó, Eduard Hügel 1868-tól kezdve külön munkáslapot is indít, ez a *Wiener Arbeiterzeitung.*) A *Konstitutionelle Vorstadtzeitung* általános jellemzője – a *Neues Wiener Tagblatt*hoz hasonlóan – a lokális hangsúly és a szociális kérdések iránti élénk érdeklődés; példányszáma az 1860-as évek végén 24 000.[49]

Szintén a liberális lapok közé sorolható az 1872-ben induló *Illustriertes Wiener Extrablatt:* ez a kevéssé politizáló, helyi témákat feldolgozó, gazdagon illusztrált orgánum a később elkülönülő bulvársajtót előlegezi; ennek megfelelően rendkívül népszerű is a városban (1880 körül 50 000 példányban fogy el).[50]

Szatirikus-humoros lapok

A Gründerzeit első évtizedei, az 1860-as és 1870-es évek a szatirikus politikai vicclapok fénykorát is jelentették. Karikatúráikban és szatirikus, ironikus írásaikban meglehetősen kíméletlen politikai vitákat folytattak egymással, tematizálva a korszak összes fontos politikai témáját. Szinte minden irányzatnak megvolt a maga vicclapja: a katolikus *Die Neue Geissel*, a demokratikus *Kikeriki* (amely később antiszemitává vált), illetve *Brumm-Brumm*, az antiszemita *Kaktus*, valamint a liberális vicclapok: a *Floh*, a *Figaro*, a *Der Zeitgeist*, a *Die Fuchtel*, a *Dummer Kerl von Wien*, a *Katzenmusik*, a *Böse Zungen.*[51]

A legjelentősebb vicclapnak talán a Karl Sitter által 1857-ben indított *Figaro* tartható, melynek állandó munkatársa volt az ismert rajzoló, Hans Schließmann, valamint – korántsem meglepő módon – Friedrich Schlögl és Daniel Spit-

49 Nöllke (1994): 62.
50 Uo. 63.
51 Uo. 65.

zer. Utóbbi ebben a lapban teremtette meg a magyar Ágai Adolf Spitzig Itzigjének mintájául szolgáló, híressé vált figuráját, Itzig Kneipeleit. Az ő alakján keresztül ábrázolta (igen szatirikusan) az asszimiláció különféle buktatóival küzdő zsidó polgárság helyzetét és problémáit.

A vicclapok nagy száma és meglehetősen szabad hangvétele jelzi a korszak vita, vicc és politika iránti érdeklődését és lelkesedését. A (kezdetben) vidám, pezsgő viták a sajtóban, különösen a vicclapokban (és különösen az 1860-as, 1870-es években) nagyrészt annak voltak köszönhetőek, hogy az októberi diploma, a liberálisok hatalomra kerülése és az 1862-es sajtótörvény pontosan ugyanazt a légkört és hangulatot teremtették meg, mint a városrendezést elrendelő 1857-es pátens: megoldani látszottak az abszolút hatalom kőövét, amely gonosz varázslatban tartotta fogva a szellemet (szabadjon így parafrazálnunk itt az 1857-es pátens jelentőségére emlékező, korábban idézett *Neue Freie Presse*-passzust).

* * *

A fenti vázlat talán sikeresen érzékelteti, mennyire jelentős (gondoljunk csak a példányszámokra!) gazdag és differenciált *médiatér* állt a kószáló tárcaírók rendelkezésére, akik ezt a teret meglehetősen aktívan be is járták: Daniel Spitzer (és számos kollégája) szinte az összes fontos napilapban (és még vicclapban is) publikált. Ez az a tér, amelyben a városi séta új, mediatizált formája (Spitzernél a *Wiener Spaziergänge* harminc éven át, különböző lapok számára írt sorozata) megjelenik és megszilárdul. Ez az 1860-as, 1870-es években kialakuló médiatér, mely a konkrét városi terekkel (a Ringstraßéval) szinkronban épül föl, azzal megegyező jelentőségű tere a város újjáépítésének (újjáértelmezésének).

4. A nagyváros mint kulturális mintázat: a tárcaírók kószálásainak narratív stratégiái

Az 1850-es évek végétől (és különösen Anton von Schmerling és a liberálisok 1860. decemberi hatalomra kerülésétől) kezdve két különböző tendencia figyelhető meg a bécsi lapok várossal kapcsolatos tárcaszövegeiben, melyek között az képez szoros összefüggést, hogy eltérő eszközeik ellenére egyaránt a liberális polgári kultúra kódjának kifejeződései.[52]

A két tendencia különbsége jól leírható a fentebb bemutatott, szintén ezekben az években át-, illetve kialakuló empirikus és imaginárius terekre (a város és a sajtó tereire) irányuló referenciák különbségeként. Az egyik irány a biedermeier életkép továbbfejlesztése társadalomkritikus „kultúrképpé” (Culturbild[53]), mely csúcsát talán Friedrich Schlögl „Lokalskizzen”-nek nevezett tárcáiban éri el. Ezek a szövegek mindig konkrét városi terekben játszódó jeleneteken és azok szereplőin keresztül mutatnak be politikailag és/vagy kulturálisan fontos kérdéseket: referenciáik döntően a városi terek felé mutatnak. A másik fejlődési irány a Bécs-szövegek egyre szimbolikusabb, imaginárius tereket konstruáló irányába mutat: Daniel Spitzer (címük szerint) *Bécsi sétái* például sokszor nem is tematizálnak konkrét városi helyszíneket és élményeket, sokkal inkább különböző, többé-kevésbé bécsi vonatkozású sajtóinformációkat, olvasmányélményeket, gondolatmeneteket. Ezek a szövegek többnyire csak formájukban, azaz szövegszervezési stratégiáik szerint, különböző témák körül és között tett *séták*: referenciáik döntően a sajtó tere (és nagyon hangsúlyosan az abban kószáló tárcaíró) felé mutatnak. Az alábbiakban ezt a két tendenciát vizsgáljuk meg részletesebben.

Adalbert Stifter 1844-es Bécs-szövegei a régi és a modern világ találkozási pontját örökítik meg: a régi világ maradványaiból igyekszik rekonstruálni és ezáltal megőrizni annak jelentés-rendjét, miközben meglehetősen pontosan regisztrálja annak felülíródását a modern, kontingens jelentésrend és érzékelés-, illetve megfigyelésmód által.[54] A nála egy generációval ifjabb Friedrich Schlögl, a népszerű, szatirikus és társadalomkritikus Wochenplauderei-sorozattá rendeződő *Lokalskizzek* szerzője – ahogy fentebb is utaltam rá – célkitűzése és alapállása nagyon hasonló:

> „[Schlögl – T. B.] a régi Bécsen függött, mely legaktívabb éveiben, a 60-as, 70-es, 80-as években vált metropolisszá. A régi eltűnése az egyik legfontosabb volt az őt írásra serkentő tényezők közül, ugyanakkor ingerelte sokoldalú gyűjtőszenvedélyét is. A gyűjtés Schlöglnél az ismerős szimbolikus megmentése; ugyanakkor szintén szimbolikus kísérlet, hogy a világvárosi élet fokozódó gyorsaságát lassítsa [pontosan, ahogy Stifter esetében – T. B.] Schlögl szétnéz és regisztrálja [...] mit és menynyire hagy meg az »újkor csákánya és lapátja« [idézet Schlögltől T. B.].”[55]

Schlögl *kívülről* nézi az általa bemutatott várost, méghozzá egészen kívülről: a *régiből*, egy *másik világból*, ahogyan ő maga fogalmaz: „a modern szerencsevadászat szédítő örvényében gyakran kísértetnek, egy másik világban létezőnek érzem magam”.[56] A modern élet mint *szerencsevadászat* és örvény képe magába sűríti a modern nagyvárosi élet más kritikusainak – így például Camillo Sittének – panaszait is a kiszámíthatatlansággal, az elveszettséggel, az elidegenedettséggel, a modern élet individualista önzésével, az értékek (a morál) hiányával kapcsolatban (erre utal a szerencsevadászat).

52 Vö. Nöllke (1994): 439. skk., illetve a két tendencia képviselői, Daniel Spitzer és Friedrich Schlögl és a liberális polgári kultúra kódjának összefüggése kapcsán konkrétan: Kernmayer (1998): 154. skk., illetve 184–190.

53 A „Culturbild" a szövegtípus korban használatos megnevezése: A *Neues Wiener Tagblatt* például 1868-tól külön rovatot indít „Kleine Culturbilder aus dem Volksleben" címmel.

54 Vö. Kauffmann (1994): 410–427.

55 Rossbacher, Karlheinz: Nachwort. In: Rossbacher, Karlheinz – Tanzer, Ulrike (szerk.): Schlögl, Friedrich: *Wiener Blut und Wiener Luft. Skizzen aus dem alten Wien.* Salzburg–Wien, Residenz Verlag, 1997. 228–253., itt: 236–237.

56 Idézi: Rossbacher (1997): 237.

Ugyanakkor Schlögl – kötetben 1873-ban, *Wiener Blut* címen megjelenő – írásai olyannyira pontosan találják el és fejezik ki a kortársak számára a hétköznapi élet tapasztalatait, hogy Johann Strauß azonos címmel keringőt komponál, a tekintélyes Ferdinand Kürnberger pedig azt írja ünneplő kritikájában, hogy „a megfelelő ember megírta a megfelelő könyvet";[57] szerinte ez a legjobb „tanulmány, mely Bécs és a bécsi hétköznapok etnográfiáját állítja elő".[58]

Schlögl városszövegeinek témáival a „tipikus" bécsi mindennapi diskurzust célozza meg, melyet leginkább a kispolgári és középosztálybeli (Ringstraßén túli) elővárosokban vél fellelni. Rendkívül alapos környezetrajzok, jól kidolgozott figurák és határozott, sokszor szatirikus társadalomkritika jellemzik írásait. Munkáját elsősorban nem irodalmi tevékenységként határozza meg, hanem „a társadalomtudományos empirizmus felé tolja el, és saját magát a »helyi és napi történelem krónikásának« nevezi".[59] Schlögl „társadalomtudományos instrumentáriuma" – ahogy Hildegard Kernmayer rámutat[60] – azonban valójában irodalmi stratégia, mely nem a szociológus elemző ambícióját, hanem a szatirikus vagy moralista felvilágosító törekvését rejti. Vagyis a bécsi életet kritikusan bemutató szövegekben nem valamifajta korai szociológiát kell keresnünk: olyan (valójában) irodalmi szövegek ezek, amelyekben a szatíra eszközével dolgozó polgári társadalomkritika jelenik meg. Mindez leginkább kontrasztív nyelvhasználatában ragadható meg: az elbeszélő standard nyelvhasználatához *képest* az írások szereplői gyakran a szintaktikailag és fonetikailag is „hibás" bécsi népnyelven szólalnak meg. Az én-elbeszélő „Bildungsbürger" nyelvhasználata a liberális polgárság diskurzusát szólaltja meg, annak ethoszát idézi (ész, képzettség, világra nyitottság, kritikaképesség), míg a szereplők dialektusai egyfajta, a „kispolgár" sztereotípiájához rendelt bornírt önteltséget fejeznek ki. Vagyis Schlögl nem pusztán ábrázolja a kispolgárságot, hanem én-elbeszélője nyelve által vele *szemben* identitáspozíciót rögzít és kínál fel olvasóinak. A szövegekbeli tulajdonságaikat tekintve frivol, élvhajhász, könnyelmű nyárspolgári figurák a liberális polgárság „ellenfogalmaiként" jelennek meg.

Schlögl (nyelvi regisztere, diskurzusa által is jelölt módon) *kívülről* szemléli, ábrázolja aprólékosan és ítéli meg az általa ábrázolt bécsi miliőket. Olyan pozíciót foglal el (pontosabban: hoz létre), mely alapvető és paradigmatikus a liberális sajtóban (és tágabban szemlélve, a liberális polgári kultúrában): a *kritikus* szerepét. Egészen más utat választ a tárcában megjelenő városszövegek egy másik hagyománya, mely *belülről* írja meg (pontosabban: teljesen explicit módon, a fikcionalizálás különféle, teljes mértékben jelzett stratégiái által létrehozza) a nagyvárossá vált Bécs tereit. Ez a hagyomány, melynek legfontosabb és legismertebb képviselője Daniel Spitzer, nem a kritikus, hanem a *flaneur* pozíciójából szólal meg: „a 19. század második felének Bécse Daniel

57 Uo. 229.
58 Idézi: Kernmayer (1998): 149.
59 Kernmayer (1998): 148.
60 Uo. 150.

Spitzerben találta meg a maga flaneur-ét",[61] aki nem ábrázolja vagy kritizálja, hanem – az érzékelés új mintájáról és a flaneurről korábban elmondottak értelmében – *olvassa* a nagyváros valóságát:

„Spitzer mintegy olvasója a valóságnak, aki tényleges és szellemi sétái során apró jelekből fejti meg a nagy összefüggéseket. [...] Egy (rejtett) tertium comparationis által korábban észre nem vett rokonságot fedez fel heterogén dolgok között, és azokat arra készteti, hogy összekapcsolódjanak egymással."[62]

Spitzer korábban többször említett, hallatlanul népszerű bécsi séták-sorozata, a harminc éven keresztül folyamatosan, hétről hétre közölt *Wiener Spaziergänge*[63] talán legfontosabb meghatározó jegye, hogy a bejárt terek hangsúlyosan *nem* topográfiai terek, a tereket bejáró kószáló pedig hangsúlyosan, a szövegekben és a szövegek által megképződő alak, aki korántsem azonos Daniel Spitzer tényleges személyével.

Ami a bejárt tereket illeti:

„[Spitzer kószálásai – T. B.] nem a város topográfiai terében tett séták, nem a régi Bécs zsánerképei [...] Bécs itt mindenekelőtt a Habsburg Monarchia fővárosa volt, és a sétáló ebből a nézőpontból taglalta a kis- és a nagyvilág eseményeit, és fűzte őket össze saját, egészen személyes kaleidoszkópjává."[64]

Ahogy korábban láthattuk, a flaneur-szövegeket a *séta* szervezi, melynek folyamatosan mozgó perspektívájában egymást folyamatosan (és mindig csak esetlegesen, pillanatnyilag meghatározó módon) meghatározó, egymásnak folyamatosan értelmet adó módon kapcsolódik össze a sétáló személye és a séta közege. Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy Bécs elsősorban *nem* tényleges város Spitzernél, hanem a szövegszervezés narratív stratégiájának egyik konstituense, a séta közege:

„A már Spitzer tárcáinak címében is programmá emelt és a sétáló alakjában összpontosuló mozgás a *Bécsi sétákban* tartalmi és formai tekintetben egyaránt a megformálás alapelve. [Spitzer – T. B.] mozgásából nemcsak a tárgyalt szüzsé sokfélesége és heterogenitása következik, hanem a séták iránya és sebessége is meghatározza a témakapcsolások módját. Az additív elbeszélésmód mellett, melyben az események pusztán egymásra következnek, Spitzer mindenekelőtt asszociatív kapcsolási technikákat használ."[65]

Ahogy terei nem feltétlenül valós terek, úgy a hangsúlyosan megjelenő tárcaíró sem (teljesen) az. (Személyes ismerőseinek beszámolói szerint a bécsi

61 Rossbacher (1992): 85.
62 Uo. 84.
63 1864–1871 között a *Presseben*, 1871–1873 között a *Donauban*, 1873–1892 között pedig a *Neue Freie Presseben*.
64 Obermaier, Walter (szerk.): Spitzer, Daniel: *Meisterfeuilletons*. Wien, Edition Wien, 1991. 5.
65 Kernmayer (1998): 178.

sétáló Daniel Spitzer és a magánszemély Daniel Spitzer között jelentős diszkrepancia állt fönn.[66]) A sétáló szövegszervező erőként történő, tudatos fikcionalizálása szükségszerű eleme a Spitzer-féle Wochenplauderei stratégiájának. A harminc éven keresztül folyamatosan megjelenő bécsi séták, ezek a Spitzer által (is) „könnyen emészthető heti csevegés"-nek nevezett szövegek[67] koherenciájukat, sorozatjellegüket éppen azáltal nyerik el, hogy mindig erre a tudatosan felépített és gondosan megjelenített sétálóra vonatkoznak, köré szerveződnek. Matthias Nöllke aprólékosan és meggyőzően mutatja be a tárcaíró szerepének reflektív konstrukcióját Spitzer *Bécsi sétáiban*, mely elemzéseket a következőképpen foglalja össze:

„A közlő szubjektum felruházódik bizonyos tulajdonságokkal, melyek a szövegek tendenciáját pozitívan megalapozzák. Normahordozóként funkcionál, és egyetlen instanciaként van jelen majdnem a teljes szövegkorpuszban, mely ezáltal jelentős koherenciát nyer. [...] A közlő szubjektum referencializált, tulajdonságai konzisztensek és hihetőek [...] A személyes élmények, amelyekről beszámol, többé-kevésbé lokalizálhatóak és autenticitásra tartanak igényt."[68]

Spitzer szerepként és szövegszervező stratégiaként megkonstruált flaneurje számára a séták terei imaginárius terek: „*Bécsi sétái* témáikat elsősorban az újság kontextusára vonatkoztatják. Spitzer univerzalitása az újságéval egyezik meg."[69] A *Bécsi séták* valójában diskurzív játékok. A tárcaszerű beszédmód azon sajátosságát képviselik, mely szerint az – Jürgen Link kifejezésével élve – úgynevezett *interdiskurzus*ként jelölhető meg. Az interdiskurzus a legkülönfélébb diskurzusokkal játszik azáltal, hogy reflektált (és szatirikus-ironikus módon) viszonyba hozza azokat egymással.[70] A különböző diskurzusok saját denotatív referenciái ezáltal összezavarodnak és másodlagossá válnak a diskurzusok közötti, a tárcaíró által létrehozott konnotatív kapcsolódásokhoz képest. Így kerülnek viszonyba Spitzer szövegeiben a város különböző diskurzusai: például a konkrétan megtapasztalható-bejárható, az újságból megismerhető és a személyes élményekben, illetve emlékekben megjelenő városdiskurzusok.

A séta formájában rendezik át (vonatkoztatják egymásra és dinamizálják) a különféle diskurzusok eredeti rendjeit, másodlagossá teszik azok saját szabályszerűségeit azáltal, hogy elsősorban a sétáló alakjában fókuszálódnak.

A *Bécsi séták* pontosan úgy viszonyulnak a város különféle diskurzusaihoz (és teszik azt sajátos, imaginárius interdiskurzussá), mint ahogyan általánosságban a beszédmódként felfogott tárca, a Wochenplauderei az újság vonal fölötti részéhez:

66 Nöllke (1994): 105.
67 Idézi: Nöllke (1994): 100.
68 Uo. 104.
69 Uo. 111.
70 Uo. 124.

„A tárca egészen különböző módokon viszonyul az újság-kontextushoz: [...] explikálva, kommentálva és szatirikusan elidegenítve azt. Bizonyos irodalmi eljárások által, mint például [...] a logikai ugrások, permutáció, olyan témákat hoz összefüggésbe, melyek a vonal fölött egymástól elkülönítve szerepelnek. A témák vonal fölötti súlypontozását a tárca nem veszi át. [...] Szatirikus interdiskurzusként a tárca a legkülönfélébb diskurzusokat fűzi össze. Ezeket szatirikusan eltorzítja vagy kijátssza egymás ellen [...] A tárca speciális diskurzusok elemeit új konnotációkkal tölti fel, beemeli őket a szatirikus interdiskurzusba, mely a maga módján olyan »imaginárius társadalmi totalitást« kísérel meg létrehozni, melynek integrációs teljesítménye messze meghaladhatja a vonal fölötti sajtónyelvét. A tárcaszerű »totalitás« mindenesetre nem rendelkezik egységes értelmi középponttal. [...] A tárca koherenciatörésekkel reprodukálja egy szövegen belül az újság heterogenitását és sokjelentésűségét; a társadalmi totalitás nem képezhető le koherens módon. A koherenciatöréseket kétségtelenül a tárcaíró személye közli. Ő az egyetlen instancia, mely garantálja a szöveg összetartását."[71]

Spitzer flaneurjének (és általában a Gründerzeit bécsi tárcairodalmában megjelenő kószálóknak) fontos sajátossága, hogy közölt témáiban, a köztük létrehozott kapcsolatokban, a hozzájuk fűzött kommentárokban ugyanúgy, mint nyelvhasználatában olyan „konstrukció, mely egyesíti magában a polgári-liberális értéktételezés kánonját. Szerényen, feltűnésmentesen [...] önmaga szolgálhat pozitív identifikációs alakzatként a polgári identitásképzés folyamatában."[72] Ugyanúgy, ahogy a *séta* közegeként felépített Ringstraße szolgál *identifikációs térként* ugyanebben.

71 Uo. 139.
72 Kernmayer (1998): 180.

Újságíróból politikus. Gratz Gusztáv útja a parlamenti tudósítói padból a miniszteri bársonyszékbe

Paál Vince*

„A journalisztika nálunk még ma sem életpálya a szó valódi értelmében, hanem a legtöbb esetben csak átmeneti stádium" – Halász Imre, 1888.

Gratz Gusztáv a 20. század első felének jelentős személyisége volt, aki a politikában és a gazdasági életben egyaránt fontos szerepet játszott, s mint publicista és történetíró is maradandót hagyott hátra. A *Huszadik Század* című folyóirat és a *Társadalomtudományi Társaság* egyik alapítójaként s az 1905–1906. évi kormányzati válság idején az általános választójog melletti kiállásával került a történetírás látókörébe.

Összesen csaknem harmadszázadon át, 1906-tól 1917-ig, majd 1926-tól 1944-ig volt országgyűlési képviselő. Kétszer – igaz, mindkét alkalommal csak néhány hónapig – viselt miniszteri felelősséget: 1917-ben a pénzügyminisztériumot, 1921-ben pedig a külügyminisztériumot irányította. A gazdasági életben elfoglalt pozícióját szemlélteti, hogy 1912-től 1917-ig a Gyáriparosok Országos Szövetségének ügyvezető igazgatója, 1917–1918-ban pedig a közös külügyminisztérium kereskedelempolitikai osztályfőnöke (államtitkár) volt. Ez utóbbi minőségében mint gazdaságpolitikai szakértő kiemelkedő szerepet játszott a breszt-litovszki és a bukaresti béketárgyalásokon. 1919-ben részt vett a bécsi magyar ellenforradalmi szervezkedésben. Az ellenforradalmi rendszer első bécsi követe, majd külügyminiszter volt.

1921-ben IV. Károly bizalmasaként kulcsszerepet játszott a restaurációs kísérletekben. Ezen okból történt letartóztatása politikai pályáján is törést okozott. Csak az 1920-as évek közepén lett újra országgyűlési képviselő és vállalta el – Bethlen István miniszterelnök kérésére – a Magyarországi Németek Népművelődési Egyesületének elnöki posztját, amelyet 1938-ig töltött be.

A második világháború utolsó éveiben, a kiugrás előkészítését szolgáló titkos diplomácia mellett Szegedy-Maszák Aladár operatív irányításával létrejött egy olyan munkacsoport, amely a háborút lezáró békeszerződésre felkészülve a magyar álláspont tudományos megalapozását kívánta elvégezni. Ennek a meglehetősen heterogén munkacsoportnak „bedolgozott" Kosáry Domokos, Rónai András, Szent-Iványi Domokos, Khuen-Héderváry Sándor, Szekfű Gyula mellett Gratz Gusztáv is. Mint náciellenes, a zsidótörvényeket

* Médiatudományi munkatárs, Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság, Médiatudományi Intézet. E-mail: paal.vince@mtmi.hu.

a polgári jogegyenlőség és a humanitás talajáról egyaránt ellenző, a magyarországi németség népi német irányzatát támadó politikust a német megszállók Mauthausenbe deportálták. A világháború végét Bécsben érte meg, majd hazatérése után 1946-ban bekövetkezett haláláig Budapesten élt.

1. Az újságírás varázsa

Az ifjú Gratz Gusztáv diplomatapályáról álmodott. A többgyermekes evangélikus papi család anyagi helyzete azonban nem tette lehetővé, hogy Gusztáv az érettségi után a bécsi diplomataképzőben folytathassa tanulmányait. Mivel az államtudományok is vonzották, a kolozsvári magyar királyi Ferenc József Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karára iratkozott be.

Pályafutását jelentős mértékben befolyásolta, hogy korán eljegyezte magát az újságírással. Már gimnazistaként, 1891-ben rövidebb novellákat és humoreszkeket fordított a *Kolozsvár* című újság számára, abban a reményben, hogy egy kis zsebpénzre tehet szert. A fordítások ugyan megjelentek, de az újság nem fizetett értük semmit. Egyetemista korában néhány önálló munkát is közreadott kolozsvári újságokban, két-három színdarab, amelyeket azonban szemérmesen fordításként jelentetett meg.[1] Tárca jellegű írásai olvashatók, például a kolozsvári *Ellenzék* című lapban. Kétrészes cikkben állt ki a női egyenjogúság mellett. Nézete szerint a nők számára is lehetővé kell tenni, hogy megkereshessék kenyerüket. Ennek szükségességét azzal indokolta, hogy „Magyarországon több a nő, mint a férfi", tehát nem tud minden nő férjhez menni, s éppen a legszegényebbeknek van a legkisebb esélye a férjhez menésre, így őket a nyomorba jutás fenyegeti. Gratz úgy vélte, nem kell attól tartani, hogy „sok nőt vonunk el természetes hivatásuktól", tudniillik a gyermekszüléstől, azáltal, ha előttük is önálló pályák nyílnak meg. „A természetet nem kell mesterségesen fenntartani, ez saját maga gondoskodik magáról." Mindig lesznek olyan férfiak – érvelt –, akik hajlandóak lesznek olyan nőket feleségül venni, akik egyetemet végeztek, és doktorátust szereztek.[2] Gratznak a nők emancipációjáról vallott nézetei különösen modernek voltak, ha figyelembe vesszük, hogy 1880-ban Szilassy Kálmánné Hugonnay Vilma zürichi orvosi oklevelének honosítását a női emancipációt elvből elutasító Trefort Ágoston miniszter megtagadta. 1899-ben Simli Mariska kérelmét, hogy egyes tárgyakat hallgathasson a teológiai karon, az egyetem, majd a minisztérium is elutasította.[3] Gratz egy másik, ugyancsak az *Ellenzék*ben megjelent cikkében – a mából visszatekintve sajnos túl optimistának bizonyuló – nézetének adott hangot, mely szerint a háborúk korszaka egyszer véget ér, s a népek háborúinak színtere a tudomány, a kereskedelem és az ipar lesznek.[4]

1 Gratz, Gustav: *Augenzeuge dreier Epochen. Die Memoiren des ungarischen Außenministers 1875–1945.* Herausgegeben von Vince Paál und Gerhard Seewann. (Südosteuropäische Arbeiten 137) München, R. Oldenbourg Verlag, 2009. 55.

2 Grátz Gusztáv: A nő. *Ellenzék,* 1895. július 17. 1., július 18. 1.

3 Sinkovics István (szerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1985.* Budapest, k. n., 1985. 212.

4 Grátz Gusztáv: Harcz a háború ellen. *Ellenzék,* 1895. szeptember 1–2.

Kolozsváron az egyetemi diákéletben is aktívan részt vett. Az egyetemi ifjúsági mozgalmakat akkoriban az egyházpolitikai kérdések foglalkoztatták. Gratz az antiklerikálisok egyik vezére volt.[5] 1895. szeptember 19-én tartotta a Kolozsvári Egyetemi Kör alakuló közgyűlését. A választmány elnökévé Gratz Gusztávot választották. Első alelnök: Imre Sándor, a későbbi neves pedagógus, egyetemi tanár és művelődéspolitikus, második alelnök: Konrádi Dániel. Főtitkár: Reinhold Béla.[6] Az elnöki tisztséget Gratz csak egy tanfélévig töltötte be, mert az 1895–1896. évi tanév II. szemeszterétől már a budapesti egyetem hallgatója volt.[7]

Gratz egyetemi tanulmányai mellett 1895-ben az akkor induló, Szász Károly által alapított *Erdélyi Napló* című kolozsvári napilap munkatársa lett. Szász Károly, Szász Domokos református püspök fia, a Szabadelvű Párt országgyűlési képviselője volt. A lap 1895. szeptember 24-én indult, a hónap végéig ingyenes mutatványszámokkal, majd október 1-jétől háromkoronás áron. Az *Erdélyi Napló,* amely természetesen a Szabadelvű Párt politikáját támogatta, rövid fennállás után, 1896. február 1-jével megszűnt. A szerkesztőségben Gratz mellett néhány még nála is tapasztalatlanabb fiatalember dolgozott, így amikor Szásznak Budapestre kellett utaznia, ami képviselői teendői miatt gyakran előfordult, Gratzra maradt az egész lap szerkesztése. Amint emlékirataiban megjegyezte, megbízott szerkesztői munkája során „jó néhány bakot is lőtt".[8] A szerkesztés mellett cikkeket, kritikákat[9] és könyvismertetéseket[10] is írt az *Erdélyi Napló*ba, gg. és –z betűjelek aláírásával.[11] Annak a magyarázata, hogy nem saját neve aláírásával, hanem betűjelek alatt publikált, a fiatal Gratz nagy ambícióktól fűtött, de meglehetősen visszahúzódó karakterében keresendő. Ezekben a cikkekben körvonalazódtak az osztrák–magyar viszonnyal, a nemzetiségi kérdéssel, a magyarországi pártviszonyokkal, a parlamentarizmussal kapcsolatos nézetei. Cikkeiben több alkalommal is foglalkozott Erdéllyel. Úgy látta, hogy az erdélyi külön érdekek hangoztatása nem szeparatizmus. Sőt Erdély hátrányos helyzetének előtérbe állítása hozzájárulhat, hogy a törvényhozás a különbségeket mielőbb felszámolja.[12] Egy másik cikkében arra figyelmeztetett, hogy a „Foglaljuk el Erdélyt!" román jelszót nem szabad „elbagatellizálni", mert e mögött valós veszély rejlik.

5 *8 Órai Újság,* 1921. január 19.

6 *Egyetemi Lapok,* 1895. szeptember 26. 6.

7 *Egyetemi Lapok,* 1896. január 25. 10.

8 Gratz (2009): 55.

9 A pillangócsata – A szerdai újdonság színházunkban. *Erdélyi Napló,* 1895. november 11.

10 A magyar kereskedelmi jog kézikönyve (Dr. Klupathy Antal a kolozsvári egyetem tanára könyvének ismertetése). *Erdélyi Napló,* 1896. január 10.

11 Ezen betűjeleket később a *Huszadik Század* című folyóiratban is használta. Vö. Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái,* XI. kötet. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1992. 343. Azt feltételezzük, hogy az *Erdélyi Napló*ban *gtz* betűjelekkel jegyzett írások szerzője is Gratz Gusztáv. A kereskedelmi minisztérium költségvetése és az erdélyi részek. I–III. *Erdélyi Napló,* 1895. november 12., 14., 19., valamint A pénzügyi tárcza költségvetése és az erdélyi részek I–IV. *Erdélyi Napló,* 1895. november 19., 20., 29., 30.

12 Erdélyi érdekek. *Erdélyi Napló,* 1895. október 11.

„[...] a Tribuna és társai máris diadalmaskodnak, és Sturdra Demeter-ben Messiást látnak, a mely az erdélyi románokat fel fogja szabadítani. Hogy mily módon képzelik ezt a felszabadítást, arra a feleletet megadta a bukaresti csőcselék, azzal a kiáltással, hogy »menjünk át a Kárpátokon! Foglaljuk el Erdélyt«".

Gratz úgy vélte azonban, hogy a román és a magyar nemzetnek sok tekintetben közös érdekei vannak. Mindkét nép „be van ékelve a szláv tengerbe". Románia előtt két út áll: vagy Oroszország, vagy Magyarország védőszárnyai alá kell helyeznie magát. Az oroszokkal mindig ráfizetett, hiszen ők elvették tőle Besszarábiát.[13]

Gratz *Erdélyi Napló*-beli írásainak nagy része a magyar parlamentarizmus, a pártviszonyok betegségeivel foglalkozott. Ostorozta a parlamenti obstrukciót:

„[...] nálunk bő terük nyílik szónokolni – végtelenül. Mert más parlamentben féken tudják tartani a zabolátlan szónoki szenvedélyt, s a fék – a cloture. Nálunk ez az intézmény ismeretlen lévén napirenden vannak a végtelen viták, a végtelen beszédek. [...] egész napokat töltenek el képtelennél képtelenebb heczelődésekkel, a mely utóvégre is csak arra szolgálnak, hogy a lapok pár hasáb »zajos jelenet«-et hozhassanak, a melyet a közönség persze szívesebben olvas, mint valami unalmas mezőgazdasági törvény tárgyalását. [...] A parlamentnek dolgoznia kell. [...] Tegyük tehát félre mindezeket a régi szokásokat, a melyek csak akadályozzák a tárgyalás menetét [...] hisz mindez nem egyéb, mint leplezett obstrukczió."[14]

Főleg az ellenzéket hibáztatta, amely saját soraiban is „állandóan civakodik", „mi lenne vele, ha kormányozna" – tette fel a kérdést.[15] 1895. november végén, a költségvetési vita kapcsán ismét az ellenzék magatartását bírálta.

„A költségvetés nem játékszer. A költségvetés nem a kormány, vagy a kormánypárt, hanem az egész ország érdekét képezi. [...] De véget kell neki vetni [tudniillik az obstrukciónak] minden áron. Még akkor is, ha kissé megrövidítenék a honatyák szünidejét és kissé meghosszabbítanák az ülésezések idejét. [...] Az országnak bekerül az a pár beszéd hetenkint 70.000 forintjába. Ha tekintetbe vesszük, hogy hetenként átlag 25 képviselő jut szólásra, egy beszéd bekerül az országnak 2800 forintjába."[16]

A parlamenti váltógazdaságot elvileg támogatta, de az volt az álláspontja, hogy az a '48-as eszmék miatt veszélyeket hord magában.[17] Ekkor még elutasította az ellenzéknek az általános választójog behozatalára vonatkozó követelését. (Ezen nézete mellett tíz évvel később már nem tartott ki.) Véleménye szerint

13 „Foglaljuk el Erdélyt!" *Erdélyi Napló*, 1895. október 24.
14 Leplezett obstrukczió. *Erdélyi Napló*, 1895. november 8.
15 Pártviszonyaink. *Erdélyi Napló*, 1895. november 20.
16 A költségvetési vita. *Erdélyi Napló*, 1895. november 30.
17 A kormányzó Szabadelvű Párt az 1867. évi kiegyezés alapján állt, míg az ellenzék azt támadta. Kormányváltás esetén attól kellett tartani, hogy a hatalomra kerülő ellenzék a kiegyezési megállapodást felmondja, ami pedig az Ausztriához fűződő államközi kapcsolatokat, beleértve a közös ügyeket is súlyosan érintette volna.

a nagy tömegek Magyarországon még nem érettek a választójogra. „S vigyázni kell, mert lehet egy jogot meg nem adni, de egy jogot elvenni nem lehet." Elutasította az országgyűlési képviselők összeférhetetlenségére vonatkozó szabályozás szigorítását is. Szerinte a szabályozás már most is túl szigorú. Az ellenzéknek a kormánnyal szembeni vádjai sem igazolódtak, „sőt az ellenzék is legalább olyan súlyosan van kompromittálva, ha azt, hogy valaki valamiben munkálkodik annak nevezhetjük". Gratz úgy látta, hogy az összeférhetetlenség további szigorítása csak azzal járna, hogy a legintelligensebbeket zárnák ki bizonyos tevékenységekből, s helyüket tehetségtelenebbek foglalnák el. Csak egy reformot tartott a parlament jobb működéséhez szükségesnek: a házszabálynak a klotűr bevezetésével történő módosítását.[18] A külpolitikához *A forrongó kelet* című cikkében szólt hozzá: kritizálta a Monarchia politikáját, amely nem képviseli markánsan Magyarország érdekeit, mert túlságosan konfliktuskerülő, s Oroszországnak engedi át a kezdeményezést.[19] Gratz – igaz, továbbra is álnéven – felemelte hangját a budapesti egyetemen megnyilvánuló antiszemita jelenségek ellen is.

„A Budapesten felmerült irány [...] súlyosan kompromittálja az ifjúságot minden komolyan gondolkodó tényező előtt. És ez ellen az ifjúságnak kötelessége tenni valamit. [...] Meg vagyunk győződve róla, hogy a vidéki főiskolák és különösen a kolozsvári egyetem ifjúságai sem értenek egyet az antiszemita elvekkel [...] Ha csak ők nyilatkoznak [tudniillik a pesti antiszemiták], nyilatkozatukat az egész magyar ifjúság nézetének fogják tartani. Ezt nem szabad tűrni."[20]

A kolozsvári egyetemi ifjúság szociális érzékenységének talán legékesebb bizonyítéka a Menza Academica (bennlakás és étkező) létrehozása volt azzal a céllal, hogy a szegénysorsú diákok ingyenes vagy legalábbis kedvezményes étkeztetésben és elhelyezésben részesülhessenek. A kezdeményezés 1889-ben indult, amikor özvegy Peielle Istvánné férje emlékére 20 000 korona adományt tett ezen célra. Ezt követően a diákifjúság Krenner Miklós vezetésével gyűjtést indított, amelynek eredményeként 70 000 korona folyt be.[21] Gratz az új kolozsvári napilap, az *Erdélyi Napló* hasábjain szólt hozzá a kérdéshez. A vélemények megoszlottak abban a tekintetben, hogy mindaddig várjanak-e az adományok felhasználásával, amíg még nagyobb összeg gyűlik össze, és akkor kávézót, klubhelyiséget, valamint internátust is létre lehet hozni, vagy a rendelkezésre álló pénz szabta keretekben kezdjék-e el a megvalósítást. Gratz kifogásolta, hogy a dologról általánosságban sokat beszélnek ugyan, de a részletekről keveset. Szerinte az összegyűlt összeggel el lehet indulni. „Jó intézményre és nem fényes intézményre van szükség." Aztán gyakorlati javaslatot tett: szerinte a vendéglős

18 Parlamenti Reform. *Erdélyi Napló*, 1895. december 3.
19 A „forrongó kelet". *Erdélyi Napló*, 1895. november 25.
20 Antiszemita ifjúság. *Erdélyi Napló*, 1895. november 15.
21 Makkai László: *A kolozsvári M. Kir. Ferenc-József Tudományegyetem története 1872–1919.* Budapest, Athenaeum, 1942. 16.; Rudai Rezső: *Diákjóléti munka a Ferenc-József Tudományegyetemen 1872–1941.* Budapest, 1942. (Különlenyomat az Erdélyi Tudományos Intézet Erdély Magyar Egyeteme című kiadványból.) 4–5.

már azáltal is csökkenteni tudja az árakat, ha sok diák étkezik egy helyen. Ha az árak így még mindig nem lennének elég alacsonyak, akkor az egylet pénzzel támogathatná a vendéglőst, hogy az csökkenteni tudja az árakat. A legszegényebb diákok helyett pedig teljesen vagy felerészben vállalja át a létrehozandó diákasztal az étkezés költségét.[22]

2. A *Pester Lloyd* parlamenti tudósítója

Az ifjú Gratz az újságírásból havi 25 forint jövedelemhez is jutott, ami lehetővé tette számára, hogy a szüleitől kapott zsebpénzről lemondjon. Szerette volna teljes megélhetését az újságírásból biztosítani, amire azonban Kolozsváron nem látott lehetőséget. Egyre inkább határozott szándékká érlelődött benne az a gondolat, hogy a fővárosba költözzön, és ott helyezkedjen el újságíróként. Megkérte ezért Szász Károlyt, ajánlja be az 1854-ben alapított német nyelvű liberális napilap, a *Pester Lloyd* főszerkesztőjénél, Falk Miksánál, aki Szásznak frakciótársa volt a Szabadelvű Pártban. Gratz már korábban is kapcsolatba került a *Pester Lloyd*dal, hiszen két, gazdasági kérdésekről írt cikke megjelent már a patinás német nyelvű napilap címoldalán. A szerkesztőségben éppen váltás történt: az országgyűlési rovat vezetője, Sturm Albert távozott, helyére addigi helyettese, Friedrich Tivadar lépett, az ő helyére pedig egy új embert kerestek. Így Gratz kérelme meghallgatásra talált. 1896. január 13-án mutatkozott be a lap szerkesztőségében, és rögtön fel is vették – egyelőre – próbaidőre. Már az első nap a képviselőházba kellett mennie, ahol a költségvetést tárgyalták. Első írásai alapján – az egyébként német anyanyelvű Gratz – német tudását a szerkesztőség megfelelőnek találta. Visszaemlékezése szerint kezdetben abba a hibába esett, hogy minden parlamenti felszólalást túlságosan részletesen idézett, a legjelentéktelenebbeket is. Rövidesen azonban bedolgozta magát, és a *Pester Lloyd* parlamenti tudósítóinak egyike lett, 125 forintos (majd rövidesen 150 forintos) havi jövedelmezéssel. Ez lehetővé tette számára, hogy teljesen a maga lábára álljon, és szülei minden pénzügyi támogatásáról teljesen lemondjon, ami nem kis büszkeséggel töltötte el a fiatalembert. A gyermekkorától jellemző kisebbségi érzése miatt azonban még hónapokig attól rettegett – emlékezett vissza később –, hogy felmondanak neki.[23] A költözéssel együtt járt, hogy a kolozsvári egyetem állam- és jogtudományi karán megkezdett tanulmányait öt szemeszter abszolválása után Budapesten folytatta, az 1895/96. tanév II. félévétől az 1896–1897. évi tanév végéig.[24]

A fővárosban az újságírói munka nem tette lehetővé, hogy az egyetemi előadásokat rendszeresen látogassa, és a fővárosi diákság szervezeteihez sem csatlakozott. Mivel a budapesti professzorokat nem ismerte, szigorlatait és államvizsgáját (1898. március 6-án) Kolozsváron tette le.[25] A századforduló táján amúgy is megfigyelhető volt az a tendencia, hogy sok joghallgató ment szigorlatozni a jogakadémiákról és a budapesti egyetemről Kolozsvárra. Ebből következett az a gyanúsítás, hogy Kolozsváron könnyen lehet jogi doktorátust szerezni. A budapesti egyetem egyik rektora nem kis gúnnyal beszélt „a távol keleten vígan működő diplomagyárról". Imre Sándor így magyarázza ezt a tendenciát:

„Akik nem próbáltuk, nem tudtuk összehasonlítani a mértéket, de mert fiatalok voltunk, meg tudtuk érteni, hogy miért volt könnyebb a kolozsvári szigorlat. Itt [Kolozsváron] mindenki tudta, hogy ki lesz a kérdezője, tehát mindenki tudta, miből kell készülnie, sőt azt is tudta, hogy ha komolyan dolgozik, annak bizonyosan meg lesz a megfelelő eredménye."[26]

A budapesti hírlapírói állása ellenére az ifjú Gratz egy darabig még ingadozott az újságírás és a tudományos pálya között. Foglalkozott a doktori fokozat megszerzésének gondolatával, de aztán felhagyott vele. Döntéséhez hozzájárulhatott egyik kolozsvári professzora, aki azt tanácsolta neki, nincs értelme a diplomahalmozásnak: az újságírás révén mindent elérhet, feltéve, ha időben pályát vált. Az egyetem elvégzése után Mannsberg báró (sic!), Gratz apjának egyik barátja, a Magyar Hitelbank kolozsvári fiókjának vezetője hívta a bankhoz dolgozni. Szlávik Mátyás teológiaprofesszor, egy másik atyai jó barát pedig arra ösztökélte, hogy pályázza meg az eperjesi jogakadémia tanári állását. Gratz végül úgy döntött, egyelőre Budapesten marad, mert ott szorosabb kapcsolatban állhat azokkal az eszmeáramlatokkal, amelyek „a világot mozgatják".[27] Politikatanári katedrát ajánlottak neki a debreceni jogakadémián is, amit ugyancsak nem fogadott el.[28]

A *Pester Lloyd* parlamenti tudósítói állása mindenesetre nem hagyott számára sok lehetőséget önálló tevékenységre. Az újság rendszeresen, meglehetős részletességgel közölte a parlamenti beszédeket, Gratz munkájának jelentős részét a beszédek németre fordítása tette ki. A *Pester Lloyd*nál végzett munkája mellett 1898-tól a *Kölnische Zeitung* budapesti tudósítója is volt. Németország egyik legbefolyásosabb, hagyományosan nemzeti liberális irányzatú lapjának tudósítói állása viszont nagyobb önállóságot teremtett számára, mert a magyar politikai életről szabadabban, minden pártkötődéstől mentesen számolhatott be.[29]

Gratz a tudósítói munka során állandó kapcsolatba került a parlamenti élettel. Hamar megfogalmazódott benne az a törekvés, hogy a parlamenti tudósítói állást képviselői mandátummal cserélje fel. Nem kételkedett benne, hogy újságíróként megszerzett kapcsolatai révén ez előbb-utóbb sikerülni fog, habár egyelőre nem tudta, miként éri el célját, hiszen a választási költségek meglehe-

22 Menza Akademika – diákasztal. *Erdélyi Napló*, 1895. október 7. 1.
23 Gratz (2009): 56.
24 *A budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Almanachja. 1895–1896. tanév*. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 1896. 92.; *A budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Almanachja. 1896–1897.* tanév. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 1897. 100.

25 Gratz (2009): 57.
26 Imre Sándor: *A Ferenc-József Tudományegyetem a századforduló táján*. Kolozsvár, M. Kir. Ferencz-József-Tudományegyetem, 1944. 11.
27 Gratz (2009): 57.
28 Uo. 57–58.
29 Uo. 58.

tősen magasak voltak, neki viszont nem volt elegendő pénze, s adósságba sem akarta verni magát.[30]

Tudósítói működése mellett pedig talán még a tudósi pálya gondolatát sem adta fel teljesen, legalábbis arra enged következtetni, hogy ebben az időben két könyvecske is megjelent tőle a Stampfel-féle tudományos zsebkönyvtár sorozatban: a *Nemzetközi jog* kézikönyvszerűen, 150 oldalon definiálja az alapfogalmakat. A munka megírásához Gratz egy angol nyelvű szakkönyvet vett mintául, legalábbis a második kiadáshoz, amint az egyik barátjához, Somló Bódoghoz írt leveléből kiderül.[31] A Befejezésben a szerző azt a reményét fogalmazza meg, hogy eljön az idő, amikor a nemzetközi jog összes szabályát egy állandó kódexben foglalják össze, amely a nemzetközi viszonyokat szabályozni fogja, s azokról egy nemzetközi bíróság kötelező erővel dönt.[32] Ez a gondolat Gratz eszmerendszerében egész pályafutása során tetten érhető. Az *Alkotmánypolitika*[33] című könyve az előbbitől eltérően nem kézikönyv jellegű, hanem kérdéseket tesz fel, és azokra a problémát alaposan körülíró válaszokat ad.

Gratz felvetette ugyan magát a különböző újságírói egyesületekbe, de nem érezte jól magát kollégái körében, az újságírók világa idegen maradt számára.

„Az a tendencia, ami újságírói körökben olyan gyakran uralkodott, hogy mindenről bebizonyítsák, ami igaz, hogy adott körülmények között az ellenkezője lehet igaz és helyes, taszított engem. Én szilárd igazságokban hittem, és a szkepticizmus idegen volt nekem, taszított, még ha Anatole France szkepticizmusáról volt is szó."[34]

3. A *Huszadik Század* egyik alapítója

Gratz szorosabb kapcsolatot tartott azokkal a volt egyetemi diáktársaival (Somló Bódog, Kolosváry Bálint, Ferencz József), akik időközben különböző budapesti állásokban helyezkedtek el. Rajtuk keresztül más, hasonló gondolkodású ifjakkal ismerkedett meg: köztük Jászi Oszkárral, akit Gratz a baráti társaság legérdekesebb figurájának nevezett; Vámbéry Rusztemmel; Berinkey Dénessel, a későbbi miniszterelnökkel; Szabó Ervinnel; Kenéz Bélával (később kereskedelmi miniszter); Petrovics Elekkel (később a Szépművészeti Múzeum igazgatója); Niamessny Mihállyal (később országgyűlési képviselő); Szántó Menyhérttel, aki később mezőgazdasági szakemberként szerzett nevet. Ez a fiatalemberekből álló kör hetente találkozott Budán, a „Rana Rossa" olasz étteremben, ahol megvitatták a politika aktuális kérdéseit, kritizálták az ország elmaradott szociális viszonyait, amelyért a túl szűkre szabott választójog alapján megválasztott képviselőházat tették felelőssé, kiálltak egy mélyreható agrárreform mellett. Gratz – emlékirataiban visszatekintve – később úgy látta, hogy

30 Uo.
31 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban OSZK Kt.) Levelestár. Gratz levele Somló Bódognak, 1906. március 9.
32 Gratz Gusztáv: *Nemzetközi jog*. Budapest, Stampfel Károly kiadása, 1899. 148.
33 Gratz Gusztáv: *Alkotmánypolitika*. Pozsony–Budapest, Stampfel Károly kiadása, 1900.
34 Gratz (2009): 58.

nagyjából ugyanazokat a követeléseket fogalmazták meg, mint később a nemzetiszocialisták, csak az antiszemitizmus hiányzott, mert az összeegyeztethetetlen volt liberális nézeteikkel, de talán azért is, mert körükben sok zsidó vagy kikeresztelkedett zsidó volt.

Ezen asztaltársaság berkeiben született meg egy folyóirat alapításának gondolata, azzal a céllal, hogy a tagok eszméiket a szélesebb nyilvánossággal is megismertethessék.[35] A lap megalapításával kapcsolatos szervezőmunka szálai Gratz kezében futottak össze. 1899. július 18-án a megvalósítással kapcsolatos elképzeléseit vázolta. Természetesen központi kérdés volt az anyagi fedezet megteremtése. Az elkészített kalkuláció szerint a lapot havonta négyívnyi terjedelemben jelentetnék meg, egy ív teljes költsége 60 Ft (nyomdaköltség 25 Ft, honorárium 30 Ft, 5 Ft egyéb), az évi összköltség tehát 2880 Ft lenne. A 8 Ft-ra tervezett előfizetői ár mellett (250 Ft hirdetéssel számolva) mintegy 330 előfizetőre lenne szükség a veszteség nélküli működéshez. Ennyi előfizetőre az első évben azonban nem volt kilátás. Gratz ezért azt javasolta, hogy a honoráriumok fizetésétől egyelőre tekintsenek el, a munkatársak tiszteletdíjat csak az év végén, egy összegben, a lap tiszta jövedelméből kapjanak. Ez esetben pedig már 1000 Ft-os előfizetői bevétellel, vagyis 125 előfizetővel számolva, lehetségesnek tűnt a vállalkozás pénzügyi szempontból is. Gratz abban is bízott, hogy néhány éven belül 300–400 előfizetőt tudnak szerezni. Az alaptőkét, 1000 Ft-ot a munkatársak adnák össze (mindenki lehetőségei szerint), és a befizetett összegekre a tiszta jövedelemből 5%-os kamatot fizetnének. A szerkesztő honoráriumát a tiszta jövedelemből levont kamatfizetések után maradt összeg 25%-ban javasolta meghatározni, a fennmaradt összeg pedig a szerzők között írásaik terjedelmének arányában kerülne kiosztásra. Gratz javasolta egy főszerkesztő megválasztását, aki nevét adná a lapnak, díjazásban azonban nem részesülne.

„Ami a lap szellemi részét illeti, erről már sokat beszéltünk. [...] nézetem szerint lehetőleg aktuálisnak kell lenni. A szempont, amelyből az egyes kérdéseket tárgyalnók, gyakorlatiasabb volna, mint elvont tudományos munkák szempontja, de természetesen jóval magasabb, mint a napi sajtó szempontja. A négyíves füzetekből körülbelül 3 ív esnék önálló dolgozatokra s egy ív tudományos szemlékre, a melyek magukba foglalnák a könyvismertetéseket, folyóiratokban megjelent dolgozatok ismertetését, kongresszusok eredményeit – mindig annyiban, a mennyiben csak közérdekkel bírnak. Hozzájárulna ezekhez egy kül- és egy belpolitikai szemle is. [...] A szerkesztő leginkább a lap technikai részével foglalkoznék."

A Gratz által ismertetett tervben az is szerepelt, hogy minden tudományágnak külön szerkesztője lenne, aki a maga területén a szemlét elkészíti és a beérkezett dolgozatokat tudományos szempontból elbírálja. Gratz hangsúlyozta, hogy ő bármilyen feladatra készen áll.[36] A címre több elképzelés is felmerült: *Havi Szemle, Jog- és államtudományi Szemle, Huszadik Század*. A tervet a többiek elfogadták.[37]

35 Gratz (2009): 58–60.
36 OSZK Kt. Levelestár. Gratz levele Somló Bódognak (?), 1899. július 18.
37 OSZK Kt. Levelestár. Gratz levele Somló Bódognak (?), 1899. július 30.

Augusztus közepén Jászi, Berinkey és Komin személyesen felkeresték Gratzot, mindnyájan lelkesen üdvözölték a lap gondolatát. Az irányvonal tekintetében is egyetértés mutatkozott: mindenki tudományos folyóiratot képzelt el angol mintára, csak a szaktudományos közleményeket kívánták kizárni. A munkatársak száma is szépen gyarapodott, a Gratznál megjelenő három személlyel már heten voltak, és levélben csatlakozott hozzájuk Meliaris Béla is. „Belmunkatársként" számították még a következőkre: Illés József (jogtörténész, 1913-tól munkapárti képviselő), Exner Kornél (később egyetemi tanár), Kégl János (1918-ban államtitkár), Navratil Ákos (később akadémikus), Niamessny Mihály (később munkapárti képviselő), Szladits Károly (később akadémikus), Goldner Ödön, Vámbéry Rusztem és Veigelsberg Hugó (Ignotus). Rendes munkatársnak fel kívánták kérni többek között Jászi Viktort, Bathó Bélát, Weiss Jenőt, Balog Arthurt, Melle Károlyt, Finkey Ferencet, Hegedüs Lórántot, Fellner Frigyest, Pap Dávidot, Teller Miksát, Boér Eleket, Kenéz Bélát. Rendkívüli munkatársként számos egyetemi professzorra és országgyűlési képviselőre számítottak. A „belmunkatársak" összessége együttvéve alkotta volna a szerkesztőbizottságot. A főszerkesztő személyére Jászinak volt javaslata: Vigyázó Ferenc mágnás, főrendiházi tag. Hegedüs Lóránt neve is felmerült, jelölését azonban végül mégsem támogatták, mert nagyon nehezen kezelhető embernek tartották. Vigyázó összeköttetéseitől azt várták, hogy számos előfizetőt hoz a lapnak, és az alaptőke előteremtése sem lesz gond.[38] 1899. augusztus 15-én Jászi Somlónak a következőket írta: Gratz Gusztávnál megbeszéltük a folyóirat tervét. Gratzot most már régebben ismerem, egyike a legszimpatikusabb embereknek.[39]

A *Huszadik Század* szerkesztőbizottságának alakuló gyűlését 1899. szeptember 10-én tartották, ahol nagyrészt Gratz javaslatait fogadták el. Az alakuló gyűlésen jelen volt Gratz mellett Bathó Béla, Berinkey Dénes, Kolosváry Bálint, Komin János, Niamessny Mihály, Somló Bódog. Elhatározták, hogy 1900. január 1-jén *Huszadik Század* címen legalább négyívnyi terjedelmű társadalomtudományi havi szemlét jelentetnek meg. A folyóirat tudományos és aktuális cikkeket közöl. Kifejezetten szakmai jellegű írásokat csak kivételesen jelentetnek meg, a napi események nem tudományos tárgyalása pedig egyáltalán nem kaphat helyet a lapban. A terjedelem háromnegyed részét önálló írások képezik, a maradék részt pedig tudományos és kortörténeti szemléknek tartják fenn. Az alaptőkét a szerkesztőbizottság tagjainak személyenként legalább 50 forintnyi hozzájárulásával teremtik meg. Amennyiben a lap nyereséggel zárja az évet, akkor annak 25%-át a szerkesztő kapja tiszteletdíjként, a befizetett alaptőke után 5% kamatot fizetnek.

„A maradék a szerkesztőbizottsági tagok között munkájuk arányában osztandó fel mindaddig, amíg az ívenkénti tiszteletdíj 30 Ft-ot nem tesz ki, azonfelül a maradék ismét az alaptőkéhez való hozzájárulás arányában osztandó fel a szerkesztőbizottsági tagok közt mindaddig, míg az ilyen címen járó összeg – az 5%-os kamattól eltekintve – 15%-ra emelkedik. Amennyiben ezzel a tiszta jövedelem kimerítve nincsen, a további felosztás hasonlóképpen a munka és anyagi hozzájárulás arányában történik oly formán, hogy a munkadíjnak 10 Ft-tal való emelkedése a befizetett összeg utáni 5%-kal vétetik egyenértékűnek."

38 OSZK Kt. Levelestár. Gratz levele Somló Bódognak (?), 1899. augusztus 17.

39 Litván György – Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár válogatott levelei.* Budapest, Magvető, 1991. 6–8. Jászi Oszkár levele Somló Bódognak, 1899. augusztus 15.

Arról is döntöttek, hogy amennyiben a folyóirat veszteséggel megszűnik, akkor a hiányt a szerkesztőbizottsági tagok egy éven belül a jegyzett üzletrészek arányában, azon túl pedig egyenlő arányban fedezik. A szerkesztőbizottság vitás kérdésekben szótöbbséggel határoz. A beérkező értekezéseket szakbírálatra kiadják. Ha a szerkesztő és a szakreferens között véleménykülönbség áll fenn, akkor a szerkesztő még egy tag véleményét kikéri. A szerkesztői teendők ellátásával Gratz Gusztávot bízták meg.[40]

A Gratz által megszervezett szerkesztőbizottság tagjainak pénzügyi hozzájárulásából 1900-ban megjelenhetett Herbert Spencer[41] előszavával a *Huszadik Század* első száma.

A szerkesztőbizottságban azonban már rögtön az elején nézeteltérés alakult ki arról, hogy Spencer üdvözlő levelét az első szám legelejére vagy hátrább helyezzék.[42] Jászi szerint a lapnak egyik feladata Spencer tanainak hirdetése:

„Mint Gusztinak is megírom, az öröm mellett éppoly erős vagy tán erősebb még az aggodalom bennem. A Spencer interventiója folytán becsületbeli kötelességünk a lap szociológiai jellegét megőrizni s a jogászok és politikusokkal szemben megvédelmezni. De olyan kevesen vagyunk. Ami nem is csoda, mert a mi irányzatunk nem közönséges tudományos irányzat, hanem világnézet, mely diametrikus ellentétben áll minden világnézettel."[43]

Gratz viszont hangsúlyozta:

„Fenntartom abbeli meggyőződésemet, hogy ez a levél nem való a czikkek élére. [...] Ez a levél, igaz, nagyon helyesen fogja jellemezni azt az irányt, a melyet ha nem is kizárólag, de főleg követni akarunk, – philosophiai törekvéseinkben. De ezek a törekvések nem merítik ki feladatainkat. Lesz számos oly czikk, sőt lesz talán oly szám is, a mely sem a philosophiára, sem Spencerre és tanaira, még csak távol-

40 A *Huszadik Század* című folyóirat irataiból (kézzel írt piszkozat). OSZK Kt. Analekta 2408/1. A jegyzőkönyvet szeptember végén Niamessny Báthori utcai lakásán írták alá. OSZK Kt. Levelestár. Gratz levele Somló Bódognak, 1899. szeptember 25.

41 Herbert Spencer (1820–1903): az angol pozitivizmus egyik legnagyobb hatású képviselője, liberális szellemű evolucionista szociológiájában a természettudományok, elsősorban a biológia fejlődéstörvényeit alkalmazta a társadalom fejlődésére is. Szintetikus filozófiájában a társadalmat az organizmus, annak intézményeit pedig az organizmus szerveinek mintájára határozta meg. A szociológia első magyar képviselőit Spencer tanításában elsősorban a megállíthatatlan fejlődés eszméje vonzotta, vagyis hogy az általuk elképzelt szocializmus semmilyen eszközökkel nem gáncsolható el, az a természeti törvények szükségszerűségével győzedelmeskedik. Vö. Paczolay Péter – Szabó Máté: *A politikaelmélet rövid története.* Budapest, Kossuth, 1984. 167–169.

42 Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása. A „Huszadik Század" társadalomszemlélete (1900–1907).* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 41–44.

43 OSZK Kt. Levelestár. Jászi Oszkár levele Somló Bódognak, 1899. október 8.; Pók Attila: Néhány dokumentum a „Huszadik Század" történetéhez. *Századok,* 1974/5–6. 1187.

ból sem fog vonatkozni. Ha a levelet első helyen fogjuk közölni, a dolognak az lesz a látszatja, hogy mi kizárólag abban látjuk programunkat, a mit a levél mond. A folyóirat tartalma azonban, s ebben általánosan egyetértünk, – korántsem szorítkozik a szociológiára, [...] hisz mi angol mintára reviewt akarunk csinálni. A levél tehát olyas valamit fog mondani, a mi az igazságnak, a mi czéljainknak nem felel meg, annyiban, hogy azt a benyomást fogja tenni, hogy kizárólag Spencer tanainak szenteljük magunkat. Ebben a közönség akaratlan félrevezetését látom, még pedig oly félrevezetést, melyből több kárunk lesz, mint hasznunk. [...] Más az, ha a levelet kevésbé feltűnő helyen közöljük. Súlya akkor is lesz, [...], de ha a levelet első helyre tesszük, mi ehhez a súlyhoz hozzáteszünk valamit, s mintegy azt mondjuk: ez a levél jelöli meg azt, a mit mi is akarunk. Pedig valójában csak azt jelöli meg, a mit philosophiai tekintetben akarunk. Ha a czikkek után a szemlék élén közöljük a levelet, akkor azt mondja a levél, a mit teljes joggal mondhat, hogy mi akkor, a mikor philosophiai körön belül működünk, Spencer tanait akarjuk terjeszteni. Akkor senki sem veheti nekünk rossz néven, ha oly czikkeket és számokat adunk, a melyeknek a philosophiához és Spencerhez semmi közük. [...] Ezt az álláspontomat én fenntartom ezután is. De a kérdésnek semmiképpen sem tudok oly fontosságot tulajdonítani mind a milyent ti tulajdonítotok neki. Ha csak sejtettem volna is, hogy ez a kérdés Oszkárnak álmatlan éjjeleket fog hozni, szóba sem hoztam volna. S ha nem hallottam volna, – hogy Te [Somló Bódog] is rendkívüli jelentőséget tulajdonítasz annak, hogy 30 oldallal előbb vagy hátrább olvassák olvasóink Spencer sorait, nem is írtam volna. De így siettem, hogy teljesen megnyugtassalak, mert hosszú félreértésekből könnyen általános bizalmatlanság támad, ezt pedig el akarom kerülni. Ismétlem, én fontosságot a kérdésnek nem tulajdonítottam volna. Ma reggel óta bír csak rám nézve is fontossággal – anynyiban, a mennyiben ti fontosnak tartjátok."[44]

Végül Gratz álláspontja fenntartása mellett engedett, s a *Huszadik Század* első száma Herbert Spencer bevezető soraival indult:

„Örömmel értesültem, hogy egy olyan folyóiratot szándékoznak kiadni, amely különleges céljául tűzte ki a társadalmi kérdésekre vonatkozólag a racionális – azaz tudományos eszmék – terjesztését. A társadalmat úgyszólván mind ez ideig mesterséges csinálmánynak és nem fejleménynek tartották. Egyáltalán nem ismerték fel a társadalmi jelenségek természetes rendjét, hanem hallgatólagosan mindig feltételezték, hogy a társas élet tüneményeinek rendjét kormányzati cselekmények szabják meg. Kétségkívül nehéz dolog lesz honfitársaikat e kérdésben felvilágosítani. Bármint legyen is, a magam részéről csak melegen üdvözölhetem törekvésüket, és kívánom, hogy példájukat máshol is kövessék."

Emlékirataiban Gratz az előszóval kapcsolatban megjegyezte: „Hogy a politikai és a társadalmi fejlődésben léteznek olyan törvények, amelyek hatalmasabbak, mint a kormányok akarata, az azóta is egyik alapvető meggyőződésem."[45] A kérdésben tehát a Jászi–Somló-irány akarata érvényesül, akik ekkor még minden területen Spencer elméletét tartották követendő példának.[46] A *Népszava* 1900. január 30-ai számában az *Új irányok* című cikk – feltehetőleg Szabó Ervin tollából – értékelte az új folyóiratot, s Spencer előszavával kapcsolatban megjegyezte:

44 OSZK Kt. Levelestár. Gratz levele Somló Bódognak, 1899. október 27.
45 GRATZ (2009): 60.
46 Vö. PÓK (1990): 37.

„Spencert teszik meg a jelenkor legnagyobb tudósává, lapjuk vezércsillagává. Szomorú állapotunkat mi sem jellemzi jobban, minthogy kénytelenek vagyunk ezt mint haladást feljegyezni. A külföldön legfeljebb mosoly jutna ki azoknak, kik Spencer régen letárgyalt bölcseletével állanának ki a közönség elé vagy pláne fölé."[47]

Később aztán Jászi és Somló is módosították Spencer tanaival kapcsolatos nézeteiket. Somló Bódog Hegedüs Lórántnak *A szociológia sarktétele* című könyvéről írt kritikájában Spencer organikus alapfelfogását bírálta, amelyet írásában Hegedüs képviselt. Jászi pedig szintén elvetette később Spencer számos tételét, s a történelmi materializmusban kereste azok meghaladását.[48]

A *Huszadik Század*nak 1900 végén 148 előfizetője volt, ezenkívül 25 példányt könyvárusok értékesítettek. 1901. január 1-jétől a folyóirat a Politzer Zsigmond és Fiai Kiadó gondozásában jelent meg. Ezzel már az első év végén sikerült a minimális előfizetői létszámot elérni, és Gratz joggal lehetett bizakodó, hogy a gondosabb terjesztés eredményeként a még fennálló hiány megszüntethető.[49]

A *Huszadik Század* körének, valamint hasonló gondolkodású értelmiségiek részvételével 1901 januárjában létrehozták a *Társadalomtudományi Társaság*ot mindazoknak egy szervezetben való tömörítésére, akik osztották az ország modernizálását célul tűző eszméiket politikai és társadalmi téren egyaránt. A Társaság első elnöke a pozitivista jogbölcseletet művelő Pulszky Ágost lett. Hegedüs Lóránt mint alelnök, Somló Bódog és Gratz mint titkárok tartoztak a tisztikarhoz. A választmány tagja volt Concha Győző, Rákosi Jenő, Kristóffy József, Vészi József, Vámbéry Rusztem, Ignotus, Jászi Oszkár.

A folyóirat szerkesztője három éven át Gratz Gusztáv volt. Emellett rendszeresen az ő tollából jelent meg a *Kortörténeti Szemle* című rovat. A *Huszadik Század* hasábjain jelentek meg első nagyobb terjedelmű politikai elemző írásai is, amelyek megalapozták későbbi, a magyar történelmet 1867-től 1945-ig feldolgozó köteteit. A *Huszadik Század*ban megjelent tanulmányaiban a századforduló dualizmusának fő problémáit boncolgatta: a nemzeti eszmék és a Szabadelvű Párt viszonyát, a horvát kérdést, az 1905-ös politikai válságot.

Jászi Oszkár – visszatekintve a folyóirat tízéves jubileumán – három korszakra osztotta a *Huszadik Század* addigi történetét: 1900–1902 a kezdeti „eklekticizmus" időszaka, 1903–1905 között a legkonzervatívabb elemek kiválásával erősödik az elvi egység. Az érdeklődés előterében ekkor a gazdasági érdekek és az osztályharc állt, és jelentős volt a marxizmus hatása. 1906-tól, a szakítás után a fő feladat Magyarország felfedezése, a magyar társadalom legégetőbb bajainak feltárása. Az első korszakban a témaválasztásban három tendencia figyelhető meg: 1. közjogi, jogdogmatikai problémákkal foglalkozó írások (Kolosváry Bálint, Illés Jenő, Balogh Jenő, Pekár Károly, Weis Jenő). 2. Liberalizmus (Gratz Gusztáv, ifjabb Andrássy Gyula és Pulszky Ágoston). 3. Radikaliz-

47 Idézi PÓK (1990): 79.
48 Uo. 45–48.
49 OSZK Kt. Analekta 2408/2. Gratz levele „Tisztelt Barátom!" megszólítással.

mus (evolucionista alapon), amelynek látóköréhez a gazdaság, a kultúra legújabb jelenségei, az új szociológiai irodalom tartoznak, s tiltakozik a klerikalizmus és az agráriusok térnyerése ellen (Jászi Oszkár, Somló Bódog, Wildner Ödön, Zigány Zoltán).[50]

Gratz és Jászi *Zola és Tolsztoj* címen közös cikkel is jelentkeztek, amely fényt vet világszemléletük különbözőségére.[51] Jászi magáévá tette Zola határtalan hitét a tudományban, amely az ember boldogságának záloga. Gratz Tolsztoj nézeteinek ismertetését, amelyek szerint az egész emberi társadalom velejéig romlott, és a költő csak a felebaráti szeretetet tudja orvosságként javasolni, egy anekdotával zárta: Tolsztoj, aki – úri jogairól lemondva – teljesen paraszti életet élt, egy alkalommal kiment szántani az egyik paraszt helyett. Áldott jó ember – fogalmazott a paraszt –, de az mégis csak többet ért volna, ha Andris szolgáját küldte volna ki szántani. „Ez egyszerű szavak legtalálóbban védik meg a társadalmat, mely mindenkinek kijelöli a maga körét, a maga hivatását" – jellemezte Gratz Tolsztoj idealizmusát.

A *Huszadik Század Modern államférfiak* című sorozatában elsőként Gratz Tisza Kálmán politikáját elemező tanulmánya jelent meg.[52] A háromrészes, közvetlenül a volt kormányfő halála után íródott esszé a kor ma is használható feldolgozása. Gratz Tiszát a magyar politikai gondolkodás megtestesítőjének tartotta, benne vélte felfedezni ennek pozitív elemeit: a higgadtságot, a mértékletességet és józanságot, a középúton való megmaradást, a doktriner jelszavak iránti érzéketlenséget, a magyar nemzeti szempontok következetes előtérbe állítását. Gratz szerint ezek azok a tulajdonságok, amelyek a „magyar nemzetet politikailag naggyá tették". Ugyanakkor ezekben látta annak okát is, hogy a magyar nemzet „talán" eddig mind a költészet, mind a művészet terén csak elvétve volt képes „európai szempontból is nagy alkotást létrehozni". Tisza Kálmán kormányra kerülése előtti politikájának legnagyobb hibáját a „terméketlen és haszontalan" közjogi követelések feszegetésében látta, amellyel évtizedekre gyakorolt negatív befolyást a magyar politikai életre. Tisza ellenzéki működése ugyanis nagymértékben hozzájárult ahhoz – folytatta a gondolatmenetet –, hogy a magyar országgyűlés pártjai közjogi elvek szerint csoportosuljanak, és ezzel megakadályozta, hogy létrejöjjön egy kormányképes ellenzék, amelyre minden parlamentáris államban okvetlenül szükség van. Ugyanakkor Tisza érdemeként emelte ki, hogy a balközép nem esett túlzásokba, és megmaradt közjogi középpártnak. Tisza nagy fordulatát, az úgynevezett „bihari pontoknak a szögre akasztását", nem ítélte el, mert a korábbi politikai elvektől való eltérést, ha azok tévesnek bizonyultak, nem tartotta bűnnek.

50 Jászi O.: Tíz év. *Huszadik Század,* 1910. I. kötet. 1–10.; Pók (1990): 39.; G. Fodor Gábor: *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat.* Budapest, L'Harmattan, 2004. 64–65.

51 E. O. – G. G.: Zola és Tolsztoj. *Huszadik Század,* 1900. I. kötet. 130–139.

52 Gratz Gusztáv: Modern magyar államférfiak. 1. Tisza Kálmán. I. Tisza Kálmán mint ellenzéki vezér. *Huszadik Század,* 1902/2. 115–133. II. Tisza Kálmán mint kormányelnök. *Huszadik Század,* 1902/3. 196–214. III. Tisza Kálmán utolsó évei. *Huszadik Század,* 1902/4. 292–303.

„A következetesség egymagában ép oly kevéssé erény, amint a következetlenség egymagában még nem bűn, mindkettőnek indokait kell kutatnunk, ha erkölcsi szempontból bírálat tárgyává akarjuk tenni."

Gratz szerint viszont Tisza akkor cselekedett volna őszintén, ha beismerte volna, hogy 1867 után helytelen utakon járt, ezt azonban szavakban sosem mondta ki. Ugyanakkor hosszú miniszterelnöksége alatt nem is tett semmit korábbi programja megvalósításáért.

„Teljes szigorúsággal szemlélve tehát a dolgot, nem lehet egészen felmenteni Tisza Kálmánt azon vád alól, hogy nem pusztán az elvekre és az ország nagy érdekeire való tekintettel vezettette magát, amikor a fúzióba belement."

Gratz szerint Tisza legnagyobb hibája az volt, hogy „nem fektetett súlyt a gyökeres reformokra, megelégedett palliatív eszközökkel".

„Tisza képességei elegendők voltak arra, hogy parlamenti csatákat megnyerjen, de nem voltak elegendők arra, hogy nagyszabású haditervet eszeljen ki és valósítson meg az ország érdekeiért folytatott küzdelemben."

Amikor Gratz úgy értékelte Tisza Kálmánt, hogy az utókor, ha nem is Széchenyi és Deák mellé, de nem messze mögéjük fogja helyezni, akkor abban a volt miniszterelnök halálának gyásza idején a halottat megillető kegyeletnek is szerepe lehetett. Néhány évvel később már kevésbé dicsérően írt róla: nem volt nagy államférfi, hanem csak rendkívül ügyes parlamenti taktikus.[53]

1903 elején Horvátország-szerte „nemzeti mozgalom" indult a nagyobb pénzügyi és gazdasági önállóságért, tüntetések zajlottak a magyar zászló és címer használata ellen. Gratz ezen aktuális események kapcsán foglalkozott a két nép viszonyával *Magyarország és Horvátország* című cikkében.[54] Hangsúlyozta, hogy alig van Szent István koronájának olyan része, amely Magyarországra nagyobb jelentőséggel bírna. Rámutatott arra a párhuzamra, amely a horvátoknak Magyarországhoz fűződő kapcsolata, illetve Magyarországnak Ausztriához való viszonya között fennáll. A két országban 1867 után a pártpaletta is hasonló szempontok szerint alakult, tudniillik aszerint, hogy az egyes pártok milyen álláspontot képviselnek az Ausztriához, illetve a Magyarországhoz való viszony vonatkozásában. Ugyancsak analógia a két ország politikai életében, hogy olyan fontosságot tulajdonítanak a közjogi és a nyelvkérdésnek, ami a „reálpolitika" iránti érdeklődést teljesen háttérbe szorította. Gratz elítélte a magyar állam „apró kicsinyeskedéseit" Horvátország területén (magyar nyelvű postautalványok forgalomba hozása, piros-fehér-zöld postaládák elhelyezése, horvátul nem beszélő vasúti tisztviselők alkalmazása). Utalva arra, hogy szinte árulónak bélyegzik azokat, akik Magyarországon

53 Gratz Gusztáv: Magyar válság. *Huszadik Század,* 1905. XII. kötet. 130–149. 137.

54 Gratz Gusztáv: Magyarország és Horvátország. *Huszadik Század,* 1903. VIII. kötet. 721–737.

a horvátoknak adnak igazat, Horvátországban pedig azokat, akik a magyar kormány politikáját támogatják, figyelmeztetett: „ne kövessük el azokat a hibákat Horvátországgal szemben, amelyekről úgy gondoljuk, hogy Ausztria elkövette Magyarországgal szemben".

A Széll-kormány bukása után *A nemzeti eszmék és a szabadelvű párt* című cikkében[55] a magyar belpolitika erőviszonyainak módosulására hívta fel a figyelmet, amelynek okát abban látta, hogy az előző évtizedekben a kiegyezést létrehozó erők közül a magyarság erősödött a leginkább, és így az erőviszonyok is a javára módosultak. Ez kifejeződött abban is, hogy a Szabadelvű Párt, miután Széll Kálmán alatt fúzióra lépett az Apponyi Albert vezetése alatt álló Nemzeti Párttal, felvette programjába a kiegyezés hadseregre vonatkozó részeinek módosítását. Ezzel pedig – Gratz szerint – az 1867-es alap továbbfejlesztésének sikamlós útjára lépett. Úgy látta, hogy ez további eltávolodást jelentett a deáki politikától, de annak fő pilléreit egyelőre még érintetlenül hagyta. A Szabadelvű Párt feladatának ezen folyamat, vagyis a közjogi kérdések fokozott előtérbe állításának feltartóztatását jelölte meg, hiszen az lehetetlenné tenné, „hogy végre valahára egységes reálpolitika valósíttassék meg ebben a gazdasági és társadalmi tekintetben annyira hátramaradt országban".

4. Ellentétek a *Huszadik Század* szerkesztőségében

A *Huszadik Század* körében már az induláskor érzékelhető nézetkülönbségek mindjobban felszínre kerültek. Jászi még a folyóirat megindulása előtt azt írta Somló Bódognak: „Számítok arra, hogy együtt és néhány hasonérzésű emberrel összetartva a lap irányát megszabhatnók."[56] Az első években azonban még nem a Jászi–Somló-irány volt a meghatározó. Az alakuló ülésen Gratz „szelíden lemosolyogta" Jászit, amikor az azt indítványozta, hogy a folyóirat radikális politikát folytasson. S valóban az első években a hagyományos jogászi-közjogi szemlélet a mérvadó, „s a frissebb hangok csak gyengén és elvétve, néha meg éppenséggel különvélemény formájában hallatszottak".[57]

1902 végén Jászi, Somló, Wildner, Szántó és Zigány azt a véleményt képviselték, hogy a lap a jövőben többet ne foglalkozzon politikával. A politikai irány tekintetében ugyanis több ízben ellentétek merültek fel, amelyeket megszüntetni nem sikerült. Különösen sérelmezték, hogy a radikális politika hívei nem szólalhatnak meg anélkül, hogy azáltal „egyeseknek személyesen is kellemetlenséget ne okozzanak". Egy alkalommal Bokányi Dezső szót emelt Gratznál a *Huszadik Század*ban megjelent egyik cikk ellen, amely a szociáldemokrata politikus szerint nem egyeztethető össze a szociáldemokrata felfogással.[58] Erre Gratz azt mondta, hogy sohasem volt és nem is lesz szándékában, hogy megfeleljen a Szociáldemokrata Párt elvárásainak.[59] A kritika elsősorban Gratz működése ellen irányult, akinek esszészerű írásai – mint fentebb is láttuk – a politika aktuális eseményeivel foglalkoztak, és a *Kortörténeti Szemle* rovatban is politizált.[60]

Gratz és Bathó viszont a politika kizárását határozottan ellenezték, mert szerintük éppen a politikai tartalmú cikkek keltették fel a közönség figyelmét. Gratzék azt is a folyóirat érdemének tulajdonították, hogy olyan politikai cikkeket is közölt, amelyek – radikális tartalmuk miatt – a polgárság körében népszerű más lapban nem jelenhettek volna meg. Nem tartották hibának azt sem, hogy a szerkesztőség az uralkodó politikai pártok legliberálisabb elemeivel keresi a kapcsolatot. Az sem baj, hogy a folyóirat politikai részében épp úgy különböző nézetek jelennek meg, mint a tudományos részben. Szerintük a magyar viszonyok között csak a politika tarthat számot jelentős érdeklődésre, a kizárólagos tudományos lapokat (mint például *Közgazdasági Szemle, Jogállam*) alig olvassák. Gratzék szerint a „revue" fogalma nem kíván határozott irányt. Miután a bizottság többségi szavazással a politika törlése mellett döntött, Gratz kijelentette, hogy nem kíván a továbbiakban szerkesztő maradni, mert ő úgyszólván kizárólag csak politikával foglalkozik, minden más tudományágban laikus. „Ferde helyzet volna, ha olyan valaki szerkesztené lapot, ki a lap tartalmát képező tudományszakok egyikében sem szakember." A jelenlévők ez ellen tiltakoztak, s rámutattak, hogy Gratz

> „nemcsak művelt a politikán kívül egyéb ágakat is, hanem kétségtelenül sokoldalú ismereteinél fogva is nagyon hivatott volt arra, hogy irodalmi, közgazdasági, történelmi és általános ismeretterjesztő dolgokban a szerkesztést a legkielégítőbben ellássa, a minthogy ezt a múltban tette is".

Végül a politika kizárása mellett szavazók hajlottak a kompromisszumra, és elfogadták, hogy a lap foglalkozzon szociálpolitikával és egyáltalán tárgyi politikával, csak szorosan vett napi politikával ne. A bizottság a szerkesztőség átszervezését is elhatározta, az egyes tudományokat – mint ahogy azt a kezdetektől tervezték – szakreferensekre (Jászi – szociológia, Wildner Ödön – irodalom és művészet, Szabó Ervin – szocializmus) bízta. Az új felállás a lap tulajdonosi jogait nem érintette. Gratz azonban kitartott lemondása mellett, mert úgy látta, mélyreható nézeteltérés áll fenn közöttük.[61]

A rendelkezésekre álló forrásokból nem derülnek ki a további részletek, tény azonban, hogy a *Huszadik Század* még egy évig Gratz mint szerkesztő és a szakreferensek nevének feltüntetése mellett jelent meg. 1903-tól azonban már nem volt *Kortörténeti Szemle* című rovat a folyóiratban. Gratz mint szerkesztő számos alkalommal visszautasított olyan cikkeket, amelyek szerinte a szocialisták erős befolyása alatt íródott.

55 Gratz Gusztáv: A nemzeti eszmék és a szabadelvű párt. *Huszadik Század*, 1903. VIII. kötet. 969–976.
56 Litván – Varga F. (1991): 8. Jászi Oszkár levele Somló Bódognak, 1899. augusztus 15.
57 Litván György – Szűcs László: *A szociológia első magyar műhelye I.* Budapest, Gondolat, 1973. 11.
58 Megjegyzendő, hogy a Szociáldemokrata Pártnak ekkor még nem volt saját elméleti folyóirata, csak 1906-ban indult a *Szocializmus*, Kunfi Zsigmond szerkesztésében. Vö. Litván – Szűcs (1973): 14.

59 Gratz (2009): 63.
60 Kortörténeti Szemle. *Huszadik Század*, I. kötet. 81., 318–319., 327. II. kötet. 78., IV. kötet. 74–80.
61 OSZK Kt. Analekta 2408/6. Közli Pók (1974): 1189–1190. Vö. Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, Osiris, 2003. 41.

Az 1903-as év végén újra naprendre került a szerkesztőség átszervezése. Gratz a jelek szerint már csak névlegesen volt szerkesztő. A Jászi–Somló-vonallal azonban nem csak ő egyedül volt elégedetlen, hiszen néhányan ki is léptek a szerkesztőségből. A változásokról Wildner 1903. november 11-ei leveléből tájékozódhatunk:

„előtted [Somló Bódog előtt] Oszkárunk [Jászi] révén már bizonyosan szellőztetett kérdést veszek elő: a Huszadik század firmájának megváltoztatását. Ez tulajdonképpen azóta folyton napirenden van, hogy zászlónkat egyesek aprónkint majd tömegesen is elhagyogatják. [...] s végre az egykori tényleges, s majd névleges vezetés, Guszti is. Ő az előtted is ismeretes tervet, hogy a mostani szerkesztőség lekerül a lapról, szinte örömmel üdvözölte, mert ez neki megadja a régóta óhajtott módot a »kibontakozásra«, azaz a velünk eddig legalább névleg fennállott összeköttetés megszakítására."[62]

Annak, hogy az addigi szerkesztők nevét levették a lapról, a bizottságon belüli nézeteltérések mellett más oka is volt. Az állami szolgálatban állók ugyanis nevüknek a lap vezetésében való szerepeltetésével állásukat is veszélyeztették (Jászi Oszkár például ekkor a földművelésügyi minisztérium alkalmazásában állt). Jászi szerint

„Gratz Guszti a dolgokat, melyeket Ödön közölt vele, látható szárazsággal és bosszúsággal fogadta, bár azt mondta, hogy örül nekik, mert már rég keresi az alkalmat, hogy a laptól megváljon. Azt is elmondta, hogy közöttünk semmi kapocs nincs: hogy neki semmi tekintélye sincs; hogy ő Kenézékkel s azokkal az elemekkel ért egyet, akik kiléptek; hogy a bizottságot is oda fogja hagyni, mert az ő közreműködésének ama decemberi ülés óta már nincs értelme."[63]

Az új szerkesztő Kégl János lett, majd 1905-től Somló Bódog, de utóbbi inkább csak névlegesen, hiszen őt katedrája Kolozsvárhoz kötötte.[64] Gratznak a szerkesztőség éléről történt távozásával azonban a belső vita egyáltalán nem zárult le, hiszen utána Jásziék attól tartottak, hogy „Hegedüsék (miként tavaly) [...] heves támadást fognak intézni ellenünk s igyekezni fognak a Társasággal való viszonyunkat felbontani".[65]

A folyóirat szerkesztésében beálló változás azonban semmi esetre sem jelentett egyelőre szakítást Gratz és a *Huszadik Század* között, a társaival jó kapcsolatban maradt, olyannyira, hogy 1904 februárjában lakásán farsangi bált rendezett, amelyre többek között Jászit, Somlót és Vámbéry Rusztemet is meghívta.[66] Üzletrészei is megmaradtak, s a továbbiakban is jelentek meg publikációi a lap hasábjain. 1904-ben Boszniáról írt cikket,[67] amely egy évvel korábbi, húsvéti útjának

62 OSZK Kt. Levelestár. Wildner Ödön levele Somló Bódognak, 1903. november 11. Közli Pók (1974): 1191.
63 Litván – Varga F. (1991): 26. Jászi levele Somló Bódognak, 1903. november 15.
64 Vö. Jászi visszaemlékezéseit. Litván György – Varga F. János (vál., szerk., jegyz.): *Jászi Oszkár publicisztikája.* Budapest, Magvető, 1982. 572.
65 Litván – Varga F. (1991): 26. Jászi levele Somló Bódognak, 1903. november 15.
66 OSZK Kt. Levelestár. Gratz levele Somlónak, 1904. január 25.
67 Gratz Gusztáv: Bosznia Kállay halála korában. *Huszadik Század,* 1904. IX. kötet. 372–391.

tapasztalatait összegezte. A cikkben megint olyan témával foglalkozott, amely, ha nem is közvetlenül aktuálpolitikai vonatkozású, de a Monarchia külpolitikájának fontos területét érintette. Saját tapasztalatai és a boszniai közélet mérvadó személyiségeivel folytatott beszélgetése alapján – elismerve ugyan az eredményeket – végeredményben kritikusan ítélte meg a Kállay Béni osztrák–magyar közös külügyminiszter vezetése alatt kiépült rendszert.[68] Gratz utalt rá, hogy az utóbbi időben Boszniát dicshimnuszok övezték a sajtóban, s általános szokássá vált a boszniai állapotokat az eredményes gyarmatosítási politika mintájaként beállítani, amely Ausztria–Magyarországot, személy szerint Kállay Béni közös pénzügyminisztert dicséri. Gratz szerint azonban az utóbbi hat-hét évben a helyzet rosszabbodott, előbb csak felekezeti téren hallatszottak panaszok, majd a kormány gazdaságpolitikáját kezdték kifogásolni, végül aggasztó politikai mozzanatok is a felszínre kerültek. Egyetértés csak abban van, hogy mindenki elégedetlen. Gratz sorra vette a Monarchia Bosznia-Hercegovinában végrehajtott, azok hosszú távú következményeivel nem számoló modernizációs lépéseket és azok hatásait, és azt a következtetést vonta le, hogy a helyi viszonyokat és hagyományokat jobban figyelembe vevő politikára van szükség. „A fényes eredmények hajhászásának politikája helyébe komoly, bár talán keveset mutató munkának kell lépnie."[69]

Amikor Gratz Gusztáv 1905-ben megnősült, közte és a *Huszadik Század* köre közötti viszony még mindig barátinak mondható, hiszen társai ajándékkal lepték meg. Gratz Somlóhoz intézett levelében azt a reményét fejezi ki, hogy házassága után is megmarad köztük és a többiekhez fűződő baráti viszony.[70] Jászi így nyugtázta Gratz házasságkötését.

„Guszti elhatározása kissé meglep – helyesebben egy hipotézisemet dönti meg. Örülök a dolognak. Guszti törekvéseinkre még veszélyes lehetett volna. De egy házas filisztertől igazán nincs mit tartani. Különben igen nyájas leveleket váltottunk."[71]

Alig két hónappal később viszont Jászi levélben figyelmeztette Somlót, hogy Gratz a következő szerkesztőségi ülésen – még nem tudni, milyen céllal – támadást fog ellenük intézni. Jászi úgy gondolta, hogy a Gratz–Wolfner–Teller-koalíció Wolfnert kívánja bejuttatni a szerkesztőségbe.

„Résen kell lennünk, s igen világos, határozott s meg nem alkuvó álláspontot kell érvényre juttatnunk a principiis obstat [légy résen a kezdeteknél] elv alapján."[72]

Gratz 1905. július 19-én a szerkesztőbizottsághoz intézett levelében valóban támadta a folyóirat szerkesztését és irányítását. Szerinte a lap csak töredékét valósítja meg azoknak a feladatoknak, amelyekre az alapításkor vállalkozott.

68 OSZK Kt. Levelestár. Gratz levele Somló Bódognak, 1903. május 3.
69 Gratz (1904): 391.
70 OSZK Kt. Levelestár. Gratz levele Somló Bódognak, 1905. május 17. és október 2.
71 Litván – Varga F. (1991): 100. Jászi levele Somlónak, 1905. május 21.
72 Uo. 109. Jászi levele Somlónak, 1905. július 18.

„A mikor a Huszadik Századot megalapítottuk, az a cél lebegett szemünk előtt, hogy a modern áramlatoknak, úgy a tudomány, mint a politika terén orgánumot teremtsünk, mely maga körül csoportosíthatná idővel mindazokat az elemeket, a melyekben a haladás iránt fogékonyság található."[73]

A folyóirat azonban nem felel meg ezeknek a feladatoknak – folytatta Gratz –, sőt elidegeníti magától azokat az elemeket, amelyek a haladást a lap által képviselt iránytól eltérően vélik képviselni. A lap túl szűken értelmezett elvi program alapján áll. Egész politikája a magyar viszonyok szempontjából a levegőben lóg, kizárólag külföldi idealista pártok eszmekörében mozog, és ezen eszmekör egyes töredékeit hozza a magyar olvasó elé. Ugyanakkor nem tárgyal olyan eseményeket, amelyek a világ további sorsára is meghatározók lehetnek. A lap a haladás fogalmát azonosítja a Szociáldemokrata Párt egy frakciójának (ortodox) nézeteivel – vonta meg a sommás mérleget. Gratz egyetértést mutatott ugyan abban, hogy legyen a

„XX. Sz. ezentúl is a haladás orgánuma és ismerje el azt, hogy a mi korunkban a haladás fogalma összeesik a munkás osztály kulturális, szociális és politikai jobblétre való törekvéseivel, szegődjék ez iránynak hívéül és képviselje azt a tőle lehetőleg a legnagyobb eréllyel. [...] Szóval nekünk szociális eszményeinket ugyan hirdetnünk kell, de úgy, hogy azokat elfogadhatóknak tüntessük fel a mi létező állapotaink keretében is, bele kell őket kapcsolnunk a létező állapotokba, és esetleg kompromisszumra is kell lépnünk érdekükben idegen áramlatokkal."

Szükség lenne arra, hogy a lap útmutatást adjon „a mi törekvéseink szempontjából", miképpen kell állást foglalni a magyar közéletet évek óta meghatározó konfliktushoz (nemzeti törekvések, obstrukció). Erről azonban egy betűt sem írtak. S nem foglalkozott a folyóirat olyan fontos eseményekkel sem, mint a francia egyháznak az államtól való elválasztása, a Franciaország és Anglia között élesedő ellentét, az oroszországi forradalom – folytatta Gratz kifogásait. Ellenben hosszú fejtegetéseket közöl a különböző francia szocialista csoportok közötti különbségekről, francia szocialista röplapok ismertetéséről, a japán kapitalizmus fejlődéséről. Mindennek következménye – írta –, hogy az előfizetők száma alig emelkedik, de az is jórészt a Társadalomtudományi Társaság tagjai számának gyarapodásából adódik (ők tudniillik automatikusan megkapták a lapot). Gratz szerint a *Huszadik Század* sokakat inkább elriaszt a Társaságtól is. „A dolog ma majd nem úgy áll, hogy a XX. Sz. szerkesztői a lapot önmaguknak írják." Mivel Gratz a bajok okát szerkesztőbizottság egyoldalú összetételében látta, „abban, hogy a szerkesztői teendők tényleges vezetése tisztán és kizárólag prononszírt egyoldalú pártemberek kezébe van letéve". Gratz azt is állította, volt olyan eset, amikor a szerkesztőség egy nem ortodox szocialista irányú cikket visszautasított, mondván, hogy az nem felel meg a lap szellemiségének. Egyébként a szerkesztőbizottságban a szocialista irányvonalat leginkább képviselő Szabó Ervin is úgy fogalmazott önéletrajzában, hogy a *Huszadik Század* „tudományos színvonalán szellemi egyéniségének befolyása felismerhető".[74]

73 A körlevélnek Somló Bódoghoz íródott példányán ezen mondathoz Somló a „nem" megjegyzést tette.

A szerkesztőbizottság visszautasította Gratz kritikáját. Mindenekelőtt utalt arra, hogy két éve a tulajdonosbizottság egyhangú jóváhagyásával minden kiadványukon szerepel a következő program:

„A H. SZ. egyetlen magyar tudományos folyóirat, mely a szociológia, az erkölcstan, a művészet kérdéseit ép úgy mint korunk jellegzetes áramlatait főleg a munka és a tőke, a vallási dogmatizmus és a tudomány harcát föltétlenül progresszív szellemben ismerteti és bírálja. Politikai és tudományos klikkektől távol, a H. Sz. a természettudományi és szociális világnézet minden fenntartás és megalkuvás nélküli képviselője: A tudományos kutatás tisztaságát nem engedi compromissumokkal megzavarni s erkölcsi meggyőződését nem engedi osztályérdekek által korlátozni. A H. Sz. szerkesztősége a jövőben is megmarad agnostikus és evolutionista programmja mellett, melynek zászlaja alatt rövid 4 év alatt a fiatal Magyarország minden számba vehető szabadgondolkodó tagját egyesítette. A H. Sz. a jövőben is főfeladatának fogja ismerni azt, hogy a jelen kicsinyes csatázásait csak mellékesen érintve, egész erejét a társadalmi fejlődés jövő nagy világtörténeti korszaka tudományos előkészítésére concentrálja. A szerkesztőség ezen programja mellett azonban módot nyújt arra is, hogy a felfogásával bár ellenkező, de tudományosan megokolt vélemények és irányok is szóhoz jussanak."

A szerkesztőség azon a véleményen volt, hogy Gratz javaslatai nem egyeztethetők össze ezzel a programmal. Gratz előtt a máról holnapra való haladás lebeg, ellenben a *Huszadik Század* nagy elvekkel és irányokkal foglalkozik, „de nem azzal, a mi azokból mai szomorú politikánkba belefér". A 1905. évi számokban megjelent cikkek felsorolásával kívánták bizonyítani, hogy azon kifogás, miszerint csak külföldi eszmékkel foglalkoznának, nem áll meg, mert hiszen a huszonkettő önálló cikkből csak öt volt kifejezetten külföldi tematikájú. Attól viszont továbbra is elhatárolódtak, hogy pártpolitikával foglalkozzanak, s bizonyos haladó tendenciákat mutató irányzatokkal kompromisszumot kössenek.

„A compromissum lehetősége ugyanis csak ott kezdődik, ahol az új törekvések ereje a régieket megalkuvásra kényszeríti. [...] új modern politika a közjogi csatározások helyett csak a társadalmi struktúra módosulásával s új osztályok megjelenésével lehetséges a politikai küzdőtéren."

Visszautasították azt az állítást is, miszerint a lap olvasottsága alig emelkedik, s befolyása elhanyagolható. Emlékeztettek rá, hogy a *Huszadik Század* példányszáma pár év alatt elérte a hivatalos körök által támogatott *Budapesti Szemle* példányszámát. Végezetül a szerkesztőbizottság leszögezte, hogy csak abban az esetben hajlandó továbbra is részt venni a munkában, ha a tulajdonosi bizottság az addigi programot változatlanul hagyja.

Gratz a szerkesztők írásos válaszára adott viszontválaszában sérelmezte, hogy félremagyarázzák szavait, és olyan támadásnak tekintik levelét, mintha

74 Litván – Szűcs (1973): 14.

a szerkesztőség teljes alkalmatlanságát állította volna. Sajnálatát fejezte ki, hogy „az ember legjobb barátai személyes támadásoknak vesznek oly nyugodt fejtegetéseket, a milyenek keretében megjegyzéseim mindvégig mozogtak". Gratz – kissé elhatárolódva bíráló megjegyzéseinek élességétől – visszautasította, hogy ő a *Huszadik Század* nyomtatott programjával ellentétes nézeteket képvisel. Hangsúlyozta, hogy csak annak kibővítését javasolta. Nem bánja azt sem – folytatta –, ha a lap nagy részét a szocialista cikkírók foglalják le, s azt sem várja el, hogy cikkeikben lépjenek kompromisszumra a polgári nézetekkel. Csak azt szeretné, hogy a *Huszadik Század* mint lapkiadó vállalat adjon helyet olyan írásoknak is, amelyek olyan fontos kérdésekkel foglalkoznak, „a melyeket azonban a tiszta szocializmus hirdetésével Magyarországon, korunkban még meg nem lehet oldani". Hibának nevezte a jelen szempontjából fontos pártpolitikai események teljes mellőzését. Úgy gondolta, tudományos téren hasznosabb lenne, ha a külföldi állapotok ismertetése helyett a jelen hazai politikai élet válságából vonnák le azt a következtetést, hogy a választójog kiterjesztésére immár elkerülhetetlenül szükség van, és útmutatást adnának arra, hogy a reformokat miképpen kellene megvalósítani. Hangsúlyozta, ő is osztja azt a nézetet, hogy „a modern politikai tudomány szerint a politikai törekvések mindig szocziális törekvések". Ezzel indokolta annak szükségességét, hogy a lap a politikai kérdéseket se hanyagolja el. Úgy vélte, hogy a szerkesztőség válasza tulajdonképpen nem az ő javaslatai ellen irányul, „hanem egy teljesen önkényesen nekem imputált konzervatív felfogás ellen, melyet a H. Sz. tulajdonos bizottságban senki sem hangoztat". Hangsúlyozta, hogy alapítói a *Huszadik Század*ból sohasem kívántak szocialista szakfolyóiratot csinálni. Küzdjön

„a papság és az arisztokráczia befolyása ellen, mely Magyarországon a szocziális haladás főakadálya. De igyekezzék arra is, hogy magához vonzza az elveiért és eszméiért való harczában azokat, a kik a polgári osztály keretén belől ezen szükséges átmenetet képező czélokért rokonszenveznek, a mit elérhet azzal, ha nem foglalkozik kizárólag a szocialista politikának a külföldön aktuális pártkérdéseivel. [...] Nem annyira irányváltozás az, a melyre törekszem, hanem inkább az eljárásmód, a lap külpolitikájának megváltoztatása, a merevség, melylyel a lap szerkesztő bizottsága elzárkózik az előtt, hogy ily féle törekvések érvényesülnek."[75]

Az előzmények alapján azonban nem bízott abban, hogy javaslatait komolyan megfontolják, szakítást azonban egyelőre maga sem akart, kijelentette ugyanis, hogy saját indítványa ellen fog szavazni, ha az csak szakadás árán volna keresztülvihető.

A szakítás elmaradt, Gratz egyelőre engedett, sőt továbbra is együttműködött a Somló–Jászi-iránnyal. A Társadalomtudományi Társaság keretében 1905 második felében – feltehetőleg Jászi Oszkár és Somló Bódog kezdeményezésére[76] – az ő aktív közreműködésével létrehozták a Társadalomtudományok Szabadiskoláját. Az alakuló ülésre szóló meghívóban, amelyre december 21-én a Budapesti Általános Hitelszövetkezet tanácstermében került sor, a párizsi College Libre des Sciences Sociales és az École Libre Hautes Études Sociales, valamint a brüsszeli Université Nouvelle felállítására hivatkoztak példaként.[77]

5. Kilépés a politika színpadára

A *Huszadik Század* köre szakadásának elodázásához hozzájárultak a politikai élet eseményei is, amelyek révén közvetlen közelbe került az általános választójog bevezetése. Ezt, ha más okból is, de valamennyien támogatták, és közösen küzdöttek érte. Jásziék – Gratz nézete szerint – azért, mert attól a radikalizmus megerősödését várták. Ő és a kör egyéb „kifejezetten polgári gondolkodású" tagjai viszont az általános választójog bevezetésétől, s ezáltal a parlament szélesebb alapokra helyezésétől csak a teljesen terméketlen közjogi vita megszüntetését remélték, amely a parlamentet minden komoly társadalmi és gazdasági kérdés megoldására alkalmatlanná tette, s amely szerinte a dualista Monarchia két fele közötti szoros kapcsolat támadásával a soknemzetiségű Magyarország területi épségét is veszélyeztette.[78]

1904 végétől 1906 közepéig játszódott le a dualizmus kori Magyarország addigi legnagyobb politikai válsága. Tisza István miniszterelnök 1904 végén kísérletet tett a képviselőház munkáját hosszú évek óta akadályozó ellenzéki obstrukciónak a házszabályok megváltoztatásával történő megszüntetésére. Az új házszabályt bevezető törvényt a kormánytöbbség házszabályellenes szavazási eljárással fogadta el (ez volt az úgynevezett zsebkendőszavazás). Az országgyűlést a szavazás után felolvasott királyi leirat elnapolta. Az események hatására a kormánypárt bomlásnak indult, ugyanakkor az ellenzék pártjai koalíciót hoztak létre és élére vezérlő bizottságot választottak. Az 1905. január végén megtartott országgyűlési választásokon Tisza pártja vereséget szenvedett, az ellenzék abszolút többséget szerzett. Mivel a koalíció programja (katonai követelései, a magyar nemzeti nyelv és jelvények használata a közös hadseregben) az uralkodó számára elfogadhatatlanok voltak, Ferenc József a parlamenti többség figyelmen kívül hagyásával, volt testőrparancsnokát, báró Fejérváry Gézát nevezte ki miniszterelnöknek. Az ügyvivő Fejérváry-kormánnyal (darabont-kormány) szemben a parlamenti többség bizalmatlanságot szavazott, majd miután a parlamentet ismét elnapolta a király, a koalíció „nemzeti ellenállásra" (az adófizetés és az újoncállítás megtagadására) szólította fel a törvényhatóságokat. A kormány az országban semmilyen támogatással nem rendelkezett, ezért az

75 Pók (1974): 1202–1206. Vö. Harrer Ferenc: *Egy magyar polgár élete*. I. kötet. Budapest, Gondolat, 1968. 299.

76 Litván – Varga F. (1991): 99. Jászi levele Somlónak, 1905. május 21. OSZK Kt. Levelestár. Gratz levele Somló Bódognak, 1905. július 10.

77 OSZK Kt. Analekta 2408/8. Gratz beszámolója a megalakulásról.; *Huszadik Század*, 1906. XIII. kötet. 339–341.; Harrer (1968): 298.

78 Gratz (2009): 64.; Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora II. Magyarország története 1867–1918*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1934. Reprint: Budapest, 1992, Akadémiai Kiadó, 102.

általános választójog bevezetésének a felvetésével tett kísérletet egyrészt a koalíció megbontására, amely nem volt egységes a választójog tervezett mértékű kiterjesztésének kérdésében, másrészt pedig támogatás szerzésére a lakosság körében.

Gratz a kialakult politikai helyzettel a *Huszadik Század*ban foglalkozott *A magyar válság*[79] című írásában. Szerinte a kiegyezés fenntartására addig követett rendszer az 1905. januári választásokkal végleg megdőlt, a változások elkerülhetetlenek. Úgy látta, hogy a Szabadelvű Párt Ausztriával szemben követett közjogi politikája – vagyis a kiegyezés alapjainak megtartása – helyes volt. Kifogásolta viszont, hogy – a Wekerle-epizódot leszámítva – elakadt az a haladó szellemű törvényhozás, amellyel ellensúlyozni lehetett volna a nemzeti jelszavakra támaszkodó ellenzéki politika népszerűségét. A koalíció programjának megvalósítását, amely az Ausztriához fűződő viszonyt egészen a perszonálunióig lazítaná, nem tartotta – sem belpolitikai, sem külpolitikai okokból – járható útnak, ezért egy olyan többségi párt létrehozásában látta a megoldást, amely közjogi vonatkozásban '67-es alapon állna, és folytatná a megkezdett, de aztán abbahagyott progresszív törvényhozást. E politika előfeltételének az általános választójog bevezetését tekintette.

A Fejérváry-kormánnyal egyetértésben, Kristóffy József belügyminiszter támogatásával, aki maga is tagja volt a Társadalomtudományi Társaságnak, 1905. augusztus 26-án azok a „feltörekvő radikális inntellektuellek", akik Jászi vezetésével külön csoportot alkottak a Társaságon belül, létrehozták az Általános Titkos Választójog Ligáját. Céljuk az volt, hogy az általános választójog mellett országszerte népgyűléseket szervezzenek, röpiratokat adjanak ki, sajtópropaganda és személyes agitáció révén felvegyék a harcot a reform ellenzői és támadói ellen. A Liga első elnöke Lánczy Gyula egyetemi tanár lett, aki Lánczy Leónak, a közismert bankvezérnek volt a fivére, s az ő segítségével sikerült a Liga működési költségeit fedezni. A csoport tagjai voltak: Jászi, Gratz, Krejcsi Rezső dr., Rácz Gyula dr., Pikler Gyula dr., Somló Bódog. A támadásokra válaszként sajtóközleményeket, röpiratokat írtak, ezek közül főleg Gratz, Krejcsi, Pikler és Rácz röpiratai keltettek feltűnést.[80]

Az 1905. szeptember 10-ei zászlóbontó nagygyűlésen, amelyet a fővárosi polgárság élénk érdeklődése mellett a Nemzeti Tornacsarnokban tartottak, a Liga nevében Gratz, Dési Géza és Vészi József beszéltek. Az elsőként szóló Gratz elmondta, a Ligának az a célja, hogy a parlamentet demokratikus alapon megújítsa. Összefogásra szólította fel a haladás minden barátját párthovatartozástól függetlenül, hogy küzdjenek a Liga keretében az általános titkos választójogért. A gyűlésen felolvasták többek között Herczeg Ferenc, Giesswein Sándor és Vámbéry Ármin egyetértő nyilatkozatát. A Liga nagy munkabírással dolgozott, jórészt ennek volt köszönhető, hogy az ország egész területén bekerült a köztudatba az általános választójog kérdése. A Liga egyesíteni kívánta a választójogi reform különböző pártokhoz tartozó híveit. Gratz a Ligáról később így írt: „ez volt az egyetlen polgári szervezet, amely a választójog kérdésében a kormány mellé állt".[81]

79 Gratz Gusztáv: Magyar válság. *Huszadik Század*, 1905. XII. kötet. 130–149.

80 Vö. Krejcsi Rezső: Az általános titkos választójog elodázhatatlan szükségesség. Rácz Gyula: Milyen legyen az általános választójog a gyakorlatban. Uő: Általános választójog és külön vámterület. Pikler Gyula: Általános választójog és kultúra.

A Liga rendezvényeinek hallgatóságát túlnyomó részben szocialisták alkották, akiket nem igazán kellett meggyőzni az általános választójog szükségességéről. Gratz néhány hónapon keresztül belekóstolhatott abba, milyen érzés, amikor tömegek éljenzik az embert. Amint erre később visszaemlékezett, alapjában véve elég kínosnak érezte, hogy olyan mozgalom (tudniillik a szocialista) szításához járult hozzá, amellyel semmilyen közösséget nem érzett. A mértékadó politikai körökben Gratzék agitációját károsnak tartották, és aggasztó eltévelyedésnek tekintették. Vagy az általánosan támadott és gyűlölt „nemzetietlen" kormány eszközét, vagy pedig a szociáldemokraták félrevezetett segédcsapatát látták bennük.[82]

Gratz az általános választójog mellett három írással is kiállt: Általános választójog és nemzeti politika, Az általános választójog szociológiai szempontból, Az általános választójog és Tisza István gróf címekkel. Mivel a vitában a jogkiterjesztés ellen felhozott érveket legfőképpen Tisza István fejtette ki a sajtóban, ezért Gratz főként vele polemizált,[83] habár Tiszának a belpolitika egyéb kérdéseiben képviselt álláspontját teljes mértékig osztotta. A volt kormányfő három alapvető érvet sorakoztatott fel: az általános választójogra nincs szükség, mert az eddigi korlátozott választójog alapján működő parlament is képviselte az alsó osztályok érdekeit. Az általános választójog nem mozdítaná elő a nép érdekét, hanem fokozná a demagógiát. Ugyanakkor a nemzetiségi veszélyt is rázúdítaná Magyarországra. Gratz ezen pontok köré csoportosítva kísérelte meg bebizonyítani Tisza nézeteinek helytelenségét. A földbirtok-politika (mesterségesen szaporított hitbizományok), az iparpolitika, az adópolitika (a magas fogyasztási adók a szegényeket terhelik, szegény és gazdag nagyjából azonos kulccsal adózik), a közigazgatási politika, a kultúrpolitika (magas írástudatlanság, alacsony néptanítói fizetések), közegészségügy (az ország lóversenydíjakra többet költ, mint a közegészségügyi intézményekre), a szociálpolitika (megdöbbentő kivándorlási statisztikák) terén tapasztalható mulasztásokra utalva kívánta bizonyítani, hogy a szűk választójog alapján megválasztott parlament nem a nép érdekeit képviselte. „A magyar középosztály eszmeköre az, amely parlamentünk folytonos közjogi vitatkozásaiban és apró civódásaiban visszatükröződik." A választójogot ugyanakkor Gratz sem tartotta olyan természetes emberi jognak, amely mindenkit megillet. A választójog kiterjesztésével szemben az egyik legfontosabb ellenérv az volt, hogy az utat nyit a demagógiának. Ezzel szemben Gratz hangsúlyozta, hogy az érvényes választójog mellett is vannak olyan szavazók, akik önálló nézetekkel nem rendelkeznek, ezért azokat a

81 Gratz (1934, 1992): 102.

82 Gratz (2009): 64.

83 Gratz Gusztáv: Az általános választójog és Tisza István gróf. *Huszadik Század*, 1905/11. (VI. évf.) 369–398.

pártokat, politikusokat követik, akik a leginkább el tudják velük hitetni, hogy politikájuk megfelel szükségleteiknek, vagyis a demagógia előtt „már most is nyitva az út". Helyeselte a kormány tervét, mely szerint az írni-olvasni tudás kritériumához kötné a választójogot. (A kormány elképzelései szerint a 24 év feletti írni-olvasni tudó férfiak kapnának választójogot, ezzel kb. 1 millióról 2,6 millióra nőne a választók száma, 6,29%-ról 15,74%-ra.) Gratz statisztikai adatokra hivatkozva bizonyítottnak tekintette azt is, hogy a választójog tervezett kiterjesztésével sem csökken a magyar többségű választókerületek száma.[84] (A magyar és a német lakosság körében volt ugyanis az írni-olvasni tudás a legmagasabb.) Elismerte viszont, hogy a nemzetiségek műveltségének növekedése a magyar szupremácia vonatkozásában veszélyes lehet. Ezt a veszélyt azonban csak két-három nemzedék múlva tartotta reálisnak. Az addig rendelkezésre álló időt pedig arra kell felhasználni, hogy a Deák Ferenc szellemében gyakorolt nemzetiségi politika révén a nemzetiségi lakosságot „a nemzet hű fiaivá" tegyék.

Másik brosúrájában,[85] 1906 elején optimista, hiszen úgy látszott, a politikai viszonyok alakulásától függetlenül az általános választójog megvalósul. Erre szerinte azért is szükség van, hogy a magyar törvényhozás végre az alsóbb néposztályok igényeivel is foglalkozzon. Egyenesen azt állította, hogy az 1867 óta 38 kötetet megtöltő törvénygyűjteményben tíz paragrafus sincs, amely ezt tenné. A magyar parlament évtizedekig a „közjogi civódásokkal" volt lekötve.

Egy emberöltővel később megjelent művében Gratz is elismerte, hogy az

„általános választójog mellett magyar politikát a régi Magyarországban az eddigi alapokon nem lehetett volna tovább folytatni. Sok kérdésre megoldást kellett volna találni [...] Ez a megoldás a magyarság szempontjából sok esetben bizonyos áldozattal járt volna. [...] De ez az átalakulás, ha egyben-másban ugyan fájdalmas, egészben véve mégis hasznos lett volna."[86]

A válság 1905 második felében tovább mélyült, a nemzeti ellenállás radikális méreteket öltött. Az adómegtagadás olyan mértékű volt, hogy komoly deficittől kellett tartani. A főispánok nagy része lemondott. A kormány igyekezett erélyes lenni, megsemmisítette a törvényhatóságok ellenállásra felszólító határozatait, elmozdította az ellenszegülő tisztviselőket, de a megyék többsége nem vette figyelembe a kormány rendelkezéseit, „alkotmányvédő bizottságokat" állított fel, s gyűjtést szervezett az elbocsátott tisztségviselők javára, így a kormány intézkedései hatástalanok maradtak. Ebben a helyzetben a király a magyar alkotmánnyal ellentétes, Ausztriában már többször alkalmazott szükségrendeletek eszközéhez, vagyis a nyílt abszolutizmushoz nyúlt. A képviselő-

84 Gratz szerint az általános választójog esetén a nemzetiségek súlyának csekély növekedését a már szinte elmagyarosított városok lakosságának a választókerületekbe való megfelelő beosztása ellensúlyozza. Gratz Gusztáv: Általános választójog és nemzeti politika. Budapest, Révai és Salamon, 1905. 12.

85 Gratz Gusztáv: *Az általános választójog szociológiai szempontból.* Az Általános Titkos Választójog Ligájának kiadványai 8. Különlenyomat az Uj Századból, Budapest, 1906. 3–9.

86 Gratz (1934, 1992): 350.

házat feloszlatta, a kormány számos erőszakos rendszabályt léptetett életbe (cenzúra szigorítása, ellenálló vármegyék javadalmazásának megvonása). *Az abszolutizmus* című cikkében[87] Gratz bírálta az ellenzék vezéreit, amiért egy olyan küzdelembe vitték bele a nemzetet, amelyhez jelenleg még nem rendelkezik megfelelő erővel. Szerinte alig van olyan ember, aki a magyar vezényleti nyelvért vállalta volna az abszolutizmus kockázatát.

„Az ellenzéket [...] föl nem lehet menteni azon vád alól, hogy minden előrelátás nélkül, a létező erőviszonyok számbavétele nélkül, nekiindult egy olyan küzdelemnek, a melyre a nemzet kellőleg felfegyverkezve nem volt és a melyben minden higgadt politikus előreláthatta a bukást."

Ezzel együtt úgy látta, hogy mivel az abszolutizmus az egész nemzetet sújtja, senkinek nincs oka védelmébe venni a jelenlegi kormányrendszert, amely „a törvényeket megszegi, a parlamentarizmust semmibe sem veszi és a közszabadságokat önkényesen korlátozza". Az alkotmányos biztosítékok fennmaradása ugyanis azért mindenkinek az érdeke, mert, ahogy most a terméketlen katonai követelések ellen alkalmazni lehet az abszolutizmus eszközeit, úgy lehetne azokat a társadalmi és gazdasági fejlődést elősegítő törekvések ellen is felhasználni. Abból a tényből, hogy a magyar nép meglehetős közönnyel vette tudomásul parlamentjének katonai hatalommal való szétkergetését, Gratz azt a következtetést vonta le, hogy a nép azt nem érzi magáénak, hiszen az sohasem mutatott érzékenységet a nép érdekei iránt. Azokat, akik ezekre a hibákra rámutattak, és azon a véleményen voltak, hogy a koalíciónak a „szívében utóvégre mindenki által óhajtott" követeléseinél sokkal fontosabb feladatok is várnak megoldásra, hazafiatlannak nyilvánították, pedig az a politika, mely az országot meg akarja kímélni a bukástól, és egyúttal a parlament szélesebb alapokra helyezésével gazdasági és társadalmi törvényhozással kívánja a nemzetet megerősíteni, nem lehet nemzetietlen.

Mindazonáltal Gratz 1906 márciusában is optimista:

„A mi dolgaink – még a Ligát is beleértve, mely legtöbb gondot okoz – elég szépen haladnak tovább. Azzal a kis lármával, a mit csináltunk, egész félelmetesek lettünk a koalíczió köreiben. Ha tudnák, hogy ezt a lármát 6 ember csapja, a kik mögött nem áll úgyszólván senki és semmi! Bizonyos azonban, hogy ilyformán mi czélt nem érünk. A mi törekvéseinknek oda kell irányulniok, hogy pártot tudjunk megteremteni és néhány képviselőt behozni már a mostani választások mellett is. A pozsonyi, soproni és temesvári csirák felhasználásával és esetleg Áchimék bevonásával szeretnénk ez irányban is lépéseket tenni."[88]

87 gg.: Az abszolutizmus. *Huszadik Század,* 1906. XIII. kötet. 248–251.

88 OSZK Kt. Levelestár. Gratz Somló Bódognak, 1906. márc. 9.

Feltételezhetően Radikális Párt néven, az említett városokban Zsombor Géza vezetésével már régebb óta működő pártról van szó.[89] Ugyanekkor Jászi azt írta Somlónak:

„E nehéz napokban egyik legmegbízhatóbb bajtársam Gratz Guszti: okos, szilárd és bátor. Fájdalom, ugyanezt nem mondhatom Harrerről és [Wildner] Ödönről, akik ingadoznak. Persze karrierjüket féltik Vázsonyi úrtól."[90]

A kormányzat abszolutisztikus intézkedései nem váltottak ki még erőteljesebb országos ellenállást, sőt a törvényhatóságok rezisztenciája is kimerülni látszott. A kormány március 16-án a vezérlőbizottságot is feloszlatta. A koalícióban az a vélemény lett egyre hangosabb, miszerint a nemzeti követelések kivívása nem időszerű, ugyanakkor a kormányzatnak sem volt érdeke, hogy az alkotmányos kereteket még tovább feszegesse, mindkét fél hajlott a megegyezésre. A kormány és az ellenzék közötti paktum létrejöttében jelentős szerepet játszott az ugyancsak a *Huszadik Század* köréhez tartozó, évekig az *Arad és vidéke* függetlenségi lap szerkesztőjeként is tevékenykedő Méray-Horváth Károly, aki 1906 elejétől szoros kapcsolatban állt Kristóffyval, egyébként mindketten aradiak voltak. A darabontok közé sorolt Méray-Horváth, akit a függetlenségiek is szószólójuknak tekintettek, fáradhatatlan tárgyalási képességével először Kristóffyt nyerte meg az általános választójogon nyugvó programjának, majd Gratz Gusztávnak, s később a Függetlenségi Párt alelnökének, az ugyancsak aradi származású Barabás Bélának[91] a segítségével Kossuth Ferencet, a Függetlenségi Párt elnökét is. Gratz közvetítői tevékenységéről csak saját maga számol be a dualizmus koráról írt művében. Az ugyancsak kortárs Barabás Béla emlékirataiban nem említi a nevét.[92]

Miután Andrássy Alkotmánypártja és Apponyi Nemzeti Pártja is rábólintott az általános választójogra, 1906. április 6-án az ő részvételükkel elfogadták azt a nyolc pontból álló megállapodást, amely a koalíció és a király közötti paktumként ismert. A paktum szövegét hivatalosan nem tették közzé, de az a sajtóba kiszivárgott, csak formálisan volt titkos. Eszerint a koalíció lemond katonai követeléseiről s programjába veszi az általános választójogról szóló törvény megalkotását. Április 7-én Wekerle Sándor vezetésével megalakult az új kormány.[93]

89 Litván György – Szűcs László: *Szabó Ervin levelezése 1905–1918*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978. 319. Jászi Oszkár levele Szabó Ervinnek, 1906. március 15. A Kristóffy által létrehozandó „ellenkoalíció" magját a Polgári Radikális Párt és a Parasztpárt alkotta volna. Molnár József: *Achim L. András élete és halála. 1871–1911*. Budapest, Püski, 2002. 113.

90 Litván – Varga F. (1991): 130. Jászi Oszkár levele Somló Bódognak, 1906. február 1.

91 Barabás Béla és Kristóffy József iskolatársak voltak Aradon a minoriták gimnáziumában.

92 Dolmányos István: *A koalíció az 1905–1906. évi kormányzati válság idején*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. 292–293.; Gratz (1934, 1992): 115.; Barabás Béla: *Emlékirataim*. Arad, Corvin Könyvnyomdai Műintézet, 1929. 107–108.

93 Dolmányos (1976): 302–307.

A rendelkezésre álló forrásokból nem állapítható meg, pontosan miért távolodott a *Huszadik Század* köre a „darabont" kormánytól. Ennek egyik oka az lehetett, hogy amikor látszott, nagyobb esély a koalícióval egyetemben megtalálni a kibontakozást s vele az általános választójog bevezetését, akkor semmiképpen sem lett volna „taktikus" túlságosan kötődni a rendkívül népszerűtlen, „alkotmányon kívüli", „nemzetietlen" kormányhoz.[94] Az általános választójogért folytatott agitációjukkal Gratzék bizonyos mértékig hozzájárultak a koalíció kompromisszumra bírásához, és így végeredményben a kormányra kerüléséhez.[95]

6. Képviselő és újságíró

1904 őszén, a parlamenti krízis akuttá válása idején Gratz ismét foglalkozott a képviselőség gondolatával. A Ház idő előtti feloszlatásával számolt, s ez esetben 2-3 szász kerület megüresedése esetén biztosra vette, hogy befutó lesz, ha csak egy szász mandátum üresedik meg, akkor kétesnek látja a sikert.[96] Amikor 1905 januárjában idő előtt feloszlatták a parlamentet és új választásokat írtak ki, elérkezettnek látta az időt, hogy képviselői széket szerezzen. Először arra gondolt, hogy szülővárosának, Gölnicbányának a mandátumáért indul harcba, mivel azonban a választási költségek ott meglehetősen magasak lettek volna (15 ezer korona), elvetette ezt a lehetőséget. Ezután figyelme valamelyik erdélyi szász választókerület felé irányult, ahol a választási költségek jelentősen alacsonyabbak voltak. Úgy gondolta, hogy a szász képviselőcsoport tagjaként vállalt szerep kisebb lelkiismereti áldozattal jár, mintha valamelyik magyar párt színeiben politizálna. Gratzot amúgy hosszabb ideje jó viszony kötötte a szász képviselőkhöz, minden csütörtök este eljárt az összejövetelükre. A mérsékeltekkel, akikhez többek között Wilhelm Melzer, Emil von Trauschenfels, Wilhelm Bruckner és Karl Oberth tartoztak, illetve a radikálisokkal, az úgynevezett „zöldekkel" (Lutz Korodi, Karl Lurtz) egyaránt jó viszonyt ápolt, bár a mérsékeltekhez érezte magát közelebb. Amikor Korodit „pángermán" agitáció miatt a magyar hatóságok szabadságvesztésre ítélték, Gratz támogatása jeléül többször meglátogatta lakásán. Különösen jó volt a viszonya Melzerrel, a szász képviselőcsoport vezetőjével. A nemzetiségi kérdésben elfoglalt, az uralkodó soviniszta irányzattal szemben álló álláspontja is alkalmassá tette személyét arra, hogy szász kerületben lépjen fel. Így a Szász Néppárthoz fűződő jó kapcsolatainak, amelyeket budapesti újságírói tevékenysége során szerzett, valamint nem utolsósorban a Besztercén eltöltött iskolai évnek is köszönhetően a szászok, akik az idegenekkel (nem szászokkal) szemben egyébként rendszerint bizalmatlanok voltak, közéjük tartozónak tekintették, így indulhatott a Szász Néppárt jelöltjeként. A nyári hónapokban Gratz rendszerint részt vett a szász egyesületi napokon, ahol pedig a szászság egyéb vezetőivel is jó kapcsolatba került, köztük Friedrich

94 Uo. 284–286.

95 Uo. 286.

96 OSZK Kt. Levelestár. Gratz levele Somló Bódognak, 1904. szeptember 8.

Teutsch evangélikus püspökkel, valamint Emil Neugeborennel. Az utóbbi szerkesztésében megjelenő *Siebenbürgisch-deutsches Tageblatt* számára írt cikkeivel pedig a szászság szélesebb rétegei előtt vált ismertté neve.

Mindezek ellenére minden bizonnyal másodlagos szerepet játszott Gratz számára, hogy mely kerületben szerez országgyűlési képviselői mandátumot. Elsősorban nem a szász nemzeti kisebbség szószólójaként kívánt fellépni. Először időközi választásokon a két szász kerületben, Szent-Ágotán és Keresztényszigeten próbálkozott, de sem ekkor, sem pedig az 1905. januári választásokon nem sikerült szász jelöltként fellépnie. Ezért januárban a Kolozsvár melletti Tekén kísérelt meg önállóan indulni, ahol sem a magyarok, sem a románok, sem pedig a szászok nem rendelkeztek abszolút többséggel. Ellenfele a kormánypárt részéről Rónay Elemér, a kolozsvári főispán veje, az ellenzéki pártok részéről pedig az Andrássy Gyulához közel álló báró Bánffy Miklós volt, aki egyébként 1921-ben a külügyminiszteri bársonyszékben követte közvetlenül Gratzot. A küzdelem Tekén teljesen kilátástalannak tűnt, ezért Gratz még a választások előtt visszalépett. Utólag nem bánta, mert – mint ismeretes – az 1905-ben megválasztott képviselőház csak rövid ideig ülésezett, majd elnapolták és 1906 áprilisában ismét választásokat írtak ki.[97]

Az 1906-os választásokon aztán végül az ország egyik legkisebb, 482 szavazót nyilvántartó, szászok és románok által lakott kerületében, a Nagyszeben melletti Újegyházon a szászok szavazataival sikerült bejutnia a képviselőházba. A korábbi szász képviselő, aki a kerületet 30 évig képviselte a parlamentben anélkül, hogy ott egyetlenegyszer felszólalt volna, lemondott a jelöltségről, s helyette a Szász Néppárt központi bizottsága Gratzot jelölte. A választók kétharmadát a szászok tették ki, s mivel ők ritka fegyelemmel mindig a szász párt jelöltjére szavaztak, a választás kimenetele nem volt kérdéses. Gratz 398 szavazatot kapott.[98] Ellenfele, Orosdy Fülöp nem ismerte el a végeredményt, azzal támadta meg Gratzot, hogy a szászokat a magyar nemzet ellen lázította. Végül azonban visszavonta beadványát még azelőtt, hogy az tárgyalásra került volna.[99]

A választási eredmény ismertté válása után Somló Bódog levélben gratulált a képviselői mandátumhoz. Válaszában Gratz még azt hangsúlyozza, hogy most különösen fontos számára a barátaival (Somló, Jászi és a többiek) való „szolidaritás" fennmaradása, hiszen tisztában van vele, milyen rendkívül nehéz helyzetben van: „ellenségeim máris vannak a Házban és helyzetem igen komplikált". A Választójogi Ligában kifejtett működésével Gratz ugyanis bizonyos fokig a darabontok mellett kompromittálta magát, a szász frakció pedig Andrássy pártjához csatlakozott, amely a kormányra került koalíció része volt. Bízik ugyanakkor abban, hogy „közös eszményüknek" (vagyis az általános választójognak) szolgálni fog tudni. „Mindenesetre dolgozni akarok benn a Házban – sokat dolgozni."[100]

97 Gratz (2009): 65–67.
98 *Jegyzőkönyv az újegyházi választókerületben 1906. május 4-én történt képviselőválasztásról.* A család tulajdonában.
99 Gratz (2009): 68.
100 OSZK Kt. Levelestár. Gratz levele Somló Bódognak, 1906. május 7.

A darabontok kontra nemzetiek közötti ellentét nem állt azonban meg a Társadalomtudományi Társaság küszöbe előtt sem. A heterogén társaságon belül amúgy is meglévő ellentétek kiéleződnek, olyannyira, hogy szakadásra került sor. A közvetlen okot az szolgáltatta, hogy nem tudtak megegyezni a Társaság új elnökének személyében. Az 1906. augusztus 7-ei rendkívüli közgyűlésen a radikális szárny teljes győzelmet aratott. Ennek következményeként Gratz és másik 36 tag – köztük gróf Andrássy Gyula, Concha Győző és Hegedüs Lóránt – kiléptek a Társaságból.[101] Ez azt is eredményezte, hogy Gratz 1906 augusztusában kivált a *Huszadik Század* folyóirat köréből is, és véglegesen szakított Jászi Oszkárékkal.[102]

Közben Gratz otthagyta a *Pester Lloyd* szerkesztőségét, és először az új bécsi napilap, a *Die Zeit* budapesti tudósítója lett, majd 1906 őszén újra váltott, s elvállalta a bécsi *Neue Freie Presse* budapesti tudósítói posztját. Tekintettel a lap nagy politikai befolyására, ez az állás egy budapesti újságíró számára a karrier csúcsának számított. Az 1864-ben alapított napilap a Habsburg Monarchia legjelentősebb lapjává nőtte ki magát, amelyet elsősorban a liberális értelmiség olvasott. A *Neue Freie Presse*-ben publikált többek között Arthur Schnitzler, Theodor Hertzl, Hugo von Hoffmansthal és Stefan Zweig. A főszerkesztő 1908-tól 1920-ban bekövetkezett haláláig Moritz Benedikt volt, aki 1872-ben kezdte a lapnál szerkesztői munkáját. A Monarchiában ő volt az első és egyetlen újságíró, akit Ferenc József kinevezett az osztrák felsőházba, az Urak Házába.

* * *

A polgári származású Gratz Gusztáv budapesti újságíróként került személyes kapcsolatba a magyar politika meghatározó személyiségeivel. E nélkül aligha sikerült volna országgyűlési képviselői mandátumot szereznie. A nagy munkabírású Gratz az újságírás és a képviselői munka mellett éveken keresztül ellátta a Gyáriparosok Országos Szövetségének ügyvezetői posztját is. A gazdasági életben szerzett tapasztalatai alapján nevezték ki osztályfőnöknek a közös külügyminisztériumba, hogy onnan, ha csak rövid időre is – de nem utolsó alkalommal – magyar királyi miniszteri bársonyszékbe kerüljön. Pályája alkonyán ismételten szorosabb kapcsolatba került az újságírással, amikor 1939-ben annak megszüntetéséig a *Pesti Napló* főszerkesztője volt.

101 OSZK Kt. Levelestár. Gratz levele Somló Bódognak, 1906. augusztus 2. John Lukacs az eseményeket a magyar értelmiség történetének fontos momentumaként értékeli: a magyar liberalizmus egykor humánus és korántsem elvtelen egysége megbomlott. Lukacs, John: *Budapest, 1900. A város és kultúrája.* (Fordította: Mészáros Klára) Budapest, Európa, 1996. 214–215. Vö. Pók Attila (Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta): *A Huszadik Század körének történetfelfogása.* Budapest, Gondolat, 1982. 6–7. és Pók (1990): 152–165.
102 Gratz (2009): 68–69.

Lapok és felekezetek háborúja

A szlovák társadalom vallási törésvonalai a 20. század elején*

ÁBRAHÁM BARNA**

Az alábbi tanulmány célja a szlovákok vallási és egyházi viszonyainak áttekintése egy különösen kritikus időszakban, a boldognak gondolt békeidők utolsó éveiben. Rá kíván mutatni, hogy a nemzet építéséért felelős személyeknek legalább három fronton kellett küzdeniük. A kor legnyilvánvalóbb parancsaként fel kellett emelniük – különösebb hatás nélkül – hangjukat a szlovákok számára meghatározó két egyház igehirdetésében és igazgatásában zajló magyarosítással-magyarosodással szemben. 1910-ben a magukat szlováknak valló hívek 71,8%-a a latin rítusú katolikus, 23,2%-a az evangélikus egyházhoz tartozott, a fennmaradók nagy része, összesen 4,1% pedig a görög katolicizmust gyarapította[1] – ez utóbbiaknál azonban, mint a bizánci rítus esetén általában, az állam nyelve kevésbé tudott hadállásokat foglalni. Ugyancsak fel kellett szólalniuk a hosszú századok óta megosztó felekezeti ellentétek ügyében, és meg kellett próbálniuk csillapítani azokat. Végül figyelmeztetni és – az illető világfelfogásától függően úgyszintén – harcolni kellett a szekularizálódó és fokozatosan elvallástalanodó kor rombolónak tekintett hatásai ellen. Az összetett problémakör mélyebb megértéséhez azonban vázolnunk kell a megelőző fél évszázad folyamatait, eredményeit és mulasztásait.

1. Felekezeti összefogás, közös nemzetépítés

Nyelvi szempontból a szlovákoknak már a 19. század nagy részében is két fronton kellett küzdeniük. A spontán magyarosodás folyamata és az erőltetett magyarosítás politikája mellett a cseh nyelv és kultúra jelentett állandó, nem kevésbé fenyegető kihívást a fiatal szlovák nyelv és művelődés számára. E rendkívül nehéz körülmények két jelentős eredményt hoztak: az irodalmi nyelv egységesülését és a felekezeti szellem időleges meghaladását.

Az új, valóban szlovák nyelvet evangélikus fiatalok, Ľudovít Štúr és társai kezdeményezték a pozsonyi evangélikus líceumban. Némethoni tanulmányaik-

* A tanulmány elkészítését a NKFI 111871 sz. projektje tette lehetővé.

** Tudományos munkatárs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet. E-mail: Abraham.Barna@btk.mta.hu.

1 BÁRTH János: Magyarország népességének felekezeti megoszlása a 19–20. században. *Cumania*,1986/9. 210.

nak köszönhetően Hegel filozófiája, másrészt az ottani romantikus protestáns teológusok formálták őket. Maga a nyelv és irodalma a korábbi nemzedék, Ján Kollár, Pavol Jozef Šafárik stb. számára reprezentációs funkciót hordozott: azt volt hivatott bizonyítani, hogy a szlovákság *ugyanolyan* kultúrnemzet, mint a nagyok, *ugyanazokra* a teljesítményekre képes, míg a romantika fiataljai a nyelvben az *egyedi* szlovák néplélek szellemi lenyomatát, s kifejeződésének *egyetlen* lehetséges útját látták.[2] A *štúrovčina* a két létező irodalmi nyelv (az evangélikusok által használt, 16. századi nyelvállapotot őrző *bibličtina* és a szintén százados hagyományú, végül is a 18. század végén kodifikált, nyugatszlovák jellegű katolikus *bernolákovčina)* tagadásaként, középszlovák alapon jött létre, radikálisan fonetikus helyesírással.[3] A cseh nyelv elvetése az evangélikus egyház vezetésében eleve megütközést keltett, továbbá sokan tartottak attól, hogy egy adott nyelvjárás kodifikálása fölkelti a többi féltékenységét, szétforgácsolódik a nemzet ereje, és még kevésbé tud ellenállni a vélt és valós magyarosítás veszélyének. Mint Kollár fogalmazott: „Ha vég nélkül fölaprózzuk nyelvjárásunkat [azaz nyelvünket – Á. B.] és irodalmunkat, mi lesz belőlünk, szlovákokból és csehekből?"[4] Vezetésével támadás indult a štúrovčina ellen: a bányai egyházkerület 1846-os lelkészi konferenciája határozatot hozott arról, hogy ki kell tartani a bibličtina mellett, tilos štúrovčinában írott könyveket és folyóiratokat vásárolni, sőt biblikus nyelvű lapot kell indítani, ahol közölni kell a lelkészek és tanítók megerősítő véleményét.[5]

Štúrék a magyar nyelv térhódítása ellen védekezve, herderi-hegeli alapon vallották, hogy a nemzeti géniusz csak a nemzet nyelvén fejezhető, fejleszthető ki, rámutattak, hogy a megmerevedett bibličtina a szlovákok számára idegen és egyben holt nyelv, melyen máig nem tudtak élő irodalmat teremteni. „A megcsontosodott cseh orientációjú filológusok Szlovákföldet[6] a 16–17. századba akarják visszaerőltetni" – írta Hurban –, „a szlovákot durván szidalmazzák: bacsók nyelvének, kocsmai nyelvnek, drótosok nyelvének nevezik."[7] Štúr két munkában kifejtette az új nyelv bevezetésének elkerülhetetlen voltát és elvi alapjait (*A szlovák nyelvjárás, avagy az e nyelvjáráson történő írás szükségessége, A szlovák nyelv tudománya*). Kollár viszont 1846-ban Prágában kiadott egy brosúrát (*Vélemények arról, hogy a cseheknek, a morváknak és a szlovákoknak egységes irodalmi nyelvüknek kell lennie*), melyben a cseh tudomány színe-virága próbálta meg lebeszélni a szlovákokat arról, hogy saját nyelvük legyen. Maga Kollár kétségbe vonta, hogy igazságot lehetne tenni az ügyben, melyik az „igazi" nyelvjárás, figyelmeztetett arra, hogy a cseh nyelv elvetése provincializmusra ítéli a

2 Šmatlák, Stanislav: *Dejiny slovenskej literatúry II (19. storočie a prvá polovica 20. storočia)*. Bratislava, Literárne informačné centrum, 2001. 27., 63–64.

3 Pauliny, Eugen: *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť*. Bratislava, Sl. pedag. nakl., 1983. 177–191.

4 Mráz, Andrej: *Ján Kollár*. Bratislava, Sl. spisovateľ, 1952. 82–83.

5 Uo. 86.

6 Az eredeti *Slovensko* kifejezés egyben a 20. században született állam neve, ezért a korábbi időszakra mások példáját követve a *Szlovákföld* alakot használom.

7 Hurban, Jozef Miloslav: Veda a Slovenskje Pohladi. *Slovenskje Pohladi*, Ďjel 1, 1846, sv. 1.

szlovák irodalmat, nyomorra a szerzőket, s bizonygatta, hogy a bibličtina, a régi cseh könyvek nemcsak érthetők az egyszerű szlovák számára, de annak egyenesen legféltettebb kincsei.[8]

A lutheránus egyház tehát elutasította az új nyelvet, ugyanakkor Štúrék még 1843 júniusában elzarándokoltak a legnagyobb katolikus költőhöz, a bernolákovčina mesteréhez, Ján Hollýhoz, aki áldását adta a štúrovčinára. A fiatalok 1844 augusztusában, a Tatrín egyesület gyűlésén irodalmi nyelvvé nyilvánították. Bár 1849-ben Kollár elérte, hogy ismét az *ószlovák*, azaz a biblikus cseh lett a szlovákság közéleti nyelve, a fejlődést, és ezzel a felekezeti összefogást nem lehetett megállítani. Az evangélikus és katolikus vezető értelmiségiek 1851-ben megegyeztek abban, hogy a szlovákság egységes irodalmi nyelve a középszlovák lesz, bár a štúrovčina kevésbé radikális változataként, közelítve a hagyományos helyesíráshoz és nyelvtanhoz. Így tehát lutheránusok álmodták meg, de katolikus pap, a tekintélyes nyelvész, Martin Hattala öntötte végső formába (*Krátka mluvnica slovenská*, 1852).[9]

A szlovák irodalmi nyelv a 19. századi evangélikus–katolikus összefogás legszebb gyümölcse. Nem légüres térben született: a felekezeti tolerancia, sőt az együttműködés gondolata évtizedek óta sugárzott vezető személyiségek írásaiban, tevékenységében. A katolikus helytartósági tanácsos, Martin Hamuljak az általa 1834-ben, Budán alapított irodalmi kör (Spolok milovníkov reči a literatúry slovenskej, A szlovák nyelv és irodalom kedvelőinek egyesülete) elnökéül Kollárt kérte föl, s bár a tagok főleg katolikusok voltak, megjelentette Kollár és a másik nagy evangélikus költő, Karol Kuzmány írásait. A magyar és a szlovák tudományosság által egyaránt magáénak vallott Rudnay Sándor/Alexander Rudnay hercegprímást toleráns szelleme és a szlovák művelődést támogató tevékenysége következtében az evangélikusok is a szlovák nemzet védoszlopának tekintették, ezért köszöntötték verseikkel, méltató cikkekkel.[10]

A közös nemzetépítés csúcspontja a közművelődési egyesület, a Matica slovenská megalapítása volt 1863-ban: elnöke a katolikus Štefan Moyzes besztercebányai püspök lett, alelnöke pedig a másik felekezet püspöke, az evangélikus Karol Kuzmány. Magának az egyházi kultúrának a művelése természetesen felekezeti keretekben folyt: a katolikusok 1869-ben Nagyszombatban megalapították a máig működő Szent Adalbert Társulatot (Spolok svätého Vojtecha), az evangélikusok pedig 1898-ban Liptószentmiklóson a Tranoscius könyv- és lapkiadót.

A másik értékeinek elismerését, egymás támogatását is magában foglaló együtt munkálkodás légkörét örökítette meg – akkor, amikor inkább már csak jó emléknek tűnhetett mindez – a szlovákföldi viszonyokat jól ismerő morva

8 Kollár, Ján: O československé jednotě v řeči a v literatuře. In: *Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky*. Praha, 1846. 101. skk.

9 Pauliny (1983): 195–197.

10 Vyvíjalová, Mária: Alexander Rudnay a slovenské národné hnutie. *Historický časopis*, 1968. 213–215.; Ábrahám Barna: Rudnay Sándor. Hungarus patriotizmus, szlávság, szlovákság. In: Käfer István (szerk.): *Rudnay Sándor és kora*. Budapest–Esztergom–Nagyszombat, PPKE BTK–METEM–Rudnay Sándor Kulturális és Városvédő Egyesület, 1998. 104–105.

pap, Alois Kolísek. Csokorba gyűjtötte, hogy Moyzes püspök annak idején az evangélikusokat is védte a magyarosítástól, Vajanský és Hviezdoslav verset írt Szűz Máriáról, az ádventről, Andrej Hlinkához az evangélikusok is tolongtak józansági esküt tenni, Jan Hroboň evangélikus lelkész nyílt színen jelentette ki, hogy a szlovákság vallási és nemzeti életét Cirill-metódi alapra kell helyezni, evangélikusok juttatták be a parlamentbe a katolikus František Sasineket, katolikusok pedig az evangélikus Milan Ivankát.[11]

2. A felekezeti együttműködés repedései

A gyümölcsöző, az össznemzeti kultúrát előrelendítő felekezeti együttműködés elé fokozatosan akadályok tornyosultak. Maga az általában eltérő kultúra- és nemzetépítő-stratégia s nem kevésbé a két egyház lelkészeinek különböző élethelyzete, társadalmi beágyazódása mindig is nyilvánvaló volt az adott kor számára, utólag a sajátosságokat Anton Augustín Baník irodalomtörténész foglalta össze.[12] Vizsgált korszakunkban viták forrása lett IX. Piusnak a pápai csalhatatlanságról kihirdetett dogmája (1870), mely még az európai katolikus közvéleményt és politikát is megosztotta, a protestánsok pedig természetesen egységesen elutasították. Kisebb horderejűnek tűnő kérdésekben is lehetett nézeteltérés, mint történt az első tudományos irodalomtörténet megítélésénél: Jaroslav Vlček munkája (1889) a turócszentmártoni evangélikus körökben lelkesedést, a katolikusoknál viszont csalódást keltett, mivel saját felekezetükből alig találtak benne valakit, s ha igen, mint Anton Bernolák vagy Ján Hollý, az is negatív kritikában részesült.[13] A lelkész František Richard Osvaldnak e téren egyébként is volt már kedvezőtlen tapasztalata: 1884-ben szerette volna elérni, hogy az – evangélikusok által szerkesztett – össznemzeti kulturális szemle, a *Slovenské pohľady* indítson mellékletet katolikus írók műveinek közlésére. Fontosnak tartotta, hogy írásaik éppen az evangélikus értelmiség központjaként számon tartott Turócszentmártonban jelenjenek meg, oszlatva ezáltal a katolikusoknak a várossal szembeni fenntartásait. A szerkesztőtől elvi elutasítást nem, de beleegyezést sem kapott.[14] A körülötte kialakult csoportosulás a Vlček-mű megjelenése után úgy érezte, lépnie kell, és immár a mártoniakkal szemben álló rózsahegyi nyomdában, homiletikai folyóirata részeként megindította a *Literárne listy* irodalmi mellékletet (1891–1908), majd a *Tovaryšstvo* almanachot (1893, 1895, 1900), melyek lapjain „a katolikus írók becsületét megvédendő" azoknak a nemzeti irodalomban és mozgalomban játszott szerepét tárta föl. Ezzel együtt a csoport hangsúlyozta a szlovák összetartozás gondolatát:

„Kimondjuk nyilvános megnyugtatásul, hogy célunk nemes, óvakodunk bármiféle szakadástól a nemzeten belül, kerülünk minden összeütközést; nálunk az irodalmi mű értéke nem függ az író felekezetétől."[15]

A határozott katolikus érdekképviselet meghirdetése évtizedes torzsalkodást indított el. Az irodalmi mellékletről hírt adó Jozef Škultéty a *Pohľady* hasábjain elítélt mindenféle felekezeti elkülönülést, a különbségek boncolgatását – a nemzetet úgymond minden oldalról ellenség veszi körül, s most egyesek a házon belül, testvéreikkel szemben érzik szükségét a védekezésnek? A szerkesztő megvédte a cseh irodalomtörténészt: maga is katolikus, munkája megírásakor felekezeti ellenszenv aligha vezérelte, legfeljebb az információk hiánya miatt hanyagolt el egyes régi alkotókat. Mindezt meg lehet vitatni, a nemzet hírlapja, a *Národnie noviny* és maga a *Pohľady* megfelelő fóruma ennek, új lap indítása szükségtelen.[16]

Osvald és munkatársai azonban e véleményt nem osztották. Orgánumaikat azon közönség – a szlovák ajkú katolikus alsópapság és világi intelligencia – számára indították, mely sem a *Novinyt*, sem a *Pohľadyt* nem vette kézbe, tehát csak ezekből az új, katolikus periodikumokból értesülhetett a szlovák kulturális élet mozgásairól.[17] Az indulatok fokmérője volt Tichomír Milkin éles kritikája (1893) a mártoniakról, akik az ő szemében belterjes, öntömjénező, külső kritikát el nem viselő klikket alkottak, s Osvald magánlevelében még 1897-ben is úgy vélte, hátráltatják a haladást, külsőséges, semmit nem hozó szlovákoskodásukkal kompromittálják a nemzet eszméjét.[18]

A két tábor közeledését és a békejobbot végül külső kihívás kényszerítette ki. A század végén már Szlovákföldön is aggodalmat keltett az európai értelmiség hangosabb részének antiklerikalizmusa és a tömegek elvallástalanodása, amely jelenségeket harcosan közvetítette és egyben képviselte a polgári demokrata értékrendű (Prágában tanult) szlovák fiatalok ekkor indult folyóirata (*Hlas*, 1898–1904), majd annak szellemi utódai (*Slovenský obzor*, 1907–1908; *Prúdy*, 1909–1914). Kezdeti rokonszenve ellenére az Osvald-csoport nem tudott azonosulni liberalizmusukkal, a vallási-egyházi kérdések felszínes, szakszerűtlen tárgyalásával és a mártoni „öregek" elleni, még számukra is túlzó kritikával. Győzött a keresztény–konzervatív szolidaritás. Az ekkor még szlovák teológusnak tekintett František Jehlička a század elején a két felekezet kéznyújtására és közös szervezőmunkájára hívott fel, mert különben úgymond a hitetlenek, a szo-

11 Kolísek, Alois: Náboženské poměry katolické na Uh. Slovensku. In: *Slovenská čítanka.* Praha, Moravsko-slezská Beseda v Praze, b. r. [1913]. 109.

12 Baník, Anton Augustín: A szlovák konfesszionalizmus dialektikus lényege. In: Chmel, Rudolf (összeállította): *A szlovákkérdés a XX. században.* Pozsony, Kalligram, 1996.

13 Milkin, Tichomír: Dejiny literatúry slovenskej. A recenziót közli: Šimkovič, Alexander (red.): *Kultúrne a estetické hodnoty Osvaldovej skupiny.* Bratislava, Slovenská literárnovedná spoločnosť pri SAV, 1997. 73–77. A bírálat megalapozatlanságát is jelezve összefoglalja: Šimkovič, Alexander: Osvaldova skupina. Kultúrne a spoločenské súvislosti. Uo. 10.

14 Šimkovič (1997): 9–10.

15 Idézi Sedlák, Ján: Syntéza náboženského a národného princípu u osvaldovcov. In: *Kultúrne a estetické hodnoty* 22. Lásd még: Kodajová, Daniela: Slovenské národné hnutie a náboženská otázka na prelome 19. a 20. storočia. In: Podrimavský, Milan – Kováč Dušan (ed.): *Slovensko na začiatku 20. storočia.* Bratislava, HÚ SAV – Polygrafia SAV, 1999. 208–209.

16 Škultéty, Jozef: Literárne listy. *Slovenské pohľady* 11 (1891), 1. 70–72.

17 Šimkovič (1997): 13.

18 Idézi Uo. 14–15.

cialisták karolják fel, állítják maguk mögé a népet.[19] A mártoni szellem megtestesítőjét, a *Novinyt* szerkesztő és a prózát uraló Svetozár Hurban Vajanskýt pedig néhány évvel később Milkin immár a legmelegebb szavakkal méltatja: műveiben

„úgy jelenik meg előttünk mint kérlelhetetlen keresztény, mint igazi katolikus, nem hitvallásában, hanem gondolkodásában, aki nem áll szóba az ellenséggel; mint igazi konzervatív, kinek számára az ősök által szentnek nyilvánított dolgok érinthetetlenek; aki nem engedi, hogy a modern tudomány felülvizsgálja, kétségbe vonja az elődök örökségét, nem engedi, hogy tisztán fiziológiai és biológiai jelenségekkel magyarázza mindazt, ami nem evilági volt az ősök számára."[20]

A kéznyújtás régóta nem hiányzott a másik oldalon sem. Jeladásként hatott a mártoniak által 1897-ben kiadott Moyzes-emlékkönyv, benne a besztercebányai püspök Vajanský által fogalmazott meleg hangú életrajzával.[21] Később a nemzetközi hírű filológus, Ján Kvačala, a szlovák evangélikusok lapjának – *Cirkevné listy* (1887–) – vezető munkatársa már 1899-ben leszögezte: a Róma elleni harc nem fő feladata egyházának, elmúltak már azok az idők, amikor az üldözött elődök az Antikrisztust látták a pápában. Ma már együtt kell küzdeni a közös ellenség: „a forradalmi hitetlenség és az egyházakat az államnak alárendelni akaró politikai irány" ellen, közösen kell állni a „liberális–zsidó kormányzó kezek", a keresztényellenes célok nyomását, mint ahogy közös a cél: a nép műveltségének és jólétének emelése.[22]

A feszültség azonban ezen a sajtófronton is kirobbant. A Szent Adalbert Társaság lapja, a *Katolické noviny* (1870–) ugyanezen év végén, egyébként az apróhírek között, konkrét esetekkel kívánta bizonyítani az evangélikusok elzárkózó szellemét: hagyták, hogy leégjen egy katolikus templom malma, illetve egy máshol pusztított tűzvész után egyes gyülekezetek csak a lutheránus károsultakat segítették. A híradás szerint ez ugyanazon ellenséges alapállás, mint amelyet a *Cirkevné listy* is megtestesít, melynek szerkesztője szerint a katolikus egyház csupán „Isten gyermekeit sátáni tanokkal tömő népség".[23] A személyét ért támadásra reagáló Jur Jánoška viszont leszögezte: lapja fennállásának tizenhárom éve alatt következetesen tartózkodott a felekezeti vitáktól, a katolikusok ügyeivel csak akkor foglalkozott, ha az a maga egyházát is érintette. Táptalaj nélkülinek minősítette egyes katolikus papok, konkrétan Osvald „uszító, gyűlölködő" megnyilvánulásait (illetve az ő esetében arra vezette vissza, hogy Kvačala az előző évben utalt Osvald meghátrálására saját egyházi feletteseivel szemben, illetve akkori nemzetáruló ízű nyilatkozatára), emlékeztetett olyan esetekre, amikor a lutheránus gyülekezetek gyűjtöttek katolikus tűzkárosultak javára – amiért köszönetet nem kaptak. Jánoška szerint a katolikusok nem hogy

19 Margin [F. Jehlička]: Boj o život I. *Národnie noviny,* 14. apríla 1904. 1.; II. 16. apríla 1904. 1.; III. 19. apríla 1904. 1–2.
20 Tichomír: Sobrané diela Svetozára Hurbana Vajanského. *Literárne listy* 18 (1908), 2. 7.
21 Šimkovič (1997): 16.
22 Kvačala, Ján: Doslov k listom z Ríma. *Cirkevné listy* 13 (1899), 3. 72.
23 Čo nás rozdvojuje? *Katolické noviny* 50(1899), 23. 188.

nem szenvednek „az evangélikusok zsarnoksága" alatt, hanem éppen nekik volna okuk panaszra: a Kollár- és Hurban-alapítványt evangélikusok adták össze, de az ösztöndíjakat sok-sok katolikus fiatal is élvezte-élvezi; a nemzeti kulturális intézmények és a szerkesztőségek vezető posztjainak betöltésénél mindig figyelembe kell venni a katolikusok érzékenységét, adott esetben nem a tehetséges és tiszta jellemű evangélikus kapja meg a pozíciót, amit meg lehet tenni, mert az evangélikusok úgyis eltűrik. Ők – összegezte a szerkesztő – zokszó nélkül dolgoznak, nem nézve, a másik mivel járul hozzá a közös célok eléréséhez, ők soha nem különülnek el, ők nem hoztak létre „külön *Literárne listy*" lapot a szlovák evangélikus irodalom számára.[24] Fél évig dúlt az áldatlan vita, amely Andrej Kmeť fejében is megérlelte a (meg nem valósított) szándékot: lemond a vezető szervezet, a Szlovák Múzeumi Társaság elnöki posztjáról – mint katolikus pap és mint Osvald közeli munkatársa egyaránt érintve érezte magát Jánoška szemrehányó szavai által (a kulturális intézmények vezető tisztségeinek betöltésénél érvényesülő állítólagos katolikus nyomás).[25]

Az eddigi viták a kultúra berkeiben zajlottak. Az országos Katolikus Néppárt megalakulása után azonban a szlovákság életében is megjelent a felekezeti-politikai törésvonal: fő reprezentánsát, a Nemzeti Pártot evangélikusok vezették, a kortársak is ilyen alakulatnak tekintették, míg az ambiciózus fiatal katolikus papok (Andrej Hlinka, Ferdiš Juriga, Martin Kollár, Eduard Šándorfi, Florian Tománek, František Jehlička stb.) a Néppártban tevékenykedtek.[26] Ez még nem vezetett felekezeti ellentétekhez, az új párt harsány ellenzékisége és kezdeti kisebbségbarát politikája az evangélikusok számára is rokonszenvesnek tűnt. Ellentéteket az önálló szlovák párt megalakítása sem váltott ki, a választásokon kiegészítették egymás tevékenységét, a szakolcai *Ľudové noviny* (1906–) pedig a szocialista és a polgári demokratikus sajtó (*Slovenské robotnícke noviny, Slovenský týždenník*) harcostársaként küzdött a kormánypolitika, az egyházi hierarchia és a szlovák közélet túlzott konzervativizmusa ellen.[27]

Sokatmondó elem viszont, hogy ebben a történelmi pillanatban fogalmazott eszmei körképében Bohdan Pavlů kimondta: „a két egyház közötti antagonizmus, ha kisebb mértékben is, máig fennáll, és akadályozza a szlovákok normális fejlődését". A megosztottság szerinte a lelkek mélyéig beette magát:

24 Jánoška, Jur: Raz na vždy Katolickým novinám. *Cirkevné listy* 13(1899), 12. 372–377.
25 Rybecký, Milan: *Muzeálna slovenská spoločnosť a jej miesto v národnej kultúre.* Martin, Osveta, 1983. 106.
26 G. Kovács László: „Szlováknak születtem, szlovák vagyok..." Andrej Hlinka magyarhoni évei: vázlat politikai pályájának 1918-ig tartó szakaszáról. *Limes* 35. 11(1999), 1 96–97.; Kiss Annamária: „Tribún slovenského národa". Vázlat Andrej Hlinka életútjáról, lelkészi és politikai pályafutásáról. In: Ábrahám Barna – Pilecky Marcell (szerk.): *A Duna vallomása. Tanulmányok Käfer István hetvenedik születésnapjára.* Piliscsaba, PPKE BTK, 2006. 339–340.
27 Potemra, Michal: *Bibliografia slovenských novín a časopisov do roku 1918.* Martin, Matica slovenská, 1958 (Slovenská národná bibliografia. Séria B. Periodiká. Zv. Ia.) 41.

„A szlovák társadalom, és ami még furcsább, a szlovák tanulóifjúság is egyházi hovatartozás alapján tagolódik. Ki kell végre kecmeregnünk az egyháziasság kátyújából, ahol a protestáns szlovák közelebbinek érzi a protestáns magyart, mint a katolikus szlovákot et vice versa."[28]

A nyílt ellenségeskedést egyrészt a néppárti újság 1910-es tulajdonosváltása, Pozsonyba költözése (ahol *Slovenské ľudové noviny* néven jelent meg), új személyi háttere és radikálisabb irányvonala, másrészt a választási eredmények – most csak három szlovák jutott be, azok viszont néppárti programmal –, végül, de legkevésbé sem utolsósorban Hlinka csehországi presztízsének zuhanása váltotta ki. Mint ismeretes, Párvy Sándor szepeshelyi püspök annak idején felfüggesztette papi működését, hívei viszont csak általa tudták elképzelni új templomuk felszentelését, ami a dualizmus korának legvéresebb etnikai incidenséhez (csernovai sortűz, 1907) vezetett. Hlinka nemcsak otthon, hanem Cseh- és Morvaországban is nemzeti hőssé emelkedett. Ám miután kibékült püspökével, és 1911 augusztusában korrekt módon – Rózsahegy plébánosaként, hivatali kötelességét ellátva – fogadta bérmálást végző feljebbvalóját, a cseh polgári sajtó, mely addig a potenciális Husz Jánost, az egyházzal szakító mártírt látta benne, most mint „reménytelenül klerikális egyéniséget" támadta, elítélve „olyannyira cinikus árulását", melynek keretében „hozzáfogott, hogy védje az egyházat az »eretnekek« [értsd: a protestánsok – Á. B.] ellen, konfesszionális gyűlölködést keltsen, felszítsa a szenvedélyeket". *(Čas)*.[29]

Itthon a *Slovenský týždenník* előzetesen és utólag is felemelte szavát Párvy látogatása ellen, ami Hlinkát indulatos válaszcikkre késztette, szóvá téve a *Týždenník* vélelmezett katolikusellenességét, a cseh haladók (Masaryk, Machar) és az augusztusi hodoníni ifjúsági találkozó ártó hatását és a nyilvánvaló végcélt: a katolikusokat hitüktől megfosztani.[30] Válaszában a *Týždenník* Hlinkát az addigi elvek feladásával és vallási gyűlöletkeltéssel vádolta, figyelmeztetve őt, hogy a nép nem fogja követni ezen az úton.[31] Reagálásában *('Öld meg hát!')* Hlinka már a nemzetet uraló, feltevése szerint hitetlen evangélikus klikkről beszélt, mely minden pozíciót felekezetének tart fenn, emellett ügyvédként, bankárként nyúzza a katolikusokat, és hitük sírját ássa. Ismét megnevezte Masarykot, mint aki sok szlovák fiatal lelkét mérgezte meg, vette rá őket hitük elhagyására, majd az egyház elleni acsarkodásra. Az ő vérét szerinte azért kívánják, mert átlátja kirekesztő magatartásukat és sötét üzelmeiket (bizonyos elsikkasztott segélyeket is említ).[32]

Ugyanaznap jelent meg az ellenfél elvi állásfoglalása. Elismerte a pártosodás létjogát egy nemzeten belül, de figyelmeztetett arra, hogy a jelszavak mögé bújva sokan visszaélnek azok tartalmával. Így az isteni igével is – lelkészeket és püspököket említett itt –, ha viszont a népnek kezd felnyílni a szeme, akkor a

28 Pal'o [Pavlů, Bohdan]: Pokrokovosť a konservativismus na Slovensku. *Prúdy* 2 (1910/1911), 50., 62.
29 Stehlík, Michal: *Češi a Slováci 1882–1914: nezřetelnost společné cesty*. Praha, Togga, 2009. 100–101.
30 Hlinka, Andrej: *Po birmovke v Ružomberku. Slovenské ľudové noviny*, 8. septembra 1911. 2–4.
31 Andrej Hlinka, biskup Párvy a ružomberská birmovka. *Slovenský týždenník*, 15. septembra 1911. 4.
32 Zabi ho, zabi! *Slovenské ľudové noviny*, 22. septembra 1911. 1–2.

bűnös életű pap, hogy kézben tarthassa őket, a szószékről prédikál gyűlöletet a más felekezetűek ellen. A cikk szerint ezt a klerikális szellemet kezdi meghonosítani Hlinka, holott a jogvédő harcok közepette a nemzet ezt nem engedheti meg magának.

„Nem tűrheti, hogy egyesek párvysta–néppárti [utalás Párvy Sándor püspökre – Á. B.] klerikális módon megtévesszék és megosszák a nemzetet, uszítsanak csak azért, mert egyikünk katolikus, a másik pedig evangélikus. Aki Szlovákföldön szétzúzza a vallási türelmet, az aljas, lator. Aki ma nálunk bármilyen jelszóval, a püspökhöz dörgölőzve viszályt kelt, az nem jó szlovák, hanem szakadár, pártütő, akaratlanul is az ellenség embere."[33]

Az ellenségeskedés gyűrűzött tovább, közben a *Týždenník* (és a *Slovenský denník*) is leközölte a *Slovenské robotnícke noviny* vádját, miszerint a néppárti lap korábban kormánypénzeket kapott bizonyos jószolgálatokért.[34] Eszerint a felekezeti uszítás, a nemzeti egység megbontása mögött idegen politikai érdek, haszonszerzés húzódik, a katolikusokat és az evangélikusokat azért kell egymás ellen fordítani, hogy a kormánypárti zsidó mellett lehessen korteskedni (az előző évi választás körüli támogatásról lett volna szó).[35] A néppárti újság ügyei a Szlovák Nemzeti Párt fóruma elé kerültek. Az elítélte a *Slovenské ľudové novinyt*, amiért Hlinka szeptember 22-i cikkével veszélybe sodorta a két felekezet békés együttélését és a nemzetért végzendő közös munkát, előírta a néppárti lap esetleges lefizetésének kivizsgálását, a feleket a személyeskedés leállítására és a beadott bírósági keresetek visszavonására szólította fel, végül leszögezte, hogy a *Slovenský týždenníkben* Hlinkát ért támadások alaptalanok.[36] Az eldurvuló vita folyt tovább, majd 1912 nyarán nemzeti bíróság mentette fel a néppárti lapot a lefizetés vádja alól (az egyéni felelősséget fenntartva), egyben az érintett lapokat kötelezve a személyeskedő, illetve vallási jellegű támadások leállítására.[37] Ám az ellenségeskedés nem csitult, minek eredményeként a szlovákság fő politikai testülete az év végén kimondta: a két felekezet békés együttélésének megbontása, a szerkesztők (Ferdiš Juriga, Florian Tománek) támadó cikkei miatt a *Slovenské ľudové noviny* nem szolgálja a szlovák nemzet érdekeit.[38]

A határozat véglegessé tette a közös Szlovák Nemzeti Pártban politizáló néppártiak kiválási szándékát, így 1913 nyarán intézményesen is megalakult a Szlovák Néppárt.[39] A katolikusok hosszú évekre a kivonulást választották.

33 Rozkolníci. *Slovenský týždenník*, 22. septembra 1911. 1.
34 Sidor, Karol: *Andrej Hlinka (1864–1926)*. Bratislava, 1934. 273.
35 Slov. Ľudové Noviny a vládne peniaze? *Slovenský týždenník*, 13. októbra 1911. 1–2. Osvedčenie dra Milana Ivánku, uo.
36 Uzavretie porady slovenskej národnej strany. *Národnie noviny*, 21. októbra 1911. 1.
37 Nášmu veľactenému obecenstvu. *Národnie noviny*, 20. júla 1912. 1.
38 Uzavretie Ústredného klubu slovenskej snemovej národnostnej strany, vynesené na valnej porade v Turčianskom Sv. Martine 28. novembra 1912. *Národnie noviny*, 3. decembra 1912. 2.
39 Letz, Róbert – Bartlová, Alena – Mulík, Peter: *Slovenská ľudová strana v dejinách*. Martin, Matica slovenská, 2006. 21.

3. A vallás nemzeti szerepe

Miben lehetett közös a felfogás? A vallás – letisztult, világias érdekektől megszabadított, főként politikamentes – alakjában a polgári irányzatok, katolikusok, evangélikusok, haladók szemében egyaránt az erkölcs és a nemzeti lét alapja. Egy 1862-es cikk szerint a hierarchiának kötelessége a művelődés élén haladni, egyébként a szlovákok az anyanyelvi tanuláshoz való jogukat akár vele szemben is meg fogják védeni.[40] Az otthoni nevelésről írott összefoglaló cikkében Samuel Ormis valóságos szlovák nemzeti vallásról beszélt, „úgy, ahogy Cirill és Metód hirdette atyáinknak ezer évvel ezelőtt. Legyél akár katolikus, akár evangélikus, te szlovák vagy, a te katolicizmusod, a te evangélikusságod sokkal méltóságteljesebb, sokkal szebb, mint a németé, a franciáé vagy a magyaré."[41] Évtizedekkel később Osvald kijelentette: „Minél kisebb egy nemzet, annál több hitre és erkölcsiségre van szüksége, kis nemzet csak így maradhat fenn." František Jehlička is a vallás pótolhatatlan érdemének tekintette, hogy „legalább egyesek lelkében őrzi a szerencsétlen szlovák nép iránti szeretet lángját".[42] Hlinka ugyancsak leszögezte: „A papság segítsége nélkül nem volna egy képviselőnk sem. A vallás segítsége nélkül nem volna nemzetiségünk."[43] A szépirodalomból elég utalni arra, hogy a pesti, Kerepesi úti szlovák gyülekezet vasárnapi igehirdetésének vagy a lipovai karácsonyi szertartásnak a bensőséges leírása a hősnő számára visszatérés a gyermekkor hitéhez, a gyökerekhez, a megtartó anyanyelvhez.[44]

Vajanský emlékeztetett rá, hogy minden kereszténvellenes mozgalom időleges és nemzetellenes volt. A szlovákságon belül is voltak mindig kétkedők, megingók, de olyan nem, aki cinikusan a hit szentélyére tört volna – mert „az már nem volt a mienk. Az már idegen volt lélekben, ízlésben, gondolkodásban és tettekben egyaránt". A nemzet gyilkosa a szlovákok oltárainak, nemzeti szentélyeinek lerombolására tör, mert tudja, hogy azok a védfalak, a hit kiirtása után a nemzeti érzés is elhidegül. A szlovákság nyelvének elnyomása, a jogfosztottság közepette is élelhet még ezer évig, de nincs orvosság a rombolás belső segítői ellen.[45] Az ellentábor, az induló *Hlas* a legáltalánosabb szinten, a szlovákok teljes erkölcsi megújulásával összefüggésben ugyancsak felvállalta „az emberiesség keresztény alapelveit".[46] Vavro Šrobár az egyháziasságot bírálva is alapvetőnek tartotta a vallás mint erkölcsnemesítő tényező szerepét a nép számára, mivel a tudomány eredményei csak megfelelő iskolázottsággal építhetők

40 Dusarov: Slovenské pohyby a cirkevná hierarchia. *Pešťbudínske vedomosti*, 7. marca 1862. 1.

41 Ormis, Samuel: Domáca ženská výchova. In: Pietor, Ambro (red.): *Živena. Národný Almanach.* Turč. Sv. Martin, Živena, 1872. 177.

42 Kodajová (1999): 211., 213.

43 Idézi Kolísek (1913): 110.

44 Veterán [Seberíni, Ondrej]: *Slováci a sloboda. Pravda a poézia* [1886]. Naďlak, Vyd. Ivan Krasko, 1996. 82.; Vajanský, Svetozár Hurban: *Koreň a výhonky* [1895–1896]. Turč. Sv. Martin, Matica slovenská, 1943. I. 43–45., 49.

45 Vajanský, Svetozár Hurban: Viera. *Národnie noviny*, 22. marca 1902. 1.

46 Šrobár, Vavro: Naše snahy. *Hlas* 1(1898), 1. 1.

be a személyiségbe.[47] A masaryki ateizmus annyiszor elhangzott vádját sem az ő, sem elvbarátai írásai nem támasztják alá.

4. Egyház és elnemzetlenedés

Az említett 1862-es írás, felróva az egyházi vezetőknek (mindkét felekezetre gondolva), hogy a magyar nyelv felé terelik a nemzetet, rákérdezett, hogy milyen lesz majd a hierarchia és a szlovákság kapcsolata, ha nemsokára véget ér a magyar nyelv uralma (?), holott az úgymond forrongó, átalakuló korban nem szabad, hogy még ez a kötelék is szétszakadjon! Márpedig a magyarosítók éppen arra törekednek, hogy az arisztokrácia után immár az egyházi hierarchiát is leválasszák.[48] Egy másik írás az evangélikus vezető köröket, konventeket, püspököket vádolja a magyar istentiszteleti és oktatási nyelv erőszakos bevezetésével (úgymond sehol sincs annyi elnemzetlenedett, mint a szlovák evangélikusok között), amit a „pánszláv törekvések" kárhoztatásával párosítanak.[49]

A századfordulón egyre több a kétely, a keserű tapasztalat, ami indulatos megnyilatkozásokhoz vezet:

„Amíg a szlovák ember nyelvét védték a felekezeti iskola és a templom falai, addig a magyarosítás szinte teljesen eredménytelen maradt, ahogy azonban a renegát pap az isten igéjét már idegen nyelven hirdeti, ahogy kitárja más nyelvnek az iskola kapuját – akkor abban az emberben, aki vakon bízik a felsőbbségben, aláássa a maga nyelvének szeretetét, megbecsülését."

E pillanattól kezdve beindul és megállíthatatlanul zajlik a magyarosítás, amire a szlovák kelet (a teljesen magyar szellemű Sáros, Zemplén) az elszomorító példa.[50]

A korszak végén született írásokból csüggedt hangulat árad:

„A népben elhalnak a vallási fogalmak, mert nem volt, aki megtanítsa arra, hogy szlovák könyvből imádkozhassék. Elhal a vallási érzés, mert az iskolások és a tanító három-négy érthetetlen (magyar) darabja kedvéért kiirtják a tündéri vallási énekeket."[51]

Figyelmeztető példaként tipikus renegát életutat vázolt P. Zoch. Egy egyszerű, becsületes szlovák család fia ajánlásokkal, ösztöndíjakkal Nagyrőcén elvégezhette a szlovák gimnáziumot, ott öntudatosult, ott szerezte meg műveltségét. Eljutott Bécsbe, a teológiára, a Tatran egyesület lelkes tagjaként megfogadta, hogy megalázott szlovák fajáért fog küzdeni, fejet hajtott Ján Kollár sírja felett, mellén szlovák nemzeti szalaggal énekelt az összejöveteleken. Végzés után egy szlovák kisvárosba került, szép beszédét hívei gyorsan megszerették. Feljebbva-

47 Kodajová (1999): 214.

48 Dusarov: Slovenské pohyby a cirkevná hierarchia. *Pešťbudínske vedomosti*, 11. marca 1862. 1.

49 Evanjelické pohyby. *Pešťbudínske vedomosti*, 6. mája 1862. 1–2.

50 Šrobár, Vavro: Klerikalism. *Hlas* 5(1903), 162–164.

51 Kolísek (1913): 101.

lói viszont kimondták felette az ítéletet: pánszláv, nincs jövője, erre mint „gyakorlatias ember" elkezdett magyarkodni, az utcán *alásolgájovať*, elmaradt a nemzethű családoktól, csak a kaszinóban olvasta a *Národnie novinyt*, miközben újabb belső határidőkkel tolta ki, mikor fog előfizetni a szlovák lapokra, könyvekre, mikor kezd el dolgozni a nép művelődéséért. Majd lekerült a nyelvhatárra, elvett egy magyarón nőt, házában idegen szellem uralkodik.[52]

5. Az egyház a változó világban

Az anyanyelviség és a nemzeti törekvések szolgálata csak a problémakör egyik oldala. Az egyházaknak, sőt magának a vallásnak szerte Európában, így itthon is erősödő kihívásokkal kellett szembenéznie. Ezek a problémák a differenciálódó szlovák elit gondolkodásában is fokozatosan megjelentek. A sokak szemében győztesnek tűnő áramlatokkal vették fel egyaránt a harcot a mártoniak és a néppártiak, nem véletlen tehát, hogy az elterjedt vélekedés szerint „lutheránus" *Národnie noviny* hasábjain (is) jelentek meg katolikus papok olyan cikkei, melyek egyként ítélték el a liberalizmus és a szocializmus erkölcs- és nemzetellenes rendszerét. Ezek úgymond gyakorlati ateisták (a szerző szerint spekulatív istentagadás nem létezik, éppen azért harcolnak Isten ellen, mert érzik, tudják, hogy legyőzhetetlen).[53] František Jehlička hétrészes sorozatban ítélte el az újkori európai filozófia túlhajtott racionalizmusát, melynek gyümölcse a vallási érzés hanyatlása, a liberalizmus, az anarchizmus és nem kevésbé fenyegető módon a masaryki realizmus térnyerése. A szlovák szellemi élet gyógyírja minderre szerinte Aquinói Szent Tamás filozófiája.[54]

Az egyházi és a hozzájuk közel álló körök a társadalmi, sőt a politikai hatásgyakorlásról nem kívántak lemondani, ami az értelmiségi narratívában is hangsúlyosan megjelent. Az egyház hatásával, pozícióival történő visszaélés, a klerikalizmus az ellene indult támadások nyomán vált szenvedélyes viták tárgyává a századelőn. A kérdésfelvetés kívülről érkezett: a kontinens nyugati felén évtizedek óta folyó küzdelmet Masaryk professzor, s egyáltalán: a szintén mozgásban lévő cseh környezet közvetítette a Prágában tanuló diákoknak, köztük Vavro Šrobárnak, aki a Nyugaton csak általános társadalmi jellegű problémát a papság otthoni sajátos jegyével, az elnemzetlenedéssel egészítette ki. Nem tagadva, hogy a vallás az erkölcs, a felebaráti szeretet alapja, valamint hogy a természettudományos – materialista – világnézet nem lehet az egészséges társadalmi fejlődés alapja, a vallástól is elvárta, hogy ne legyen a klérus hatalmi törekvéseinek függvénye, szektásodott, átpolitizált, pártszellemű.[55] Nézeteit Šrobár 1903-as cikkében tárta a szélesebb közönség elé, hangsúlyozva, hogy úgymond a papság hatalma alatt álló szlovák sajtó eddig a kérdést elkerülte. Többszörösen meghatározta a jelenséget:

„A klerikalizmus a vallással, a vallási érzésekkel és meggyőződéssel önző érdekekből történő visszaélés. [...] Eljön majd az idő, amikor nálunk is felismerik, hogy a klerikalizmus sem nem a katolikusság, sem nem a lutheránusság, sem nem a vallás, sem nem a hit, sem nem a kereszténység, hanem visszataszító kupeckedés mindezekkel [...]"

Klerikális nemcsak pap lehet, hanem bárki világi személy.

Ezután Šrobár felsorakoztatta ennek bűneit: klerikális vidéken a nép elszegényedik, utolsó garasait is kegytárgyakra, zarándoklatokra költi – ilyen faluban úgymond csak két személynek megy jól a sora: a papnak és a kocsmárosnak. Ilyen vidéken burjánzik a babona, a hamis rítusok. A politikában gátolja az önálló értékrend, álláspont kialakulását, s a tekintélytisztelet azután könnyen érvényesül az állam és kísértései irányában is. Hozadéka nincsen, mint bizonyítja azt a Katolikus Néppárt árulása, a szlovákság érdekvédelmének elsüllyesztése. A klerikalizmus a szlovákság pusztulásához vezet, ha az intelligencia nem biztosítja a népnek a művelődés lehetőségét. „Nemzeti létünktől nem az állam, hanem a klerikalizálódott püspökök és papok fosztanak meg minket." Elvárásaiknak megfelelően a renegát papok templomban, iskolában viszik előre a magyarosítás ügyét, fogyasztva keleten és délen a szlovákságot, miközben Szlovákföld szívében a nemzet orgánuma [azaz a *Národnie noviny*] úgymond papos hangvétellel, fellengzős szólamokkal döngöl földbe minden figyelmeztető szót, az ifjúság minden szabadabb mozdulatát.[56]

Šrobár cikke a hagyományos felfogású elit nagy részét egyszer s mindenkorra a *Hlas* ellen fordította, annál is inkább, mert a keresztény alapállású megnyilatkozók már évek óta tiltakoztak a parttalannak és megtévesztőnek minősített antiklerikális hadjárat ellen, büszkén hirdetve:

„A klerikalizmus, mellyel minket vádolnak, s melyet mi ténylegesen vallunk, mindenben ott látja, feltételezi és igényli Isten jelenlétét: a vallásban, akárcsak a tudományban, az egyénben és az államban, a törvényben és a kormányban, az erkölcsben és a szabadságban, a politikában ugyanúgy, mint a gazdaságban, a családban éppen annyira, mint a társadalomban."[57]

Konkrétan a szakolcai újsággal kapcsolatban említett cikksorozatában František Jehlička a fiatalok tévelygése mögött a modern európai filozófiát sejtette, mely túlhajtott racionalizmusával és anarchizmusával gyöngíti az egyház és a vallás hatását. A *Hlas* úgymond tagad mindent, ami a nemzetnek szent és drága, iránya annak pusztulásához vezetne.[58] Megemlítendő, hogy Jehlička az előző évben még éppen a *Hlas* hasábjain fejtegette: a katolikus kereszténység és

52 P. Zoch: Dva obrazy. In: *Pamätnica, ktorú z príčiny 20 ročného jubilea účinkovania svojho vydal Slovenský akademický spolok „Tatran" vo Viedni.* Turč. Sv. Martin, 1890. 61–63.

53 Katolícky kňaz: Klin klinom... *Národnie noviny*, 18. mája 1901. 1.

54 Margin [Jehlička, František]: Novoveká filozofia a Slováci. *Národnie noviny*, 11., 16., 18., 21., 23., 30. apríla, 2. mája 1903.

55 Leikert, Josef a kol.: *Kultúrno-politický profil Vavra Šrobára.* Nitra, Kulturologická spoločnosť, 2005. 150–153.

56 Šrobár, Vavro: Klerikalism. *Hlas* 5(1903), 162–164.

57 Katolícky kňaz: Klin klinom... *Národnie noviny*, 18. mája 1901. 1.

58 Margin [Jehlička, František]: Novoveká filozofia a Slováci. *Národnie noviny*, 11. apríla 1903. 1–2.; 16. apríla 1903. 1.

a modern kultúra között nincs áthidalhatatlan ellentét. Andrej Hlinka figyelmeztetett rá, az evangélium önálló tanulmányozása, a gondolati szabadság e téren nem alkalmas a keresztény neveltetésű, azáltal megtartott szlovákság számára. A megtámadottak részéről mind Anton Štefánek, mind maga Šrobár hangsúlyozta: a korszerű tudományos megismerés és a hit, a teológiai magyarázat nem zárja ki egymást, az egyházi kereszténység elleni támadás egyáltalán nem jelenti a krisztusi keresztény tanítás elvetését.[59] Hlinka a tízes évek elején, a polgári demokratikus és szocialista sajtóval folytatott vita keretében visszatért a jelenségre. Úgy látta, a haladók klerikálisnak minősítenek mindenkit, aki katolikus meggyőződése szerint gondolkodik, beszél és cselekszik. Ebben az értelemben büszkén vállalta a címkét, miközben maga is mélyen elítélte az olyan visszaéléseket, mint a magyar istentiszteleti nyelv bevezetése vagy a politikai agitáció.[60] A polgári demokrata oldalon Milan Hodža maga is élesen megkülönböztette az erkölcs fő forrását, az őszinte vallásosságot és annak kiforgatását, a nagyúri vallási gyakorlatot, mely a tömegek elnyomásának eszköztárába tartozik.[61]

A kérdés a továbbiakban sem került le a napirendről. Említett áttekintésében Bohdan Pavlů kijelentette:

„A vallásnak és főként az egyházaknak egyre inkább fel kell adniuk a teokráciával kapcsolatos reményeiket, és minél inkább nem evilági királyságokká válnak, ez a kor annál kevésbé lesz veszélyes számukra. Megnyitni az utat a szubjektív vallásosság előtt, elválasztani az államtól, hogy küldetésének élhessen, ez a mai kor elvárása."[62]

Az egyházi hatalommal történő visszaélés gyászos példájaként Šrobár a későbbiekben is cikkezett hit és tudomány örök harcáról, a korban megszokott módon lefestve „a farizeusok, képmutatók és zsarnokok" táborát (sötétségben, az emberi megismerés eredményeitől elzárva tartják a népet, annak verejtékéből zsírosodnak), illetve a tudomány és haladás embereit (az emberiség üdve érdekében, aszkéta módon élve művelik a tudományt, nem félve sem a zsarnok tekintetétől, sem az elvakított tömegtől, sem a reakciós kaszt bosszújától).[63] Ezzel a konfliktussal is foglalkozott – a dogmával szemben a megismerést részesítve előnyben – átfogó cikkében Bohdan Pavlů, hangsúlyozva: „A modern ember arra törekszik, hogy vallásos meggyőződését összhangba hozza tudományos felfogásával", mítosz és tudomány összeütközésekor viszont a tudomány oldalára áll.[64]

59 A hozzászólásokat ismerteti Kodajová (1999): 213–214.
60 Klerikalismus. *Slovenské ľudové noviny*, 29. septembra 1911. 2–3.
61 Hodža, Milan: O socialisme u nás. *Slovenský týždenník*, 24. júna 1904. 1.; Uő: Slovenské robotnícke noviny. *Slovenský týždenník*, 14. októbra 1904. 4.
62 Pavlů (1910/1911): 63.
63 Šrobár Vavro: Viera a veda. *Prúdy* 4(1913), 7. 257–258.
64 Pavlů (1910/1911): 62.

6. Kívül a hivatalos kereszténységen

A századforduló egyébként is zaklatott szellemi légkörében a kortársak e tájon új keresztény mozgalmakra figyeltek fel. Vajanský képzelt Koričné faluja, mely korábban példásan élte a maga életét, a hivatalok zsarnokoskodására, a szeretett lelkész eltávolítására, egy magyarón pap betolakodására és a zsidó megjelenésére, erkölcsromboló viselkedésére a világgal és az egyházzal szembeni engedetlenséggel válaszol. A férfiak nem hajlandók bevonulni, a bíró nem tesz esküt a szolgabíró előtt, nem fizetik az egyházi adót, a pap gabonajárandóságát, nem járnak templomba, nem kérnek keresztelést, temetést. Az öreg Ondrej Hrebeň vezetésével spontán, őskeresztény szellemű szektát működtetnek, aszkézist fogadnak, éjszaka összejönnek az erdőben, és tűzre vetik a hangszereket, az ékszereket, ruháik díszeit. A nyakukba ültetett lelkész végül karhatalommal vereti szét e közösséget.[65] A korszak végén Pohdan Pavlů is figyelmeztetett rá, a korban nemcsak az intelligencia, hanem a nép is súlyos vallási válságba jutott, jelzi ezt az új irányzatok – a Kék Kereszt agitációi, a baptisták, a nazarénusok – terjedése.[66]

Ugyancsak idetartozik a tolsztojanizmus kérdése. A Prágában tanuló, a Detvan Egyesületben tömörülő fiatalok vallási téren meghatározó szellemi forrása volt Tolsztoj gondolatisága.[67] Társaihoz hasonlóan a fiatal Vavro Šrobárban ennek tanulmányozása ingatta meg a belénevelt bizalmat és tiszteletet az egyház mint intézmény, az egyházatyák, a hitmagyarázók művei iránt. A nagy orosz író kialakította benne azt a meggyőződést, hogy az egyház kiforgatja, megtagadja a krisztusi tanítást, s úgy érezte, ez összecseng hazai tapasztalataival: „Csak össze kellett vetnem a mi liszkófalui [Lisková, Liptó vármegye] papunk tetteit, magyarhoni püspökeink és a renegát papság életét, s már hinni tudtam Tolsztoj szavainak." A legtöbb Detvan-tag számára – Dušan Makovický, Tolsztoj leendő orvosát leszámítva – e szavak inkább nevetség tárgyát képezték, később pedig Šrobár is belátta: ezek az eszmék a gyakorlatban nem alkalmazhatók, sőt az erőszak megadó elviselésének parancsa bénítólag hatott volna a nemzeti megmaradásért küzdő szlovákság számára – ha ez az eszmekör otthon híveket szerzett volna.[68] Szlovákföldön inkább csak kritikájával lehetett találkozni. Tichomír Milkin ezen írásokban Krisztus és minden pozitív keresztény tanítás elvetését látta, elvárta volna indexre tételüket az egyházak részéről. J. Buday is az egyházi, az erkölcsi és a társadalmi rend felforgatásaként értékelte őket, Osvald a vallás lealázásáról, a nép megrontásáról s így a nemzet fenyegető pusztulásáról írt. Vajanský mint „a nemzet mezítelen testét védő keresztény védőfalak lerombolását" utasította el e tanokat, a korábban csodált orosz író végül „maga temette el az egész tolsztojanizmust", mely amúgy sem volt orosz jelenség. Ez az „utópista anarchizmus" Ján Kvačala szerint is csak növelné a szlovákság szenvedéseit.[69]

65 Vajanský: *Koreň a výhonky II.* 98., 106–110., 147.
66 Pavlů (1910/1911): 62.
67 Štefánek, Anton: Obrodenie na Slovensku. In: *Slovenská čítanka.* Moravsko-slezská Beseda v Praze, Praha, b. r. [1913]. 214.
68 Leikert (2005): 145–147.
69 Kodajová (1999): 211–213.

A politikai bulvársajtó megjelenése – egy új műfaj a budapesti sajtópiacon

Klestenitz Tibor*

„Az egy, két és háromkrajcáros kisebb lapok teremtettek Magyarországon legalább egymillió új újságolvasót" – vélekedett 1908-ban Szalay Mihály, a *Magyar Estilap* felelős szerkesztője.[1] Kijelentése egybevág azzal a szakirodalmi felfogással, amely szerint a sajtóvállalkozások fő törekvése a dualizmus korszakában az új piacok elérése, illetve részben: létrehozása volt.[2] A kiegyezést követően a magyar sajtó a kedvező lehetőségeknek köszönhetően gyors fejlődésnek indult. 1867-ben ismét érvénybe lépett az 1848-as liberális felfogású sajtótörvény, amely tág korlátok között hagyta érvényesülni a sajtószabadságot. A társadalmi feltételek szintén kedvezően alakultak. A felgyorsuló gazdasági fejlődés, az urbanizáció, a polgári életmód terjedése megteremtette az igényt a modern hírközlés szolgáltatásai iránt. A közoktatás kiterjesztése, az alfabetizáció növekvő szintje pedig a századfordulóra már a tömegsajtó létrejöttéhez, a bulvárlapok és a filléres népújságok megjelenéséhez is elvezetett.[3] Ezek már új üzleti modellt követtek, amely azon alapult, hogy a lapot a lehető legolcsóbban juttassák el a lehető legtöbb előfizetőhöz. Az újságot a hirdetéseknek kellett eltartaniuk.[4]

A századfordulón a sajtópiacot a lapok szinte zavarba ejtő bősége jellemezte: 1905-ben összesen 1615 magyar nyelvű lap jelent meg, ebből 130 politikai napilap.[5] Ez a helyzet, amely az olvasók számára az óriási választék miatt igen előnyös lehetett, üzleti szempontból komoly működési zavarokat jelzett, amivel természetesen a kortársak is pontosan tisztában voltak. A *Graphica* című nyomdaipari szaklap például már 1897-ben túltermelési válságról panaszkodott,[6] a polgári radikális újságíró, Bíró Lajos 1908-ban pedig szintén arról írt,

* Tudományos munkatárs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet. E-mail: klestenitz.tibor@btk.mta.hu.

1 Balogh János Mátyás: Üzleti szellemű fővárosi napisajtó a dualizmus korában. A budapesti sajtóipar születése. Doktori disszertáció. Budapest, 2014. 137.

2 Uo. 12.

3 Buzinkay Géza: A liberális sajtó aranykora. In: Buzinkay Géza – Kókay György – Murányi Gábor: *A magyar sajtó története.* Budapest, MÚOSZ Bálint György Újságíró-iskola, 1994. 137.

4 Barbier, Frederic – Bertho Lavenir, Catherine: *A média története Diderot-tól az internetig.* Budapest, Osiris, 2004. 163.

5 Nagy Enikő: „Biztos Ön-e abban, nincs-e benn A Napban? (A Nap című szenzációlap bemutatása). www.filiologia.hu.

6 Balogh (2014): 189.

hogy a sajtópiacot termelési anarchia, „a szegénység oktalan költekezése" jellemzi, hiszen jóval több a lap, mint amit az olvasók el tudnak tartani.[7]

A tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy a tartalomelemzés eszközének segítségével bemutassam, a budapesti tömegsajtó egyes kiadványai – az *Esti Újság*, a *Friss Újság*, a *Reggeli Újság*, az *Új Lap* és *A Nap* – hogyan kísérelték meg kiépíteni pozícióikat, milyen publicisztikai eszközökkel igyekeztek olvasótábort szerezni – és megtartani azt a versenyben. Elsődleges szempontom annak vizsgálata, hogy az elemzett tömeglapok hogyan viszonyultak a politikához, hogyan foglaltak állást a konfliktushelyzetekben, mennyire tették saját identitásuk részévé a politikai ideológiákat, illetve a pártkötődést.

Ez azért is indokolt, mivel a sajtó átalakulásának egyik fontos következménye éppen a politika szféráját érintette. A 19. század elején a sajtó még a „polgári okoskodás" fórumaként szolgált, fő célja az olvasóközönség meggyőzése, a politikai irányzatok közötti viták közvetítése volt. Később viszont a modernizálódó üzletsajtó már nem a politikai meggyőzést, a közönség „tanítását" tartotta szem előtt, hanem a minél pontosabb és gyorsabb hírszolgálatot, az olvasók igényeinek kiszolgálását.[8] Bíró Lajos 1908-ban úgy vélte, a lapok Magyarországon, „a politikai iskolázatlanság klasszikus hazájában" csak ritkán állnak pártszolgálatba, mert „az újságot a szabad mozgásában a feszes pártprogram gátolja".[9] Az újabb szakirodalom viszont arra utal, hogy a korai tömegsajtó orgánumai, például *A Nap*, illetve a *Magyarság* hozzáállása a politikához valamiféle átmeneti kategóriát jelentett, hiszen ezek egyes esetekben a szenzációsajtó eszközeivel élő, álcázott politikai kampánylapként léptek fel, és a szokványos bulvártémák helyett – a politikából igyekeztek populáris szenzációt csinálni, majd ezáltal üzleti haszonra szert tenni.[10]

1. Az „első bulvárlapok" és a politika: az *Esti Újság* és a *Friss Újság*

A szakirodalom az első valódi budapesti bulvárlapnak hagyományosan az *Esti Újságot* tekinti,[11] amelyet 1896. október 13-án adtak ki első alkalommal. A négyoldalas, este 5-kor megjelenő politikai napilap ára egy krajcár volt. A programcikk azt ígérte, hogy a *Budapesti Hírlap* tulajdonos-főszerkesztője, Rákosi Jenő érdekeltségében, hivatalosan Zilahi Simon vállalkozásában meginduló lap nyomdai kiállítás, zsurnalisztikai feldolgozás és olcsóság terén világszínvonalat fog képviselni. A lap „küldetését" abban látta, hogy kielégítse a nagyvárosi ember igényét, aki este is rövid tájékoztatást vár az eseményekről – hogy annál nagyobb érdeklődéssel várja a részleteket a reggeli lapokból. Hangsúlyozta,

7 Bíró Lajos: *A sajtó*. (Modern könyvtár 45.) Budapest, Politzer Zsigmond és fia kiadása, 1911. 26.
8 Klestenitz Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon*. Budapest, Complex, 2013. 31.
9 Bíró (1911): 39–40.
10 Buzinkay Géza: *Magyar hírlaptörténet 1848–1918*. Budapest, Corvina, 2008. 108.; Klestenitz Tibor: „Ekkora botrányt kánikulai hőség még nem termelt." Egy kiszivárogtatási ügy 1900-ban. *Magyar Könyvszemle*, 2015/1. 74.
11 Buzinkay Géza: Bulvárlapok a pesti utcán. *Budapesti Negyed*, 1997/2–3. www.epa.oszk.hu/00000/00003/00014/buzinkay.htm.

hogy az orgánum nem függeléke más lapoknak, hiszen önálló szerkesztősége van, ugyanakkor mégis támaszkodhat a *Budapesti Hírlap* szellemi és anyagi erejére. „Informálni, értesíteni, ez a tisztán zsurnalisztikai szolgálat lesz a főfeladatuk"[12] – emelte ki a programcikk.

A hivatalos önmeghatározás tehát az információs funkció elsőbbségét hangoztatta, a politikai irányzatok értékeinek, elveinek képviseletére nem tett semmilyen utalást. Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy a lap indulása politikailag igen kiélezett helyzetben történt, hiszen a parlamenti választások kezdetét október 28-ára tűzték ki, [13] vagyis ekkor már zajlott a „választási kampány". A lap szerkesztősége pedig egyáltalán nem semleges közvetítőként viselkedett. A híradások megszerkesztése és a kommentárok szövegezése éles ellentétben állt a pártpolitikai állásfoglalásoktól való tartózkodás ígéretével. Az *Esti Újság* határozottan Bánffy Dezső miniszterelnök szabadelvű kormányával szemben foglalt állást – igaz, az ellenzéki pártokat sem támogatta egyértelműen. A szerkesztőség gyakran bírálta a szabadelvűek méltatlannak tartott választási módszereit. Egy híradás szerint a kormánypárt „vérpiros betűkkel nyomtatott plakátokat" küldött a kerületekbe, amely szerint a kormány mindent megtenne a választókért, ha tudná, mire van szükségük valójában. Az ellenzékre azonban „nem hallgat a miniszter, mert goromba", ezért kormánypárti jelölteket kell választani, akik valóban tolmácsolni tudják a helyi igényeket.[14]

A legfőbb támadási felületet azonban nem a megtévesztés, hanem a választók korrumpálása jelentette. Egy cikk szerint például a szavazatvásárlás teljesen általánossá vált, egyes településeken a választók már egyenesen pezsgőt és szivart követelnek voksukért.

„Nem tudni, vajon a vérontáson s az általános erkölcsi süllyedésen kívül nem lesz-e következése Bánffy báró választásának az anyagi romlás, amely nyomon fogja kísérni és utol is éri a jelölt urakat. Már nem is kicsi azoknak a száma, akik megriadtak a töméntelen költekezéstől, visszaléptek. A kormánykasszával versenyezni nem lehet."[15]

A kormányellenesség még világosabban tetten érhetővé vált a választást követően, amely a kortársi vélekedések szerint az államhatalom beavatkozása miatt a legkevésbé volt tisztességes a korszakban.[16] Az *Esti Újság* Mohács című vezércikke szerint az eredmény igazolta, hogy a liberális tábor csak „a leggazabb reakció fegyvereivel" képes fenntartani hatalmát. „Magyarország ítélt – a többi kuss!" – vonta le a szerző a következtetést.[17]

Bár valóban megállapítható, hogy az *Esti Újság* a nagypolitika iránt érdeklődött elsősorban, azonban, lényegében az első lapszámoktól kezdve, mégis ta-

12 Esti Újság. *Esti Újság*, 1896. október 13. 1.
13 A képviselőválasztás. *Esti Újság*, 1896. október 13. 2.
14 A képviselőválasztás. *Esti Újság*, 1896. október 21. 1.
15 A képviselőválasztás. *Esti Újság*, 1896. október 26. 1.
16 Erről részletesen lásd Gerő András: *Az elsöprő kisebbség. Népképviselet a Monarchia Magyarországán*. Budapest, Gondolat, 1988.
17 Mohács. *Esti Újság*, 1896. október 29. 1.

lálhatunk olyan szerkesztési eszközöket, amelyek a nem hagyományos felfogás jelenlétére utalhatnak. A szerkesztőségben ugyanis a politikára részben már a szórakoztatás eszközeként tekintettek, amit a hírek rovatának felhígítása mutat: gyakran előfordult, hogy itt adtak helyet különböző szórakoztató célú, rövid, gyakran anekdotaszerű írásoknak, amelyek sajátos értelmezési keretbe helyezték, érzelmi-indulati töltettel látták el a rovatban közölt híreket. Ez szakítást jelentett a szeriőz sajtó gyakorlatával, amelyben a tényeket és a fikciót, a híreket és a tárcarovatot egyértelmű, fizikai határ, az újságoldal kétharmadánál futó vastag vonal választotta el egymástól.[18]

Néhány nappal a választások után például a Hírek rovat első eleme *A politika országában* című írás volt. A fiktív történetben egy előkelő bécsi hölgy arról számol be, hogy éppen a választások idején utazott Magyarországra. Arra számított, hogy kipihenheti magát, azonban csalódnia kellett, hiszen vendéglátói teljesen kifordultak önmagukból, egyedül a politika iránt mutattak érdeklődést. A felfokozott hangulat idővel átragadt rá is, és amikor a családfő bejelentette, hogy az általuk favorizált Ugron Gábor megbukott, a hölgy támolyogni, szédülni kezdett, majd egész éjjel idegrohamok kínozták, ezért kénytelen volt idő előtt hazatérni Bécsbe.[19] A történet a fiktív idegen szereplő látásmódját felhasználva adott önironikus leírást a hazai választási kultúra hiányosságairól.

November 16-án a hírek rovatban jelent meg a *Három szobor* című írás, amely a komáromi Klapka György-, az aradi Vértanú- és a budavári Honvéd-szobor beszélgetését rögzítette. Mindhárom szereplő amiatt kesergett, hogy nem kapnak hivatalos elismerést, ünneplésükön nem jelenhetett meg a katonaság, a kormány, legfeljebb a főispán tette tiszteletét, hiszen a hivatalos Magyarország tekintettel van az osztrákok történelmi érzékenységére. „Hja, ezt így követeli meg az ellenfelek lovagiassága."[20]

Mindez arra mutat, hogy az *Esti Újság* lényegében Rákosi Jenő politikai nézeteivel összhangban közvetítette a közéleti eseményeket: alapvetően szemben állt a kormánnyal, de nem támogatta egyértelműen az ellenzéket sem. A kiegyezést elfogadta, de szót emelt a nagyobb nemzeti önállóság mellett, célja „mindennek pártolása és támogatása, ami a magyarság ügyét szolgálja az élet bármely mezején vagy vonatkozásában".[21] A lap stílusa szintén igen visszafogottnak hat, és ezt a kortársak is hasonlóan érzékelték. Róna Lajos[22] szerint az *Esti Újság* lényegében a szeriőz *Budapesti Hírlap* esti kiadásaként működött, és még csak kísérletet sem tett arra, hogy olvasóit szenzációs híradásokkal „izgassa".

„A szokásos politikai jelszavakkal mi nem fontoskodunk" – ígérte olvasóinak a *Friss Újság* programcikke 1896. december 5-én, kiemelve, az orgánum nem

18 Szajbély Mihály: *Jókai Mór.* Pozsony, Kalligram, 2010. 148.

19 A politika országa. *Esti Újság,* 1896. október 31. 2.

20 Három szobor. *Esti Újság,* 1896. november 16. 3.

21 Csík Tamás: A koalíciós kormány hatalomra kerülése és a Nemzeti Munkapárt létrejötte (1906–1910) a Budapesti Hírlap és Az Újság valóságkonstrukciójában. *Médiakutató,* 2011/1.

22 Róna Lajos: *Harminc év az újságíró-pályán: békében, háborúban, forradalomban.* II. kötet. Budapest, a szerző kiadása, 1930. 342.

'48-as, nem '67-es, hanem egyszerűen csak friss újság lesz, amelynek küldetése, „hogy mindent megtudjon" belőle „mindenki, amit meg kell tudnia". Ezért a megjelenést hajnalra időzítették.[23] Társadalmi szempontból a szerkesztőség önleírása viszont kifejezetten elutasította a semlegességet, és – legalábbis a retorika szintjén – arra vállalkozott, hogy a szegényebb rétegek érdekeit képviselje.

„A Friss Újság százezernyi lapjai legyenek fölfegyverzett, ha kell, mérges nyilú katonái, mindazoknak, akik büszkén nevezik magukat szegénynek, keressék jogaikat ésszel, kézzel, hivatallal, mesterséggel."

A lapot tehát tudatosan a kisemberek képviselőjeként igyekeztek megjeleníteni, aminek nyomatékaként a programcikkben kijelentették:

„Előfizetőinknek és olvasóinknak, minden őket érdeklő ügyes-bajos dolgukban, készségesen adunk fölvilágosítást, tanácsot, akár szóval, akár írásban. Szívesen látjuk olvasóinkat a szerkesztőségben, ha megbeszélni való dolguk van velünk."[24]

A népi igények kielégítése, az információkhoz való hozzáférés szabadságának biztosítása indokolta a lap sajátos árszabását is: a kiadó ugyanis ingyenes kölcsönkönyvtárat nyitott az előfizetők számára, a kölcsönzéshez csupán az előfizetési nyugta felmutatására volt szükség. Ebben az esetben azonban a lap ára magasabb volt: a fővárosban ugyanis a példányonkénti árat 1 krajcárban szabták meg (a házhoz hordás ingyenes volt), a kölcsönkönyvtár használatát biztosító havi előfizetés viszont 60 krajcárba került – egy példány ára így tehát a duplája volt.[25]

A kiadó tudatosan vette célba a vidéki olvasóközönséget is, ennek érdekében gyakran élt a kiadás megkettőzésének módszerével: az első kiadás a vasúti terjesztés segítségével korán eljutott vidékre, míg a második kiadás a főváros számára készült. A tartalom szinte azonos volt, csupán a szerkesztés és a tördelés mutatott eltéréseket. Emellett idővel vidéki mutációk is megjelentek: összesen 11 lapnak volt „szoros kapcsolata" a *Friss Újság*gal. A legtöbb esetben ez azt jelentette, hogy a helyi szerkesztőségek megvásárolták a lap első oldalát, amihez még három oldal helyi vonatkozású tartalmat tettek hozzá.[26]

A *Friss Újság* valóban szakított a politika elsőbbségével,[27] hasábjait elsősorban a szenzációk töltötték ki. A Politika rovat általában szerény terjedelmet tett ki, a tartalom súlypontját többnyire inkább a Törvényszéki Csarnok, Rendőri Hírek, Furcsaságok rovatok töltötték ki. Ahogyan az *Esti Újság*ban, itt is megfigyelhető ugyanakkor a műfajok közötti határok elmosódása, a folyamat itt még tovább ment. 1896. december 16-án például a *Titkosrendőrök keservei* című írás volt a lap

23 A friss újság. *Friss Újság,* 1896. december 5. 1.

24 Uo.

25 Fejléc. *Friss Újság,* 1896. december 5.

26 Lakatos Éva: A példányszám növelésének új útjai a XIX. és a XX. század fordulóján. A Friss Újság és a Reggeli Újság példája. In: Uő: *Sikersajtó a századfordulón. Sajtótörténeti megközelítések.* Budapest, Balassi Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2004. 54–61.

27 Buzinkay (1997).

vezércikke – ez igencsak formabontó módon két titkosrendőr fiktív beszélgetésének leirata, amelyet a kávéházban aktuális bűnügyekről folytattak.[28]

2. A *Reggeli Újság* – az első ingyenes lap

1897. október 5-én jelent meg a *Reggeli Újság* első száma, amely ingyenes volt – ezzel új üzleti modell meghonosítására tett kísérletet. A kiadótulajdonos ifj. Cséry Lajos[29] vállalkozó volt, aki kézben tartotta a fővárosi szemétszállítást, és a helyi politikában is szerepet vállalt. A lap tehát nem valamelyik nagy sajtóvállalkozó kezdeményezésére indult, ez a fajta körön kívüliség pedig a tartalomban is tetten érhető. A szerkesztőség – már október végén, amikor arról számolt be, hogy a kezdeti 55 ezres példányszámot 60 ezerre emelték – abban látta feladatát, hogy az ingyen újság hasznos is legyen, hogy „a családoknak a mai nehéz viszonyok közt való megélhetését könnyebbé" tegye.[30]

A vállalkozás sajátos üzleti modellt követett, ami tulajdonképpen Cséry Lajos kapacitásainak minél jobb kihasználására épült. A *Reggeli Újság* először csak szén és fa megrendelését tette lehetővé,[31] később a monori kenyérét, illetve a kenyérlisztét is. A megrendeléseket a szemétszállító kocsikon alkalmazott levélszekrénybe kellett dobni. A szállítás ingyenes volt, és külön e célra készült kocsikon a „*Reggeli Újság* szállító vállalatainak szolgái által" történt.[32] A rendelhető áruk köre később is folyamatosan bővült.[33]

A szerkesztőség természetesen arra törekedett, hogy az üzleti mozgatórugót lehetőleg palástolja az olvasók előtt, és a lap működését szociális, népjóléti erőfeszítésként igyekezett beállítani. 1898 februárjában arról írt, hogy a budapesti drágaság miatt a fővárosi tanács a vásárcsarnokban ingyen adott helyet az olcsó monori kenyérnek. A lap vezércikke szerint a *Reggeli Újság* még tovább ment, hiszen a kenyeret ugyanebben az árban ingyen kiszállította. Ezt fontos szociális szolgáltatásként ünnepelte, hiszen a legszegényebbek nem utazhatnak el a csarnokba egy vekni kenyérért: „Különösen azok nem, akiknek *az idő* az egyetlen keresetforrásuk."[34] Később pedig már valóságos kultuszt kerekítettek a szolgáltatás köré, amelynek egyenesen közegészségügyi jelentőséget tulajdonítottak:

„Ha jól nézzük a dolgot, az utóbbi időben sokkal kevesebb rosszul táplált alakot látunk a fővárosban s mintha már az arcok is pirosodnának egy kicsit."[35]

28 Titkos rendőrök keservei. *Friss Újság*, 1896. december 16. 1.
29 Ezt az információt először az október 26-i szám közölte. *Reggeli Újság*, 1897. október 26. 4.
30 A közönség figyelmébe! *Reggeli Újság*, 1897. október 26. 1. (19. szám).
31 A közönség köréből. *Reggeli Újság*, 1897. december 7. 7.
32 Megrendelőink figyelmébe. *Reggeli Újság*, 1898. február 15. 2. Szállításaink. *Reggeli Újság*, 1898. február 26. 2.
33 Megrendelhető cikkek. *Reggeli Újság*, 1898. szeptember 22. 8.
34 Házi ügy. *Reggeli Újság*, 1898. február 27. 1.
35 Kenyér. *Reggeli Újság*, II. évfolyam, 243/1. szám. Különkiadás, dátum nélkül. 2.

A *Reggeli Újság* 1898. április 1-jétől országos terjesztésűvé vált, de postai és kezelési költséget is felszámoltak: a vidéki olvasók egy hóra 50 krajcár, egy évre 6 forint ellenében fizethettek elő.[36] A szerkesztőség ekkor elmagyarázta olvasóinak a lap üzleti modelljét. Eszerint az általános gyakorlattal szakítva:

„Ellenben a *Reggeli Újság megválogatja* a hirdetőket. Óvatosan őrködik a közönség érdeke fölött. Csak olyan hirdetést vesz föl, amelynek *realitásáról* meggyőződést szerzett. Az üzérkedés szédelgéseit távol tartja magától. Vagyis a szerkesztőség jótállása kiterjed a lap *egész tartalmára.*"[37]

A magyarázat szerint ez az üzletpolitika tette volna lehetővé az ingyenességet, hiszen egy nyolcvanezer példányban megjelenő lapot eláraszt a hirdetők serege, és a kevés, de megrostált hirdető szívesen fizeti ki a magasabb hirdetési díjakat. A szerkesztőség továbbá sajátos kereskedelmi közvetítő funkciót is tulajdonított magának, és ennek előnyeivel a vidéki olvasókat is kecsegtette.

„Szeretnők, ha a termelő mindig *drágán* adhatná fölöslegét és a fogyasztó mindig *olcsón* vehetné szükségletét. Az ellentétet e két gazdasági sark között a *közvetítés* fokozza.
Ezt a közvetlen kapcsolatot akarja létesíteni a *Reggeli Újság. Földművelőnek*, iparosnak gyakran van szüksége *gyártmányokra.* Mi naponta hírt adunk azokról a forrásokról, honnan a szükségletek *eredeti* árakban beszerezhetők. A közönség olvassa a híreket s *egyenes megrendelést tehet akár nálunk, akár a gyárnál.*"[38]

Az általános antikapitalista toposzokon alapuló érvekhez politikaiak is társultak. Ezek hangsúlyozták, hogy a gazdasági függetlenségnek köszönhetően a lap nem szorul arra, hogy politikai szereplők kegyét keresse, továbbá „távol tartja magától a *szenzációnak minden hajhászatát*". A *Reggeli Újság*nak nem kell részt vennie ebben, így ezt az édesapáknak nem kell erkölcsi kételyek miatt rejtegetniük a család elől.[39]

A lap főmunkatársaként dolgozó, de névvel csak 1898 áprilisában bemutatkozó ifjabb Ábrányi Kornél szintén a társadalmi hivatás fontosságát hangsúlyozta. Beszámolója szerint Cséry Lajos felkérését örömmel fogadta, de kételkedett abban, hogy ez a fajta népboldogító koncepció sikeres lehet-e,

„hozzáférhető lesz-e ahhoz a nagy és főként szegényebb sorsú tömeghez, mely mindennap az égből várja a mannát, ellenben ha a földön kínálják neki azt, gyakran észre sem veszi".

Úgy vélte, a gyakorlat időközben bebizonyította, hogy a sajtó által a nagy tömegek is nevelhetők. Ezáltal tulajdonképpen az állam munkáját végzik el,

36 A vidékre. *Reggeli Újság*, 1898. március 10. 1.
37 A Reggeli Újság. *Reggeli Újság*, 1898. március 31. 1.
38 Uo.
39 Uo.

amely a gyermekeket ugyan iskolába kényszeríti, „de nem gondol nevelésükkel, amikor már nem gyermekek többé".[40]

A lap ugyanakkor nem csupán gazdasági és szociális, hanem politikai hasznosságot is igyekezett tulajdonítani önmagának. A legelső programcikk a főváros elmagyarosításának szolgálatában vélte megtalálni a lap nemzeti hivatását:

„Sok polgára van a hazának, aki nem tud magyarul; még több, aki nem érez magyarul. Pedig ennek az országnak magyarrá kell lenni, különben nem lesz ország. Az időszaki sajtó elöl jár a törekvésben. Az iskola is mozdít valamit. Sajnos, csak valamit. A közkormányzat lomhán cammog az iskola után. Nehézkes fegyverzetét némely tudományág is kezdi magára ölteni. Annál jobban csattogtatja szárnyait a lendületnek indult magyar művészet."

A cikk szerzője szerint elsősorban Budapestnek kell jó példát mutatnia, a főváros ugyanakkor még nem eléggé magyar, ezért a sajtónak kell megfelelő kulturális minták közvetítésével felgyorsítania a folyamatot.

„A család sem beszél minden tűzhelynél magyarul. Az unalomig sok német újságot fogyaszt a közönség. [...] Ilyen közszellem nem képes azt az ellenállhatatlan hatást kifejteni, mely a vidék lelki életének magyaros átalakítására szükséges [...] Mi eljutunk mindenüvé, behatolunk a legszerényebb háztartásba, olvasmányt nyújtunk mindenkinek és szent buzgósággal teszünk kísérletet arra, hogy haszonnal olvassák rovatainkat, jó szolgái legyünk a közérdeknek, élesztői a magyar nemzeti érzelmeknek, ellenőrei a közromlásnak, védői az igazságnak és virrasztói a hazafiságnak. E törekvéssel szemben teljes jutalmat nyújt nekünk az erkölcsi elismerés."[41]

Ez a beállítás szubjektív benyomásokon, nem pedig a tényeken alapult, hiszen az 1890-es évek elején a budapesti német nyelvű lapok aránya az összpéldányszámon belül még 25% körül volt, ez azonban az 1910-es évek közepére 15%-ra csökkent.[42] A kérdés különböző vetületei ugyanakkor valóban rendkívül gyakran szerepeltek a lap hasábjain. A *Reggeli Újság* sürgette például, hogy olcsó füzetekben tegyék közzé az egyetemes irodalom remekműveit, illetve a legfontosabb tudományos eredményeket, „mert a magyar nyelv csak akkor lesz igazán ennek az országnak nyelve".[43] Elítélte a Tudományos Akadémiát, amely nem gondoskodott időben a gyakran használt idegen kifejezések magyarításáról.[44] Német nyelvű sajtótermékeket szemlézett, és visszautasította a Magyarországot ért támadásokat.[45] Tiltakozott az ellen, hogy a jó minőségű magyar mezőgazdasági termékeket exportra szánják, és állítólag „keresztülvitte", hogy előbb a hazai megrendelőket elégítsék ki és csak a felesleget vigyék külföldre.[46]

40 Ifjabb Ábrányi Kornél: A Reggeli Újság. *Reggeli Újság,* 1898. április 6. 1.
41 Constans: Feladatunk. *Reggeli Újság,* 1897. október 5. 1.
42 Balogh (2014): 60.
43 Kevés a magyar könyv! *Reggeli Újság,* 1897. október 12. 2.
44 Constans: Wlassics az akadémiához. *Reggeli Újság,* 1897. október 19. 1.
45 Már megint. *Reggeli Újság,* 1897. október 30. 2.
46 Tojás. Reggeli Újság, II. évfolyam, 243/1. szám. Különkiadás, dátum nélkül. 3.

A nacionalista érzelmek mozgósítása azután vált még erőteljesebbé, hogy a neves függetlenségi politikus és publicista, Bartha Miklós is a lap rendszeres szerzőjévé vált. Első cikke 1898 áprilisában jelent meg, amely populista érveléssel írt arról, hogy Magyarország lakóinak jólétére, a népnevelésre, a szociális kiadásokra nincs pénz, a haditengerészet fejlesztésére viszont van.[47] Bartha figyelme hamarosan a zsidósághoz kapcsolódó – állítólagos – problémák felé fordult. Úgy vélte, hogy a főváros kulturális magyarosodása érdekében társadalmi akciót kell indítani, hiszen az volt a benyomása, hogy Budapest németesedésnek indult. Leszögezte ugyan, hogy ő nem antiszemita, de úgy vélte, hogy a német nyelvhez visszatérők valamennyien zsidók, majd feltette a kérdést: „Miért akarják a magyar zsidók Budapestet elnémetesíteni?"[48] Bartha a galíciai zsidóság bevándorlásában is problémát látott – úgy vélte, hogy a bevándorlók a pálinkafogyasztás meghonosításával és az uzsoraügyletek folytatásával kiszipolyozzák a helyi lakosságot – és arra biztatta a közigazgatást, hogy a Felvidékre érkezőket osszák szét az egész országban, hiszen itt rosszak a megélhetési viszonyok.[49]

A lap hasábjain tehát a magyarosító, kisebbségellenes felfogás erőteljesen képviseltette magát, ez azonban nem árul el sokat a pártpolitikai vonzalmak kérdéséről, hiszen ez mind a Bánffy Dezső-féle kormányprogramba, mind a függetlenségi ellenzék felfogásába jól beleillett. Ha azonban a politikai konfliktusokkal kapcsolatos állásfoglalásokat is számításba vesszük, úgy tűnik, hogy a lap inkább a kormánypártot támogatta. A Függetlenségi Párt parlamenti obstrukciójáról például 1897 végén a szerkesztőség úgy vélekedett, hogy az valójában nem nemzeti, hanem csak szűken vett pártpolitikai érdekeket követett.[50] Később is hangsúlyozta, hogy a közvélemény rokonszenve nélkül „az obstrukció nem egyéb, mint *parlamenti erőszak,* mely rendszerint azokon bosszulja meg magát, akik ahhoz hozzányúlnak". Dicsérte a kormány erőfeszítéseit, mert ezeknek hála „emlékezetes nemzeti vívmányok" valósultak meg, mint például a magyar katonai oktatás."[51] Amikor pedig Bánffy pozíciói 1898 végére kezdtek megrendülni, a lap azt hangoztatta, hogy az obstrukció hatására a parlamentarizmus tekintélye csökkenni fog, ezért a politikusoktól óvatosságot kívánt, és a nép nevében kijelentette: „nekünk nem harcra, hanem munkára van szükségünk, s aki ezt a munkát megakasztja, vessen magára".[52] A kormányt támogató megnyilvánulások hátterében akár gazdasági megfontolások is állhattak, hiszen Cséry Lajos éppen 1898 februárjában kérte az állam támogatását lapja vidéki terjesztésének elősegítéséhez. Ez a próbálkozás sikerrel is járt.[53] Ennek ellenére a nyilvánosság előtt Ábrányi Kornél azt vallotta, hogy lapjának éltető eleme az abszolút függetlenség politikai, gazdasági, társadalmi téren:

47 Bartha Miklós: Szükségletek. *Reggeli Újság,* 1898. április 7. 1.
48 Bartha Miklós: Magyarul! *Reggeli Újság,* 1898. június 29. 2.
49 A lengyel zsidók. *Reggeli Újság,* 1898. október 2. 1–2.
50 A magára maradt obstrukció. *Reggeli Újság,* 1897. december 11. 1.
51 Az első ciklus. *Reggeli Újság,* 1898. január 18. 1.
52 Nézd a régit is. *Reggeli Újság,* 1898. november 1. 1.
53 Balogh (2014): 24.

„Mert egy olyan orgánum, mely előtt nincsenek »kényes kérdések« – az minden irányban és mindenkor kimondhatja a leplezetlen igazságokat. [...] megmutathatja s *látni taníthatja* általánosan a közérdeket."[54]

Ez az ethosz elsősorban a fővárosi politikáról szóló beszámolókban érhető tetten, a tulajdonos számára ugyanis ez a terület lehetett a legfontosabb. A szerkesztőség kifejezetten a demokratikus kontroll erősítésének eszközeként írta le saját munkáját. Azzal érvelt, hogy a *Reggeli Újság* nem csupán a tényeket közölte Budapest közgyűléseiről, mint az eddig szokás volt, de „felvilágosít a mozgató eszmékről, a betolakodó magánérdekekről és az okok súlya felől". Ez pedig idővel lehetővé teszi, hogy felszámolódjon a politikát uraló „klikkrendszer", hiszen komoly jelentősége van annak, hogy a lap még a legszegényebbek számára is hozzáférhetővé teszi az információkat. „Minden közügynél a legbiztosabb regulátor a nyilvánosság" – vélekedtek.[55]

A szerkesztőség a gazdasági, a nemzeti és a demokratikus elkötelezettség mellett a „becsületes sajtótermék" imázsát is igyekezett erősíteni. Erre egyrészt azért lehetett szükség, mert a konkurensek idegenkedve szemlélték Céry Lajos orgánumát, illetve annak vegyes üzleti modelljét – volt példa rá, hogy egyszerűen „szemetes újság"-nak nevezték.[56] Időről időre támadásokat is indítottak ellene. 1898 januárjában például az *Országos Hírlap* arról írt, szükséges lenne, hogy a polgárok bizonyos ideig visszaigényelhessék a háztartási hulladék közé keveredett értéktárgyaikat, amire Céry szemétkihordó vállalata nem ad lehetőséget. A *Reggeli Újság* gunyoros ellenindítványban javasolta, az *Országos Hírlap* küldjön ki ellenőrző bizottságot, a talált – esetleges – értékeket pedig állítsa ki a szerkesztőségben, ami bizonyára növelné az előfizetők számát.[57] 1898 májusában az *Esti Újság* és a *Neues Pester Journal* támadta meg Céryt, nehezményezve, hogy az árukapcsolások alkalmazásával „minél több mellékjövedelem" megszerzése a célja, amit a vállalkozó lapja – természetesen – hevesen cáfolt.[58]

A támadásokat a *Reggeli Újság* munkatársai egyfajta erkölcsi felsőbbrendűség alapjára helyezkedve próbálták meg visszaverni. „Az a komikumba vágó féltékenység vagy gőg, hogy lapunkat következetes kitartással mellőzik a többi újságok, minket [nem] [...] nyugtalanít" – írták, hangsúlyozva, hogy a lapban nincsen nyoma obszcén hirdetéseknek, rendőri szenzációknak, ízlésrontásnak. „Nem hullámzunk véleményünkkel, mint víz a teknőben, hogy ma ennek az érdekszférának, holnap a másiknak nyerjük meg a kegyét."[59] Ez a felfogás gyakran tetten érhető a lapban, amelynek publicistái szívesen szóvá tették a laptársak hibáit. „A megtörtént dolgok hű előadása veszett módon hiányos a mi sajtónkban" – panaszkodtak például 1898 áprilisában. A „probléma" megoldását azonban nem jogi vagy társadalmi eszközökkel vélték lehetségesnek, hanem az újságírói önszabályozás segítségével. „Nem léphetne föl a hírlapírói egyesület az ellen a rendszeresített visszaélés ellen, mely az igazsággal űzetik? Mi haszna van abban a hírlapirodalomnak, ha megbízhatósága napról napra csökken?" – tették fel a kérdést, majd megállapították: „Ha a sajtó nem segít ezen a bajon, hitelét veszti."[60] A *Reggeli Újság* szót emelt a revolverező újságok ellen,[61] és örömmel üdvözölte egy olasz szociológus felvetését, aki az alá nem írt újságcikkeket a névtelen levélhez hasonlította, ezért az anonim cikkek gyakorlatának megszüntetését követelte.[62]

Ez a határozott antizsurnalizmus jól összekapcsolható volt a nemzeties szólamokkal. A *Reggeli Újság* például örömmel nyugtázta azt a jelenséget, hogy egyes társadalmi előkelőségek röpiratokat jelentettek meg. A közvélemény alakítása túl fontos dolog ahhoz, hogy az újságírókra lehessen hagyni – vélekedett a szerkesztőség, hiszen:

„Mióta az a divat járta, hogy a sajtót és a nagy nyilvánosságot egészen át kell engedni a *zsurnalisztikának*: azóta a zsurnalisztikába is belecsempészte magát a céhszellem és az exkluzivitás."[63]

A lapban ugyanakkor a nagyközönség politikai képzetlenségére panaszkodtak, ami miatt a sikerhez elég a demagógia, az, ha valaki „jól beszél", hiszen a mondanivaló tartalmi oldalát többnyire nem tudták helyesen megítélni. Ezért a minőségi politizálás és újságírás fontosságára figyelmeztetett:

„A sajtónak, a politikának hivatott kezekbe kell jutnia, nem olyanok kezébe, akik tudatlanságukat pózolásokkal és szóvirágokkal fedik, s akik a szóvirágokból és a programkészítésből csinálnak üzletet és reklámot."[64]

A *Reggeli Újság* számos újítása ellenére hosszabb távon nem tudott sikeressé válni: a lap 1900 júliusában *Magyarság* címmel újjáalakult, új szerkesztőség vette át irányítását. Ennek fő oka valószínűleg az olvasók hozzáállásában rejlett: míg a lap ingyenes volt, örömmel forgatták, amikor viszont ez megszűnt, könnyű szívvel lemondtak róla.[65]

3. Az *Új Lap* – a politikai katolicizmus bulvárlapja

Míg a *Reggeli Újságban* az antizsurnalizmus kiegészítő elemként jelent meg, addig a katolikus bulvárlapban, az *Új Lapban* egyenesen központi szerepet játszott. A sajtóval kapcsolatos, a katolikus véleményformálók körében (is) élő előítéletek már az orgánum keletkezésében is döntőnek bizonyultak. Az 1901-es katolikus nagygyűlésen Vucskics Gyula plébános-lapszerkesztő hívta fel a fi-

54 Ifjabb Ábrányi Kornél: A Reggeli Újság. *Reggeli Újság*, 1898. április 6. 1.
55 Constans: A közgyűlési tudósításról. *Reggeli Újság*, 1897. november 13. 1.
56 Meghalt Céry Lajos. *Budapesti Hírlap*, 1924. július 23. 6.
57 A mesebeli kakas: Felelet az Országos Hírlapnak. *Reggeli Újság*, 1898. január 12. 2.
58 Jogtalan támadás. *Reggeli Újság*, 1898. május 17. 4.
59 Jogtalan támadás II. *Reggeli Újság*, 1898. május 18. 4.
60 B. M.: Igazmondás. *Reggeli Újság*, 1898. április 24. 1.
61 Élősdiek. *Reggeli Újság*, 1898. július 29. 2.
62 Az újságírás reformja. *Reggeli Újság*, 1898. június 5. 4.
63 Új idők felé. *Reggeli Újság*, 1898. március 10. 1.
64 Kupár Dezső: A szájhősök. *Reggeli Újság*, 1898. május 15. 2.
65 Dezsényi Béla: Ein ungarischer Vorläufer der Gratis-Zeitungen. *Magyar Könyvszemle*, 1970/1. 79–84.

gyelmet arra, hogy megnőtt a krajcáros lapok aránya, amelyek – véleménye szerint – a szegényebb társadalmi rétegekben a „legradikálisabb" nézeteket terjesztik. Ezek ellensúlyozására bulvárlap alapítását javasolta.[66] A nagygyűlés a javaslatot elfogadta, a szervezést pedig a Zichy János gróf vezette Katolikus Egyesületek Országos Szövetsége vállalta, amely összegyűjtötte a 40 ezer koronás alaptőkét.[67]

Az *Új Lap* 1902. október 15-én indult meg, Zichy elvi irányításával és Mihályfi Ákos cisztercita szerzetes, teológiai tanár, lapszerkesztő „teljhatalmú" vezetésével.[68] Az első lapszám szerint „keresztény szellemű kétfilléres újság lesz, hogy kielégítse azokat is, akiknek csak két fillér telik az újságra". Arra vállalkozott, hogy jó hírszolgálatot nyújt, a nap rövid összefoglalását adja, nem sérti a jó ízlést, a keresztény erkölcsöt, a híreket, hirdetéseket is nyugodtan elolvashatja majd mindenki.[69] Bár a lap Zichy János személyén keresztül, aki ekkor a Katolikus Néppárt elnöke volt, egyértelműen kötődött egy politikai irányzathoz, a szerkesztőség mégis a pártoktól való függetlenséget bizonygatta:

„a politikában nem húz sem jobbra, sem balra; nem kormánypárti, nem néppárti, nem is negyvennyolcas; nem agrárius, nem merkantilista – hanem azt tartja: az a jó politika, ami a magyar hazát naggyá, erőssé, a magyar népet boldoggá teheti".

Ennek hátterében elsősorban az állhatott, hogy a mérsékelten népszerű '67-es programot követő Néppárt nem volt képes az egész katolikus közösség képviseletére, így a pártkötődés felvállalása előnytelennek tűnhetett. A szerkesztőség ezért inkább azt hangsúlyozta, hogy a kisemberek érdekeit képviseli, „anélkül azonban, hogy elérhetetlen vágyakat támasztana bennük".[70] Ennek érdekében például foglalkoztak a zálogházi visszaélésekkel és azok leküzdésének módjával.[71] A gazdálkodók bajainak megoldására adómentes létminimum bevezetését kérték, és sürgették, hogy az idegen birtokosok fizessenek háromszoros adót, ebből vegyen az állam földet a nincsteleneknek.[72] A paternalista szemléletű, az organikus társadalmi fejlődés igényét hangsúlyozó program összhangban állt az európai politikai katolicizmus elveivel.[73]

A szerkesztők a lap társadalmi küldetéséről igyekeztek meggyőzni az olvasókat: míg a többi lapot szerintük „vagy a politikai pártok, vagy a spekuláció szülték, az *Új Lap*ot a fölháborodott keresztény közvélemény hozta létre".[74]

66 *Alkotmány*, 1901. november 6. 5.
67 Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár 7122–1126/1902. A Katolikus Egyesületek Országos Szövetsége Városy Gyulának.
68 A 25 éves „Új Lap". In: *Katolikus Almanach.* Szerk. Gerevich Aladár – Lepold Antal – Zsembery István. Budapest, Országos Katolikus Szövetség, 1927. 617.
69 Olvasóinkhoz. *Új Lap*, 1902. október 15. 1.
70 Uo.
71 A szegény emberek bankja. *Új Lap*, 1902. november 1. 1.
72 A föld. *Új Lap*, 1902. november 2. 2.
73 Atkin, Nicholas – Tallett, Frank: *Priests, prelates and people. A History of European Catholicism since 1750.* Oxford–New York, Oxford University Press, 2003. 177.
74 A III. katolikus nagygyűlés. *Új Lap*, 1902. október 16. 2.

A lap publicistája egyetértően idézte Bartha Miklós „megkapó jellemzését" arról, hogy a sajtó szennyáradat, amivel szemben a katolikus sajtót kell támogatni:

„A közvélemény nem a népek millióinak öntudatos meggyőződése, hanem nagyobbára könnyűvérű félemberek fércmunkája, amelyet sajtó és irodalom csatornáin át szív magába a tömeg."[75]

A szerkesztőség ezért a szenzációsajtó eszközeitől való tartózkodást ígérte. Erre utal az az állatmese formájába öltöztetett írás, amely szerint kiküldték tudósítójukat néhány idegcsiklandozó történetért, aki az állatvilágot térképezte fel, és számos szenzációt talált: az életunt macska szeme láttára a kamrából sajtot sikkasztó egereket, szerelmi párbajt vívó kakasokat és hasonló érdekes eseteket.

„Valóságos bőség az állattanulmányokban, melyek mindjárt érdekesebbek, ha emberekről szólnak és ezt mohóbban olvassák. Ezért csak így általánosságban közöltük, akiket érdekel, emberi hősökkel naponkint olvashatják ezeket az állattörténeteket. Mi az állatoknak hagyjuk."[76]

Az *Új Lap* saját társadalmi hasznosságának igazolására törekedett, ezért – akárcsak pár évvel korábban a *Friss Újság*, illetve a *Reggeli Újság* – különböző szolgáltatásokkal igyekezett megnyerni magának az olvasókat. Már legelső számában felajánlotta támogatását a vidékről városba költöző szegényeknek. Az *Új Lap* beszámolója szerint a kiadóhivatalt úgy szervezik,

„hogy ne csak az *Apró Hirdetések* útján legyen közvetítő a munkaadók és a munkakeresők, a cselédtartók és cselédek között, hanem egyszersmind a szó szoros értelmében *tudakozó iroda* is legyen a kisemberek minden ügyes-bajos dolgában".

A kiadóhivatal kapcsolatba lépett a szegényeket védő katolikus egyesületekkel, a rászorulóknak pedig ingyen kínált tanácsot, útbaigazítást, „ezáltal megóvva őket a főváros ezernyi veszedelmétől".[77]

Az *Új Lap* identitásának szintén fontos elemét alkotta az erkölcstelennek ítélt hirdetések elutasítása.[78] Az 1890-es évektől valóban egyre gyakoribbá vált a szexuális tartalmú apróhirdetések közlése, elszaporodtak a nemi betegségek, illetve az impotencia kezelésére vonatkozó ajánlatok,[79] tehát ez a fajta elköteleződés nem volt alap nélküli. Ugyanakkor a tömeglapok egyik fontos újítását gyorsan magáévá tette, hiszen már a hetedik lapszámtól kezdve megjelentek a címlapon a bal felső sarokban a lap tartalmát összefoglaló, jól kiabálható címek.[80]

75 *H. K.*: Mit olvassunk? *Új Lap*, 1902. november 29. 1.
76 Bolond: A tudósító és kishirdető zavarban. *Új Lap*, 1902. október 22.
77 Apró hirdetések. *Új Lap*, 1902. október 15. 4.
78 Bolond: A tudósító és kishirdető zavarban. *Új Lap*, 1902. október 22.
79 Balogh (2014): 166.
80 *Új Lap*, 1902. október 21.

4. *A Nap* – egy ellenzéki tömeglap

A korai tömeglapok legnagyobb hatású képviselője *A Nap* című orgánum volt, amely 1904 novemberében jelent meg először. Felelős szerkesztőként Braun Sándor jegyezte, aki azelőtt a liberális *Budapesti Napló* munkatársaként dolgozott, főmunkatársként pedig a korban igen népszerű, tehetséges költő, Ábrányi Emil szerepelt. *A Nap* este 6-kor jelent meg. Bár rendszeresen hozott szenzációs híreket, köztük számos véres balesetről, bűnügyről beszámoló tudósítást, címlapján mégis politikai napilapként értelmezte önmagát. A lappal kapcsolatban komoly kutatási nehézséget jelent, hogy a közgyűjteményekben csak 1905 januárjától maradtak fenn példányai, így eredeti programja nem ismerhető meg.[81] Ezért arra teszek kísérletet, hogy ezt a hiányt Róna Lajos újságíró emlékiratainak segítségével próbáljam meg pótolni – még akkor is, ha ez nem kockázatmentes vállalkozás, hiszen az emlékiratok általában véve is hajlamosak arra, hogy az idő megszépítő távolából túl hízelgő képet fessenek, és Róna írásában is felfedezhetőek a mítoszképzésre való törekvés jelei.[82]

Az újságíró *A Nap* három fő tulajdonságát emelte ki. Az első, hogy a szerkesztőség új olvasóközönséget teremtett magának, tehát olyan rétegeket szólított meg, akik korábban nem voltak rendszeres újságolvasók. Ők azok, akik nem rendelkeznek elég szabadidővel egy komoly politikai napilap végigolvasásához, és arra van szükségük, hogy gyorsan, könnyen áttekinthető formában informálják őket. A második annak nyílt, egyértelmű kijelentése, hogy az újság ellenzéki felfogású volt. A harmadik tényezőt Róna az „akciós sajtó" fogalmával foglalta össze, ami alatt lényegében azt értette, hogy a szerkesztőség szívesen alkalmazta az oknyomozó újságírás eszközeit, és a feltárt eredményeket habozás nélkül a nyilvánosság elé is tárta. *A Nap* eszerint a közérdek védelmét tartotta elsődlegesnek,

„belenyúlt a korrupció tüzes fészkébe, és leplezett le aljas üzleteket, amelyek a közönség ártalmára voltak. A minisztert ugyanúgy megtámadta, ha működését a közre veszélyesnek tartotta, mint a házmestert, aki szemtelenkedett lakójával, amikor kaput nyitott neki. A Nap előtt nem volt semmi sem zárt és szent."[83]

Róna azt is hangsúlyozza, mintegy a lap sikerének alátámasztására, hogy munkája nyomán sajtóellenes hangok támadtak a parlamentben, gyakran kritizálták tevékenységét, és a „hagyományos sajtó" képviselői, akiket egyébként *A Nap* újságírói csak „szakállasok" névvel emlegettek, szintén ellenszenvvel kísérték működésüket.[84]

81 Buzinkay (2001): 153.; Nagy i. m.
82 Erre utal például az az emlékiratban közölt párbeszéd, amelyben a világhírű orientalista, Goldzieher Ignác megvédte *A Nap*ot, kedvenc napilapját egyik professzortársának az antiszurnalizmus szellemében fogant kirohanása ellen. Róna (1930): 362–363.
83 Uo. 347.
84 Uo.

5. Az 1905-ös országgyűlési választás a tömeglapok szemüvegén keresztül

A magyar belpolitika 1904 végére válságos helyzetbe került. Az ellenzéki pártok a parlamenti obstrukció eszközével akadályozták a népszerűtlen véderőtörvények elfogadását, amire Tisza István miniszterelnök a házszabályok szigorításával reagált. Az új szabályozást november 18-án botrányos körülmények között szavazta meg a parlament – ez volt a híres zsebkendőszavazás –, amire az ellenzéki pártok közös „vezérlő bizottságot" alakítottak, és erőszakosan, a képviselőházi ülésterem szétverésével fejezték ki tiltakozásukat. Az uralkodó 1905. január 3-án feloszlatta a parlamentet, és új választást írt ki.[85]

Gratz Gusztáv, a korszak elismert történetírója szerint a közvélemény a választások előtt nagyrészt az ellenzéket támogatta.

„A hangulat e kialakulását nagyban előmozdította a sajtó, amelynek éppen leginkább olvasott része az ellenzék szolgálatában állt – talán azért, mert az ellenzéki politikát érezte népszerűbbnek."[86]

A következőkben azt tekintem át, hogy a bemutatott tömeglapok – a *Reggeli Újság* kivételével, amely ekkor már nem jelent meg – hogyan közvetítették a januári választási kampányt.

Az *Esti Újság* alaphangját összességében az indulatkeltéstől való tartózkodás, egyfajta előkelő távolságtartás jellemezte. Fő témája a választások tisztasága, a választók befolyásolásának elkerülése volt – ez ugyanakkor, a dualizmus kori politikai kultúra sajátosságai miatt az ellenzéket erősítette. Jól példázza ezt annak a kérdésnek a tárgyalása, hogy vajon az állam gyakorolhat-e nyomást a saját tisztviselőire. A szerző szerint a közhivatalnokokat az egzisztenciális félelmek miatt igen könnyű megfélemlíteni, amivel szemben csak az jelentene védelmet, ha mindenki ellenállna, szövetkezne az elnyomással szemben. Ezért arra buzdított, hogy öntudatos állampolgárként az olvasó álljon ki jogaiért:

„Nézzünk le, vessünk meg mindenkit, aki merényletet akar elkövetni a politikai jogok szabad gyakorlása ellen, s nézzünk le, vessünk meg mindenkit, aki engedi, hogy nemcsak munkaerejét, de politikai jogait, egyéni természetes jogait és meggyőződését is kibéreljék. [A nyilvánosság ereje óriási, mert] »igen kevés gonosztevőt leszámítva, mindenki jobban fél a társadalom véleményétől, mint a törvények szigorától«."[87]

Az *Esti Újság* ezért örömmel adott hírt arról, hogy a szövetkezett ellenzék önkéntes ügyvédek segítségével kíván fellépni a visszaélések ellen.[88] Arról is pozitív színezettel számolt be, hogy a szövetkezett ellenzék név szerint felhívta

85 Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918.* Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1934. II. kötet. 58–63.
86 Uo. 58.
87 A hivatalos presszió. *Esti Újság,* 1905. január 7. 1.
88 A választás. *Esti Újság,* 1905. január 14. 1.

az ellenzéki közönség figyelmét a hatalmaskodó vállalatokra, és minden törvénytelenségről hírt adott a nyilvánosságnak.[89]

A lap külön választási rovatot indított, amely hivatalos jellegű információkat közölt, de időről időre beszámolt a választási visszaélésekről is – kormánypártiakról és ellenzékiekről egyaránt. Ezeket egyértelműen a politikai közösség egészének szempontjából igyekeztek megítélni, megállapítva:

„Megdöbbentő, hogy a kormánypárti vesztegetés mekkora hatással van az ellenzéki választókra is. Jogosan tartanak attól a komoly politikusok, hogy a képviselőválasztás végképpen tönkreteszi a magyar középosztályt."[90]

A választások küszöbén szintén ezt a szempontot domborították ki. Azt hangsúlyozták, hogy ezen az alkalmon végre a polgár az úr, és arra biztatták a választópolgárt, hogy „éljen hatalmával úri módon, méltóságosan, az alkotmány becsületére, a magyar nemzet javára!"[91] Ugyanakkor esetenként némi hatásvadászattól sem tartózkodtak:

„Választási hadjárat küszöbén állunk. Az ország el van árasztva katonasággal. A nép izgatott. Az ellentétek élesek. Az elkeseredés beszél. A lelkiismeret hallgat. Ki tudja, hányszor ropog a sortűz a választás napján s hány ártatlan ember vére festi pirosra a havat a választók tömegéből?"[92]

Jóval összetettebben alakult a *Friss Újság* és a választások kapcsolata. Ez az orgánum jóval intenzívebben foglalkozott a témával, amelyet saját imázsának formálására is igyekezett felhasználni. A január 1-jei szám versikéje ellentétbe állította egymással a nép valódi barátjaként beállított újságot és a politikusokat, akiknek a kommentár szerint csak a választások közeledtével váltak hirtelen fontossá az egyszerű emberek. A lapot megszemélyesítő rikkancs szavaival:

Ez a példa, úri példa / Nem rontott meg soha engem
A szegény nép tűzhelyénél / Én minden nap megjelentem.
Télen, nyáron, hóba, sárba / Mindenki vendégül látott,
Szeretettel vittem mindig / A jó hírt és Friss Újságot.
Aki a szegény magyarnak / Vigasztalást, jó szót hoztam
Kérem hát a magyar népet / Szavazzanak reám mostan.[93]

Ezt a nézőpontot alkalmazta Farkasházy Zsigmond ügyvéd, hírlapíró is, aki függetlenségi jelöltként indult a választáson. Vezércikke szerint Magyarország beteg, hiszen választott vezetői nem dolgoztak, csak felesleges szócsépléssel töltötték az időt. Ezért a következő parlamenttől azt várta, hogy „Gyógyuljon meg az ország feje, *dolgozzék* érettünk a legdrágább szervünk, *hogy az ország is elkezdhessen magáért dolgozni.*"[94]

89 A választás. *Esti Újság*, 1905. január 17. 1.
90 A választás. *Esti Újság*, 1905. január 13. 1.
91 A választás küszöbén. *Esti Újság*, 1905. január 25. 1.
92 Vér! *Esti Újság*, 1905. január 24. 1.
93 A rikkancs köszöntője. *Friss Újság*, 1905. január 1. 1.

A *Friss Újság* felfogását azonban nem lehet egységesen ellenzékiként jellemezni. A szerkesztőség ugyanis nehezen tudta elfogadni az ellenzéki koalíció létrejöttét, amely számos kerületben közös jelöltként a Katolikus Néppárt tagjait léptette fel – ezt pedig a kor liberális közhangulata hajlamos volt ultramontán, hazafiatlan erőként megítélni. Jól jelzi ezt az a válasz, amelyet a szerkesztőség egy függetlenségi olvasó levelére írt. A kérdés az volt, hogy a polgár vajon szavazhat-e a pártfegyelmet követve egy néppártira? A válasz egyértelmű nem volt, amit azzal indokoltak, hogy ez a függetlenségi elvek elárulása lenne. Érveik szerint korábban előfordult, hogy függetlenségiek a kormánypárti jelöltet támogatták a néppártival szemben.[95] Egyes publicisták az elvi különbségekre hivatkozva már a koalíció jövőjének kérdését is feszegették egy esetleges választási győzelem esetén.[96]

Kisvártatva állandósult az Izgalmas választási mozgalmak című rovat, amely elsősorban a liberális jelöltekkel szemben elkövetett kihágásokat vette lajstromba és főleg azokat az atrocitásokat emelte ki, amelyek a Néppárt politikai aktivitásához kötődtek.[97] A zsurnaliszták arra intették az olvasókat, hogy a felfokozott szenvedélyek ellenére is őrizzék meg tisztánlátásukat. Elrettentő példaként említették azt a levelet, amelyet a józsefvárosi ellenzéktől kaptak, ebben 14 „úrinő" kérte a kormánypártra szavazó kereskedők és iparosok listáját, hogy megszakíthassák velük a kapcsolatokat. „Ez már nem korteskedés, az a megfélemlítési kísérlet minden határon túlmegy."[98]

A *Friss Újság* szerzői úgy látták, hogy az ellenzék a kormánypárti módszereket használja. Ez szerintük nem a függetlenségiek ötlete volt, hanem a Néppárt régi harcmodorának átvételét jelenti. Ez mintegy faltörő kosként használja a negyvennyolcasokat a szabadelvűség megdöntésére. „Az az ellenzék, amely mögött a vasvilla villog, semmit se vethet majd a szemére a szuronyokat mozgósító kormánypártnak" – vélték.[99] Ezért arra figyelmeztették a politikusokat – elsősorban az ellenzéket – hogy a saját érdekük is az erőszak megfékezése. Régebben ezt a közhangulat természetesnek tartotta, az erő jelének vélte, mostanra azonban ez megváltozott: a közönség szerint „annak, aki erőszakoskodik, nagyon rosszul állhat a dolga, másként nem nyúlna ilyen veszedelmes eszközökhöz".[100]

A *Friss Újságban* tehát egyfajta középre húzó, az egész közösség érdekét érvényesíteni kívánó látásmód is megjelent. Ehhez időről időre populistább hangvétel is társult, amely a szegény rétegek anyagi érdekeivel érvelt, és a meg-

94 Farkasházy Zsigmond: Boldogabb újévet! *Friss Újság*, 1905. január 1. 1.
95 Felelet egy kérdésre. *Friss Újság*, 1905. január 12. 1.
96 Kavarodás a politikában. *Friss Újság*, 1905. január 10. 1.
97 Választási mozgalmak. *Friss Újság*, 1905. január 14. 2.; Izgalmas választási küzdelem. *Friss Újság*, 1905. január 17. 2.
98 A tisztesség a harcban. *Friss Újság*, 1905. január 18. 1.
99 Az erőszak útján. *Friss Újság*, 1905. január 20. 1.
100 Választási izgalom. *Friss Újság*, 1905. január 15. 1.

fogalmazásokban is érzékeltette a különbséget a politikai elit és „a nép" között. Egy cikk például örömmel üdvözölte, hogy a politikusok gazdasági témákat kezdtek el tárgyalni, amire szerinte a parlamentben ritkán került sor. Ezért arra biztatta a választópolgárt, hogy „küldjön *dolgozni akaró és munkára képes embereket* a képviselőházba. Szónokokkal nem lehet az éhhaláltól megmenteni ezt az éhező országot!"[101]

A szerkesztőség a népfelség elvének fontosságát is hangsúlyozta. Felháborodott kritikával fogadta például azt a hírt, miszerint egy kormánypárti jelölt azt sugallta, a kormány, ha kisebbségben marad, új választást fog kiírni. A lap azt követelte, hogy tartsák tiszteletben a nemzet ítéletét, és a jövendő képviselőház azért dolgozzon, hogy a népnek elegendő munka és kenyér jusson. A cikk szerzője végül kioktató hangnemben egyenesen a nevezett politikushoz fordult: „Így áll a kérdés, tisztelt jelölt úr, ha az ember nem a pártokra, hanem az országra való tekintettel fogja fel azt!"[102] A választás lezajlása után a szerkesztőség szintén a nép érdekeinek képviselőjeként igyekezett láttatni magát, hangsúlyozva, hogy az új parlament „élő lelkiismereteként" kíván fellépni, és követelni a népnek tett ígéretek beváltását.[103]

Az *Új Lap* állásfoglalását a tulajdonosi kör helyzete befolyásolta. A katolikus lapvállalkozás ugyanis súlyosan veszteséges volt, ezért 1904 decemberében Zichy János utasította szerkesztőjét, hogy jelentsék be a lap megszűnését és hetilappá való átalakítását.[104] Néhány nap alatt azonban a helyzet gyökeresen megváltozott, a választások hírére Zichy és társai a további áldozatvállalás mellett döntöttek.[105] A lap készítői jól érzékelhetően arra törekedtek, hogy a közügyek iránt megélénkülő érdeklődést megpróbálják a saját javukra fordítani. Ezt jelzi, hogy január 1-jétől a lap új szerkesztőt kapott Haller István személyében, aki igencsak harciasra hangszerelt beköszöntőjében kijelentette, hogy vezetésével küzdeni fognak az „istentelen eszméktől telített társadalmi rendszerek rombolása ellen", tiltakoznak a politikai túlzások miatt, és védelmére kelnek az alkotmánynak.[106] A lapban gyakorta ecsetelték a „jó sajtó" társadalmilag előnyös hatásait, arra sarkallva ezzel a vidéki katolikus klérust és értelmiséget, hogy szervezzék meg az *Új Lap* terjesztését.

„Katolikus olvasóközönség! Tetőled függ a katolikus lapok sorsa, virágzása vagy bukása. Ha te nem teljesíted kötelességed a lapterjesztés terén, a sajtó nem teljesítheti kötelességét semmiféle téren, mert a versenyben el kell buknia."[107]

101 Éhező ország. *Friss Újság*, 1905. január 19. 1.
102 Boldondgomba. *Friss Újság*, 1905. január 14. 1.
103 Választás után. *Friss Újság*, 1905. január 28. 1.
104 Országos Széchényi Könyvtár Levelestár (a továbbiakban OSZK Lt.) Zichy János Mihályfi Ákosnak 1904. augusztus 15.; 1904. október 29.; 1904. december 23.
105 OSZK Lt. Zichy János Mihályfi Ákosnak 1904. december 30.
106 Haller István: Új év – régi harc. *Új Lap*, 1905. január 1. 1.
107 H. I.: Ez az igazság. *Új Lap*, 1905. január 10. 1.

A szerkesztőség az ellenfelet gyorsan azonosította Tisza István személyében, és leszögezte, hogy az olvasóknak a várható terror és téli hideg ellenére „el kell söpörnie szavazatával azt a kormányt és azt a pártot, mely végromlásba hajtja ezt a boldogtalan népet".[108] A miniszterelnököt azért hibáztatták, mert nem törődött a nép és a munkásság jogaival, amivel utat nyitott a szociáldemokrata agitáció számára.[109]

A szerkesztőség ugyanakkor nem állt ki egyértelműen egyetlen párt mellett sem.[110] Ennek oka, hogy Zichy János ekkor már szakított a Néppárttal, és nem kötelezte el magát egyetlen másik irányzat mellett sem. A gróf ezért a választókhoz intézett nyílt levéllel igyekezett orientációt adni, amelyben elítélte Tiszát, de a Néppárt 1904 előtti obstrukcióját is. Ezért azt sürgette, hogy mindkét fél lássa be hibáit, és kössön kompromisszumot a választás után.[111] A szerkesztőség ennek megfelelően azt javasolta, hogy az olvasók ne szavazzanak a kormánypárt tagjaira, Tisza híveire, a szociáldemokratákra, a nemzetiségiekre, továbbá azokra, akik kaphatóak a kereszténység elleni harcra. Azt támogassák, aki a magyar alkotmány megvédéséért, a keresztény eszmék érvényesüléséért küzd, „legyen különben bárminő pártnak a híve".[112]

Az *Új Lap* azzal reklámozta magát, hogy „a legmegbízhatóbb és a legfrissebb választási híreket hozza".[113] Az ígéret teljesítése ugyanakkor nehéz feladatnak bizonyult, ezért arra kényszerült, hogy az olvasók segítségét kérje. Már január 4-én megjelent az a felhívás, amely a választási mozgalmakról szóló rövid és a tényszerű értesítések beküldését kérte.[114] Ezt néhány nap múlva megismételték, mondván:

„Nem hisszük, hogy legyen falu az országban, ahonnan a választás idején ne lenne valami érdekes írni való lapunk számára. [...] Nem kell sajnálni azt a kevés fáradságot. A lapnak is használunk vele, meg magunknak is szórakozást szerzünk."[115]

Az olvasóktól származó szövegeket tette közzé a Kortes-élet címmel indított új rovat, amely a kortesek által elkövetett visszaélések leleplezésére, valamint a kortesnóták rendszeres közlésére vállalkozott.[116] Az olvasók a jelek szerint szívesen közreműködtek ebben, hiszen a szerkesztők hamarosan a bőség zavarára kezdtek panaszkodni.[117] A választások közeledtével az *Új Lap* a vidékieket is arra kérte, hogy haladéktalanul küldjék meg – természetesen nem levélben, hanem táviratban – az eredményt, a telegram díját a lap kívánságra meg is fizette.[118]

108 Befejezetett. *Új Lap*, 1905. január 3. 1.
109 Szalánczy Andor: Szociáldemokrata képviselőjelöltek. *Új Lap*, 1905. január 11. 1.
110 „Nem tartozunk egy párt kötelékébe sem" – írták. Jelölések. *Új Lap*, 1905. január 18. 1.
111 Gróf Zichy János. *Új Lap*, 1905. január 17. 1.
112 Politikai hírek. Kire szavazzunk? *Új Lap*, 1905. január 22. 1.
113 *Új Lap*, 1905. január 22. 1.
114 Választási mozgalmak. *Új Lap*, 1905. január 4. 2.
115 Olvasóinkhoz! *Új Lap*, 1905. január 12. 2.
116 Kortes-élet. *Új Lap*, 1905. január 13. 2.
117 Kortes-élet. *Új Lap*, 1905. január 16. 1.
118 Kérelem az olvasókhoz! *Új Lap*, 1905. január 23. 1.

Ez az eljárás – túl a vidéki tudósítói hálózat pótlásán – azzal az előnnyel is járhatott, hogy segített egyfajta közösségi érzést létrehozni a lap és olvasói között. A szövetkezett ellenzék felhívását kommentálva például a publicista arra kérte az olvasókat, hogy fokozottan ügyeljenek a kormányzati visszaélésekre. „Mindenki nézzen és lásson meg mindent", majd írja le és hozza nyilvánosságra tapasztalatait. „A fő az, hogy mindenki vigyázzon ne csak magára, hanem minden ismerősére."[119]

Az imaginárius közösség megteremtésében fontos elemet játszott az idegenek, a körön kívüliek megnevezése is. Az ellenségkép kialakításában szerepet kapott az *Új Lap* antizsurnalizmusa, a kormánytámogató sajtó gyorsan a célkeresztbe került. Egy cikk például a Tisza szócsöveként kárhoztatott *Magyar Szó* című lapot ítélte el „vitriolba és pocsolyalébe mártott tollal írt cikkei" miatt, amelyek egyesek szerint a protestánsokat a katolikusok ellen uszították – Tisza állítólag a protestáns vidékekre ingyen küldette a lapot ötvenezer példányban, hogy fokozza a hatást.[120]

Nem kerülhette el a kritikát a *Friss Újság* sem, amely, mint láthattuk, ugyancsak élesen lépett fel a politikai katolicizmussal szemben. Az *Új Lap* szerzője szerint ez az orgánum egykor ellenzéki volt, viszont ma már nem az. Mit lehet mondani erről „és egyéb, hajdan hazafiasságtól, az ellenzékieskedéstől pattogó, krajcárért árult sajttakarókról?" – tette fel a kérdést. A választ természetesen az üzletsajtó anyagiasságában, megvásárolhatóságában vélte felfedezni. Ezért egyfajta erkölcsi fölényt tulajdonított maguknak, amelynek birtokában kimondta az ítéletet: „A nép sújtsa a legmélyebb megvetéssel a köpönyegforgatókat, mert hiszen látnia kell, hogy ezek nem az igaz ügynek önzetlen harcosai, hanem a haszonnak aláváló szolgái."[121]

Az ellenségképzésben az antiszemita előítéletek is fontos szerepet játszottak. Az *Állandó munkásrovat* című részben egy keresztény munkásegyleti tag például – talán egy esetleges ellenzéki fiaskó mentegetésének szándékával – arról írt, hogy szerinte a választópolgárok egyharmada zsidó, a földbirtokosok pedig szintén az ő voksaiktól függnek. Ezért azt követelte, a kormány először terjessze ki a választójogot, ha valóban a nemzet ítéletét akarja hallani.[122]

Az így megkonstruált közösségérzet adhatta az alapot ahhoz, hogy a lap szerkesztősége a választások előtt határozott hangnemben hívja küzdelembe olvasótáborát:

„Gyáva az, aki állást foglalni nem mer, hibás az, aki nem akar. Szavazni polgári kötelesség, sőt a mi körülményeink között igen súlyos erkölcsi kötelessége mindenkinek. [...] Igazság áldozat nélkül még sohasem aratott diadalt s aki az igazságért áldozatot hozni nem tud, az kislelkű ember, aki nem való a küzdők táborába."[123]

119 Politikai hírek. *Új Lap*, 1905. január 7. 1.
120 Kútmérgezés. *Új Lap*, 1905. január 6. 1.
121 H. I.: Köpönyegforgatók. *Új Lap*, 1905. január 19. 1.
122 Morva Rezső: Valami a választásról. *Új Lap*, 1905. január 26. 2.
123 H. I.: A döntés napja. *Új Lap*, 1905. január 26. 1.

A Nap a választások során teljes egyértelműséggel érvényesítette függetlenségi álláspontját. Január 1-jén Hajdu Miklós főszerkesztő-helyettes vezércikkében úgy vélte, Tisza István felgyújtotta Magyarországot, amivel kikényszerítette a parlament törvénytelen feloszlatását. Úgy vélte azonban, hogy ez a felemelkedés kezdete lesz, hiszen a választás lehetőséget ad az alkalmatlan kormány leváltására.[124]

A szerkesztőség szintén erőteljesen alkalmazta a „mi" és az „ők" fogalmait, hogy rámutasson az ellenzéki tábor állítólagos „erkölcsi felsőbbrendűségére". Arra figyelmeztette az olvasókat, hogy el fognak szaporodni a kortesek, főleg a hivatalnokok soraiból, akik rengeteg pénzt fognak költeni. Az ellenzéknek viszont igen szerény önkéntesei lesznek, önzetlen hazafiak, az alkotmánytisztelő „jó magyarok". Bár a kormány biztos győzelme tudatában, azonban sok minden előfordulhat.[125] A vezércikk szerint:

„Kialakult jobbra is, balra is a közvélemény. Az egyik szabadon, lelkesen, a presszió ellenhatásaképpen, a másik hivatalos megdolgozással, kordába szorítva minden elemet, amely az államtól kap vagy vár valamit."[126]

A szerző azt sugallta, hogy a választási harc – még ha el is durvul – hasznos, hiszen az egyesült ellenzék győzni fog, ami elhozza a '67-es kiegyezés felszámolását, és Magyarországot végre csak perszonálunió fogja kötni Ausztriához.

„Kurucok és labancok állanak egymással szemben s minden olyan eshetőség, amely megakadályozná a két tábor összerohanását, átkos volna ebben a pillanatban a haza jövendőjére nézve."[127]

A Nap munkatársai számos eszközt bevetettek. Elsősorban természetesen az oknyomozó újságírás, a botrányos esetek felderítése említhető. Így beszámoltak arról, hogy a Terézvárosban Hieronymi Károly kereskedelmi miniszter nevében fizetett összeíró tisztek járták a házakat, adóelengedést ígértek, úgy, mintha erre hivatalos megbízásuk lett volna, és nyilvántartási lapot is aláírattak.[128] Jóval fontosabb volt azonban az az eset, amelynek személyesen Tisza István volt az érintettje. Az ő kerületében, a Belvárosban ugyanis a kormánypárt nyolcfogásos lakomát rendezett, amelynek ára mindössze 40 krajcár volt személyenként. A lap – a hatás fokozására – közölte a teljes menüt, majd a kommentár megállapította, hogy ez rendkívüli vendéglátóipari teljesítmény, és aki ilyen olcsón ad egy ilyen vacsorát, az „a szociális kérdés egy részét oldja meg".[129] *A Nap* igyekezett hosszan napirenden tartani az ügyet, egy újságíró például érdeklődött az Angol Királynő Szállodában a menü áráról, itt 41 korona lett volna

124 Dr. Hajdu Miklós: Romok fölött. *A Nap*, 1905. január 1. 1.
125 Krónika. *A Nap*, 1905. január 1. 2.
126 Thury Zoltán: Már nem utópia. *A Nap*, 1905. január 3. 1.
127 Uo.
128 A demokratapárt elnöksége: A becsületes emberekhez! *A Nap*, 1905. január 12. 2.
129 Kortesvilág Hegyen-völgyön lakodalom. *A Nap*, 1905. január 18. 10.

a végösszeg.[130] A legjellemzőbb azonban az a fiktív párbeszéd, amely két szabadelvű választó beszélgetését képzeli el:

„Első választó: – Na ezt csinálja utánunk Polónyi.[131] Negyven krajcárért ilyen bankett, ennyi fogás!
Második választó: – És hozzá még nincs is minden az étlapon! Nincs rajta a lényeg, a lényeg! Az utolsó fogás!
Első választó: – Hát mi az utolsó fogás?
Második választó: – Kortesfogás!"[132]

A lap hasábjain a választási kampány tárgyalása során a műfaji korlátok szinte teljes megszűnésével szembesülünk. Az a jelenség, amelynek kezdetei már az 1896-os *Esti Újságban* is megfigyelhetőek voltak, ekkor már teljesen mindennapossá vált, hiszen a hírek, interjúk mellett, mindenféle elkülönítés nélkül láthatunk olyan sajtóműfajokat, amelyek a politikai-érzelmi mozgósítást szolgálták, verseket, adomákat, fiktív párbeszédeket, sőt karikatúrákat is. Úgy tűnik tehát, mintha *A Nap* minden egyes kiadásában két laptípus tartalmai keverednének egymással: egy hírlap és egy élclap cikkei.

Az élclapi tartalmak, akárcsak a hírlapiak, a politikai ellenfél lejáratását célozták. Erre példa a *Burg cselédszobájában* című jelenet, amely az országgyűlés feloszlatásának hírére reagált. A császári udvar idős és fiatal lakájának párbeszédében az utóbbi meglepődik, mire az idős, sokat tapasztalt kollégája kijelenti: „lesz ez még különbül is – hej, mégiscsak visszatérnek a régi jó idők! Mindig mondtam, lesz megint akasztás, fejbelövetés, kivégzés!"[133] A fő ellenségképet a bécsi udvar jelentette, Tisza István pedig mint ennek kiszolgálója jelent meg. Jó példa erre az a karikatúra, amely őt és az ellenzéki ellenjelöltjét, Andrássy Gyula grófot ábrázolta. Ezen Tisza mögött a kétfejű sas látható, a miniszterelnök pedig ágyúiból pénzt lő ki a szavazók felé, vele szemben – a hagyományos nemzeti erényeket megtestesítő – Andrássy, kezében magyar zászló, magyar alkotmány felirattal.[134]

A Nap igyekezett a közösségépítés eszközeivel is élni. A választás előtti napon például a Hírek rovata azzal a bejelentéssel kezdődött, hogy Pintér Imre, a Népszínház színésze elhozta *Válasszatok!* című versét a szerkesztőségbe, amelyben hitet tett politikai meggyőződése mellett. A lap ezt természetesen közölte is.[135]

130 Tisza István banketja. *A Nap*, 1905. január 19. 6.
131 Polónyi Géza (1848–1920): függetlenségi párti politikus, 1881 óta parlamenti képviselő. Jelentős szerepe volt az 1903-as obstrukcióban.
132 A Tisza-banketten. *A Nap*, 1905. január 19. 3.
133 A Burg cselédszobájában. *A Nap*, 1905. január 1. 4.
134 A sasok. *A Nap*, 1905. január 25. 7.
135 A költeményt jól jellemzi az utolsó szakasz:
„Előre hát szent 48! Előre! / Vértanúink segítsetek előre!
Küldd áldásod a magasból, küldd le ránk / Megdicsőült Kossuth Lajos! Szent apánk!
Honfibánat. *A Nap*, 1905. január 25. 9.

Még érdekesebb vállalkozás volt, hogy *A Nap* még január elején pályadíjat írt ki azon olvasóinak, akik helyesen megtippelik, kik lesznek a megválasztott országgyűlési képviselők a budapesti kerületekben.[136] A szerkesztőség ügyesen kihasználta az imázsépítés céljaira a nyereményjátékot, amelynek segítségével a demokratikus eszme harcosaként igyekezett önmagát beállítani. Az eredményhirdetés előtt arról írtak, hogy a pályázat tulajdonképpen népszavazás volt, hiszen a pályázók

„minden rangú, rendű, nevű és korú elemet képviseltek. Tehát bátran mondhatjuk, hogy Magyarországon ez volt az *első általános választás*."

A kezdeményezés végül sikeresnek bizonyult, hiszen összesen 18 927 válasz érkezett. A „népszavazás" gondolatát ugyanakkor megkérdőjelezi, hogy sokan tréfás megoldást küldtek be, például gyakran szerepeltek népszerű színészek, nemzetközi hírességek a reménybeli képviselők listáján.[137]

6. Összegzés

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a századforduló vizsgált tömeglapjai számára a politika fontos témát jelentett, azonban a feldolgozás módja gyökeresen eltért a szeriőz sajtó gyakorlatától. Ezek az orgánumok – még a régebbi modellhez legközelebb maradó *Esti Újság* is – a szórakoztatás eszközeként (is) tekintettek a politikára, megszüntették a hír és a fikció éles elkülönítését, *A Nap*-ban pedig esetenként már az élclapok és a hírlapok jellegzetes tartalmi elemei keveredtek egymással.

Az *Esti Újság* kivételével a vizsgált lapok az alsóbb társadalmi rétegek képviselőjeként igyekeztek bemutatni saját magukat. Ezt az igényüket nemcsak az alacsony árakkal, hanem a széles rétegek számára ígért szolgáltatásokkal, illetve gazdasági és társadalmi hasznosságuk demonstrálásával is igyekeztek alátámasztani. Ennek érdekében élesen megkülönböztették a politikai elit és a nép világát, saját magukat pedig mindig az utóbbi oldalára állítva reprezentálták. Azzal érveltek, hogy mindenki számára hozzáférhetővé teszik a politikusok által féltékenyen őrzött közügyeket, és hozzájárulnak a hatalom ellenőrzéséhez, a nyilvánosság körének bővítéséhez, végső soron az ország demokratizálódásához.

Az elitellenesség különösen jól érzékelhető a *Reggeli Újság* és az *Új Lap* esetében, amit az is indokolhat, hogy alapítóik eredetileg kívül álltak a sajtóüzlet világán, valamint *A Nap* hasábjain, amely élesen megkülönböztette magát a hagyományos újságírástól. Az előbbi két orgánum esetében mindehhez igen erőteljes antizsurnalizmus is társult, vagyis az az igény, hogy elkülönítsék magukat a kártékonynak, szenzációhajhásznak láttatott tömeglapoktól, ezáltal sajátos erkölcsi vonzerőt kölcsönözve a maguk számára.

136 Pályázat. *A Nap*, 1905. január 11. 5.
137 Népszavazás. A Nap pályázata. *A Nap*, 1905. január 26. 4.

A napi politikai küzdelmekben való részvétel terén ugyanakkor általános szabályok nem voltak a vizsgált példák alapján felállíthatóak: a *Reggeli Újság* és az *Új Lap* határozottan tulajdonosuk személyes érdekeit képviselték, az *Esti Újság* általánosságban vezetőinek függetlenségi értékrendjét közvetítette, a *Friss Újság* óvatosan kormánypárti hangokat ütött meg, *A Nap* viszont következetesen az ellenzék céljait szolgálta.

„Az Operaház munkáját ellenőrizni, birálni nemcsak jogos, hanem mulhatatlanul szükséges..." – Kálmán Imre, a *Pesti Napló* operai kritikusa (1904–1909)

Szabó Ferenc János*

„Fiatal voltam, előítéletektől mentes, egy kicsit arrogáns, de az egyetlen, amit valószínűleg tiszta lelkiismerettel mondhatok, az az, hogy kíméletlen őszinteséggel írtam le a véleményemet."[1]

E tanulmány írásának kezdetén felütök egy képzeletbeli kötetet, melynek címe *„Kálmán Imre összegyűjtött írásai"*. A kötet – bármennyire is hasznos olvasmány lenne – sajnos csak képzeletbeli, hiszen a világhírű magyar operettszerző írásai nincsenek összegyűjtve és szerkesztett formában sajtó alá rendezve. Kálmán Imre számos kritikát írt 1904 és 1909 között a *Pesti Napló* és az *Új Idők* számára. A Kálmán-monográfiák[2] ezeket egyáltalán nem tárgyalják, pedig az írásokból a magyar főváros kulturális életének egy rendkívül izgalmas periódusa ismerhető meg. Az alábbi tanulmányban a később világhírűvé vált operettszerzőnek a Magyar Királyi Operaház előadásairól írott kritikáit vizsgálom különböző szempontok alapján.

Kálmán Imre a *Pesti Napló* állandó operai kritikusaként nemcsak a Magyar Királyi Operaház előadásairól számolt be a lap olvasóinak, hanem kiküldött tudósítóként külföldi előadásokról is írt, illetve jelen volt Budapest más színházainak jelentős operaelőadásain. Terjedelmi okokból kifolyólag kénytelen voltam eltekinteni a hangversenyekről és balettelőadásokról írott kritikáktól, a vizsgálódás során igyekeztem tartani magamat a műfaji egységhez. Mivel az *Új Idők*ben lényegesen kevesebb cikket publikált, ezért vizsgálódásomat a *Pesti Napló*ban megjelent operakritikákra összpontosítottam. Annak ellenére, hogy az Operaház

* Tudományos munkatárs, MTA BTK Zenetudományi Intézet, „Lendület" 20–21. Századi Magyar Zenei Archívum és Kutatócsoport. E-mail: szabo.ferenc.janos@btk.mta.hu.

1 „Ich war jung, vorurteilslos, etwas arrogant, aber das eine kann ich wohl mit gutem Gewissen behaupten: daß ich damals mit schonungsloser Aufrichtigkeit meine Meinung niedergeschrieben habe." Idézi: Oesterreicher, Rudolf: *Emmerich Kálmán. Das Leben eines Operettenfürsten.* Wien, München, Amalthea, 1988. 62.

2 Oesterreicher (1988), valamint Kálmán Vera: *Emlékszel még... Kálmán Imre élete.* Ford.: Meller V. Ágnes. Budapest, Zeneműkiadó, 1985. Oesterreicher a fiatalkori éveket tárgyaló fejezetében Kálmán egy önéletrajzi írását közli teljes terjedelmében.

igazgatósági, szervezeti és adminisztratív ügyei ezekben az években rendszeres témái voltak a napi és a bulvársajtónak egyaránt, Kálmán – valószínűleg a saját színpadi zeneszerzői jövőjét is szem előtt tartva – nem folyt bele ezekbe a csatározásokba.[3] Az Operaház előadásairól írott kritikák között kiemelt fontosságúnak tekintettem a bemutatókról szóló cikkeket, leginkább azért, mert ezekben Kálmánnak lehetősége volt véleményét hosszabban is kifejteni.[4]

1. Történeti áttekintés

Kálmán Imre 1899 és 1903 között a Zeneakadémia zeneszerzés tanszakának hallgatója volt.[5] Már ezekben az években is rendkívül érdeklődött a zenés színház, elsősorban az opera iránt, önéletrajzi írásában bevallja, a zeneszerzéstanulmányok megkezdéséhez fontos motivációt jelentett az, hogy a harmadik és negyedik évfolyamos hallgatók szabadjegyet kaptak az Operaház előadásaira.[6] Már zeneakadémistaként dolgozott a *Pesti Napló* szerkesztőségében mint önkéntes gyakornok, azonban hamar felhagyott az újságírással, s idejét inkább tanulmányainak szentelte.[7]

Zeneakadémiai tanulmányainak végeztével újra jelentkezett a *Pesti Napló*nál, ahol néhány hetes próbaidő után a zenei rovat szerkesztője lett.[8] Első szignált, az Operaház 1903–1904-es szezonját összefoglaló cikke 1904. június 14-én jelent meg.[9] E cikk megjelenése után tíz nappal már részletes cikkekben informálja a *Pesti Napló* olvasóit a Bayreuthi Ünnepi Játékok eseményeiről.[10] Az Ünnepi Játékok után Münchenbe utazott, az évente megrendezett, Mozart- és Wagner-operákból összeállított műsorú fesztiválra.[11] A budapesti operaházi szezon szeptemberi megnyitásáról viszont már helyből ad hírt.[12]

Időről időre szüneteltette kritikusi tevékenységét. A színházi bemutatók alapján néhány esetben be lehet bizonyítani, hogy ilyenkor zeneszerzői minőségében voltak feladatai. 1906-ban két színházi bemutatója is volt a Magyar Színházban,[13] feltehetőleg ezek miatt vonult vissza az év elején hosszabb időre

3 Összesen két cikket találtam, amelyekben az Operaház szervezeti ügyeit érintő rendszeres botrányokkal foglalkozik, ezek közös vonása, hogy mindkettőben felveti az Operaház bérbeadásával járó pozitív következmények lehetőségét. Lásd: Kálmán Imre: Mit tegyünk az Operaházzal? *Pesti Napló,* 1906. június 20.; K. I.: Igazgatóváltozás az Operaházban. *Pesti Napló,* 1907. április 6.

4 Az idézett újságcikkeket és azok szerzői aláírásait betűhíven közlöm, csak a nyilvánvaló sajtóhibákat javítottam. Az idegen nyelvű idézeteket magam fordítottam.

5 A Zeneakadémia évkönyvei alapján.

6 Oesterreicher (1988): 56.

7 Kálmán (1985): 46.

8 Oesterreicher (1988): 61.

9 Kálmán Imre: Visszapillantás az Operaház szezonjára. *Pesti Napló,* 1904. június 14.

10 Különös egybeesés, hogy Bartók és Kodály ugyanebben az évben látogattak el a Bayreuthi Ünnepi Játékok előadásaira. Kodály és Kálmán közös fotón is látható. Eősze László: *Kodály Zoltán élete képekben és dokumentumokban.* Budapest, Zeneműkiadó, 1976. 39.

11 N. N.: A müncheni Wagner-előadások. München, augusztus 24. *Pesti Napló,* 1904. augusztus 28.

12 K. I.: Az Operaház uj szezonja. *Pesti Napló,* 1904. szeptember 13.

13 Fényes Samu *A pereszlényi juss* című vígjátékának kísérőzenéje, valamint az októberi Rákócziünnep alkalmából a Mezey Sándor verseire írott *Mikes bucsuja.*

a kritikusi tevékenységtől, mindössze február végén jelentkezett néhány hangverseny-beszámolóval.[14]

Az 1907 és 1908 fordulóján írott cikkekből határozottan érződik, hogy Kálmán Imre egyre komolyabban elkezdett az operettírással foglalkozni. Ennek két nyomát is megfigyelhetjük: egyrészt míg korábban szinte zenetudományi jellegű, szakirodalmi hivatkozásokkal ellátott írásokat publikált egy-egy operabemutatóról,[15] későbbi operai beszámolói kevésbé részletezők. Másrészt későbbi írásai kevésbé lelkesek, mint a korábbiak – talán csak Karel Burian vendégszerepléseiért, Goldmark Károly operáiért és Wagner műveinek jó előadásaiért tör lándzsát a korábbihoz hasonló hévvel.

Kálmán első operettje, a *Tatárjárás,* a budapesti ősbemutató (1908) után egy éven belül meghódította a vidéki városokat és a külföldet is. A magyarországi és külföldi bemutatók egy részét a szerző személyesen vezényelte, illetve közreműködött azok előkészületei során.[16] Mindez azt eredményezte, hogy Kálmán Imrének egyre ritkábban jelentek meg cikkei a *Pesti Napló*ban, csak a jelentősebb előadásokról írt. Visszaemlékezései szerint 1908 novemberében azzal kereste fel a *Pesti Napló* főszerkesztőjét, hogy szeretné elhagyni a lapot és Bécsbe menne operettzene-szerzőnek.[17] 1909-ben már csak két hosszabb kritikát írt a lap számára, amelyek szövegén világosan érződik, ekkor már tisztában volt azzal, hogy nemsokára befejezi zenekritikusi tevékenységét. Olyan kemény szavakkal bírálja az Operaházat, amelyeket még a századforduló operakritikájának ismerői is megütközéssel olvasnak. Zichy Géza *II. Rákóczi Ferenc* című operájának bírálatában még elsősorban a darabnak és zeneszerzőjének címzi kíméletlen kritikáját, de Daniel Auber 1830-as vígoperája, a *Fra Diavolo* felújításakor már egyenesen az Operaházat ostorozza azért, hogy míg a zenei nagyvilágot Richard Strauss és Debussy operái tartják lázban, Budapesten egy régi mű felújításával szórakoztatják a közönséget. S utolsó operakritikájában az – immár – operettszerző szinte bevágja az ajtót maga után e szavakkal: „mostanában semmi sem megy komoly megitélés elé, ami az Operában történik".[18] Az 1909. április végi Wagner-előadások kritikái már név nélkül jelentek meg, minden bizonnyal más kritikus tollából. 1909 májusában *A makrancos hölgy,* majd októberben a *Dalibor* bemutatójáról már nem az operettszerző Kálmán, hanem Kálmán Jenő[19] ír a *Pesti Napló* hasábjain.

14 (k. i.): Hangverseny. *Pesti Napló,* 1906. február 20., (k. i.): Hangverseny. *Pesti Napló,* 1906. február 24.

15 *A lonjumeau-i postakocsis* bemutatójáról írott recenziójában például idézi Julius Otto Bierbaum értekezését, valamint Hans Michael Schletterer „érdekes könyvét [*Studien zur Geschichte der Französischen Musik*], amelyben a francia udvari szinházak és zenekar történetét mondja el nagytudással." K. I.: A lonjumeaui postakocsis. *Pesti Napló,* 1904. november 30.

16 Például: „A bemutató előadásra rendkivüli becsvágygyal készült a szinház s az utolsó főpróbákat a zeneszerző Kálmán Imre személyesen vezette s ő dirigálta a zenekart a mai első előadáson." N. N.: A „Tatárjárás" Kolozsvárott. *Pesti Napló,* 1908. április 24.

17 Oesterreicher (1988): 63.

18 Kálmán Imre: Fra Diavolo. *Pesti Napló,* 1909. április 18.

19 Teljes nevén: Kálmán Jenő Ákos (szül. 1883., Veszprém). Lásd: Újvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon.* Budapest, Pallas, 1929. 448.

2. Wagner

Ami a repertoároperákat illeti, Kálmán Imre operai ízlésének két fő pillére Mozart és Wagner volt. Míg azonban Mozart esetében elsősorban hiányérzetének adott hangot – miszerint a közönség más operákra vágyik, ezért keveset játszszák Mozart műveit a Magyar Királyi Operaházban, s akkor sem helyes stílusban[20] – Wagnerről nagyon sokat írt. Legtöbb kritikája Wagner-operák előadásairól szól, de Wagner halálának 25. évfordulóján önálló írást is szentelt a bayreuthi mester emlékének.[21] Wagnerről formált véleményének mércéi a bayreuthi és müncheni előadások mellett elsősorban Karel Burian nevezetes budapesti előadásai – különösen a *Trisztán és Izolda* magyarországi bemutatójáról őrzött emlékek – voltak. Mindez persze nem csoda, hiszen a századforduló budapesti zeneszerző-nemzedéke számára Wagner, s az ő művein belül is a *Trisztán és Izolda* különleges hatással bírt.[22] Kálmán Burianról önálló portrét is írt az énekes első budapesti visszatérésekor, s ebből kiderül, hogy jelen volt a *Trisztán* 1901–1902-es budapesti előadásain, s később Münchenben is találkozott az énekművésszel.[23]

Bár rajongott Wagnerért, de a Wagner-kultuszt elítélte. Már 1904-ben élesen kritizálta Bayreuth közönségét, amely nagyrészt laikusokból, „Bayreuth régi orthodox hiveiből" állt, akik mindenért lelkesedtek, ami Wagnerrel kapcsolatos volt. Ellenben „a zeneértők, tehát a kisebb, csekélyebb része a közönségnek, vagy *hallgatott*, vagy az *előadást* tapsolta".[24] Már fiatalon észrevette és kritizálta a Wagner család „dinasztikus", nemcsak Bayreuthra, de az egész Wagner-recepcióra is kiterjedő uralmát.[25] A *Parsifal* bayreuthi kultuszát pedig egyenesen „beteges Parsifal divat-láz"-nak minősítette.[26]

Akárcsak Bartók Béla esetében, Kálmán Imre számára is kiemelt helyet foglal el Wagner operái közt a *Trisztán és Izolda*. Mint zenés színpadi mű, „Wagner leggyengébb munkájának" tartja, amely azonban „Wagner zeneszerzői zsenialitását legvirágzóbb, legfrissebb erejében tárja elénk".[27] Szintén a *Trisztán* rá gyakorolt hatását jelzi, hogy bár a *Tannhäusert* nem tartotta sokra, de az opera

20 Kálmán gyakran kritizálta a Mozart-előadások interpretációját, az előadóművészek „Mozartstilusban való járatlanságát", lásd: (k. i.): Operaház. *Pesti Napló,* 1904. szeptember 30. Lásd továbbá az 1906-os Mozart-jubileumot is hirdető kritikáját: (k. i.): Operaház. *Pesti Napló,* 1905. október 13.
21 K. I.: Wagner Richárd. *Pesti Napló,* 1908. február 13.
22 Burian, illetve a budapesti *Trisztán*-bemutató magyarországi zeneszerzői recepciójáról lásd: Szabó Ferenc János: „Ein Tristan von nobelstem Stahl...": The Influence of a Czech Wagner-tenor on Hungarian Musical Life in the First Half of the Twentieth Century. In: Judkowiak, Barbara – Lisiecka, Katarzyna (szerk.): *Operowy Kontrapunkt. Libretto w Europie Środkowej i Wschodniej.* Poznań, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2014. 255–274.
23 Kálmán Imre: Burrián. *Pesti Napló,* 1907. szeptember 25. További cikkeiből kiderül, hogy Burian *Carmen-* és *Anyegin*-előadásai is meghatározó élményt okoztak Kálmán Imrének, lásd: (k. i.): Carmen. *Pesti Napló,* 1907. szeptember 27., illetve (k. i.): Anyégin. *Pesti Napló,* 1907. december 11.
24 K. I.: „Tannhäuser" – Bayreuthban. Kiküldött munkatársunktól. *Pesti Napló,* 1904. augusztus 7.
25 Uo.
26 K. I.: Az Operaház uj szezonja. *Pesti Napló,* 1904. szeptember 13.
27 (k. i.): Trisztán és Izolda. *Pesti Napló,* 1906. október 17.

későbbi párizsi változatához írt részleteket a *Trisztán és Izolda* egyes jeleneteinek előfutáraként dicséri.[28] A *Trisztán* iránti rajongásának egyértelműen forrása a mű budapesti első előadása: „A forró hangulatu Burrián-estéket nehezen felejti el a mi szeszélyeiben is hálás közönségünk."[29]

1908-ban már felismeri, hogy nem is csak Wagner művei önmagukban, hanem azokkal együtt Wagner személye okozta, hogy a német zeneszerzőt tartották akkoriban a zenetörténet legnagyobb újítójának, miközben szerinte Mozart és Beethoven nagyobb zeneforradalmár volt.[30] Ugyanakkor továbbra is úgy látja, hogy „Wagner Richárd a tizenkilencedik század egyik legnagyobb müvésze, aki uj, életerős müvészeti elveket, friss, – talán örökkévaló – mestermüveket ajándékozott a világnak".[31]

3. Operaházi bemutatók

Kálmán Imre visszaemlékezéseiben így ír a *Pesti Napló* zenei rovatáról: „Ebben az időben (1904–1908 [sic!]) a zenei rovat egy harcrovat is volt egyben. Az új művekért valódi harcot kellett vívnunk, a közönséget úgymond tanítanunk kellett, hogy felébresszük az érdeklődésüket a komoly zenei kérdések iránt."[32] Mondatát szó szerint vehetjük. A kortárs operákról folyamatosan beszámolt, rendkívül határozott elvei alapján szinte tanítani próbálta a közönséget. Elveinek alapja egyrészt esztétikai érzéke, másrészt pedig egyfajta felelősségérzete, az állami támogatásnak a színházon való számonkérése volt.[33]

Esztétikai szempontból elsősorban az eredetiséget, az őszinteséget, a tartalmi koherenciát és a meggyőző erő meglétét tekintette értéknek. Az egyéniséget kereste, azokat a zeneszerzőket, akik meg tudnak szabadulni Wagner és Verdi operai örökségének nyomasztó súlyától. Ezért jellemezte üstökösként Bizet-t, mint az egyetlen erre képes zeneszerzőt.[34] Saint-Saënsszal egyetértve úgy vélte, hogy a századfordulón „sok a tehetség, de kevés az igazi egyéniség".[35] Szükség esetén kíméletlenül fejére olvasta a zeneszerzőnek:

„[Wolf-Ferrari] zenéjében semmi ujszerüség, semmi eredetiség, sem található. [...] Ez a kadencia a Rossinié, ez a hirtelen fordulat a Beethovené, nem is szólva Mozart, Smetana utánzásáról. Talán egy müvészetben sem követeljük annyira az eredetiséget, mint a zenében. Minden reminiscencia kellemetlen, antipatikus, türelmetlenné, idegessé teszi a hallgatót."[36]

28 K. I.: „Tannhäuser" – Bayreuthban. Kiküldött munkatársunktól. *Pesti Napló,* 1904. augusztus 7.
29 (k. i.): Trisztán és Izolda. *Pesti Napló,* 1906. október 17.
30 K. I.: Wagner Richárd. *Pesti Napló,* 1908. február 13.
31 Uo.
32 „In dieser Zeit (1904–1908) war die musikalische Rubrik eine Kampfrubrik. Wir mußten für die neuen Werkewahre Schlachten liefern, mußten dem Publikum sozusagen Unterricht erteilen, um sein Interesse für ernste musikalische Fragen zu wecken." Oesterreicher (1988): 62.
33 Utóbbira jó példa a tanulmány címében is idézett cikk: Kálmán Imre: Visszapillantás az Operaház szezonjára. *Pesti Napló,* 1904. június 14.
34 K. I.: A kecskepásztor. *Pesti Napló,* 1904. december 16.
35 Uo.
36 Kálmán Imre: A kiváncsi nők. *Pesti Napló,* 1906. április 25.

Az őszinteség ugyanakkor még fontosabb Kálmán Imre számára. *A tigris* zeneszerzőjét így jellemzi: „Nem kifogástalan munka a Stojanovits zenéje sem, de őszinte, tehetséges, ennélfogva szimpatikus" – még annak ellenére is, hogy Wagner, Csajkovszkij és Puccini hatása alól ő sem tudott szabadulni.[37]

Tanulóévei alatt az Operaházban és a Zeneakadémián, valamint külföldi tanulmányútjai során megismerkedhetett az operatörténet főbb irányzataival, s kritikái arról tanúskodnak, hogy ezek között jól el is igazodott. Mivel látta, hogy „a magyar közönség zenei ismereteit tulságos mértékben a német kultúra gyümölcseiből szedi",[38] propagálta a francia zeneműveket, s több alkalommal is ismertette, értékelte a – Budapesten akár nem is játszott – franciák műveit. A fiatal francia zeneszerzők művészetében az őszinteséget és a kifejezés szabadságát értékelte nagyra.[39] A modern szerzők közül elsősorban Xavier Leroux, Gustave Charpentier és Claude Debussy műveit kedvelte, „mivel ezekben [...] nyilatkozik meg a modern francia izlés, az önállóságra való törekvés".[40] Charpentier *Louise*-át például több alkalommal is hiányolta a repertoárról,[41] s másokkal ellentétben „zenéjében, szövegében egyaránt érdekes" műnek tartotta.[42]

Massenet Budapestre meglehetős késéssel érkező *Manon*járól ugyanakkor nem volt jó véleménnyel. Elsősorban a stiláris diszkrepanciát bírálta, amelyet mind a szövegre, mind a zenére jellemzőnek talált. Hiányolta belőle a meggyőző erőt, úgy érezte, hogy ehelyett csak ágálást, kiabálást, rutinszerű munkát kapott az opera meghallgatása során.[43]

A századforduló olasz operaszerzői sem mind késztették elragadtatott szavakra, igaz, ebben talán némi féltékenység is szerepet játszhatott. A *giovane scuola* zeneszerzőivel szemben időnként érezhetően hangoztatta, hogy Verdivel ellentétben őket már az olasz zeneműkiadói reklám tette ismertté.[44] Puccini zenéjének azonban ő sem tudott ellenállni, lelkesedése – minden próbálkozása ellenére is – átüt a mondatain. Egyértelműen érzi, hogy Puccini az egyetlen kortárs olasz operaszerző, aki túl tudott lépni a *giovane scuola* első, múló sikerein. Puccini zenéjét szerinte „ideges izgatott dialektika, egymás tetejére halmozott disszonanciák, neuraszténikus harmóniák – de édes melos, drámai érzék, geniális karakterizáló képesség, ragyogó hangszerelési tudás"[45] jellemzi. A *Bohémélet* első meghallgatása után nem titkolja: „ez a darab mámorba ejt, megdöbbent bennünket. Mert mélyre hat a Bohémélet poézise. Mintha az első szerelem fájó érzése szorongatná lelkünket. Kábult fejjel, kisirt

37 K. I.: A tigris. *Pesti Napló,* 1905. november 15.
38 K. I.: Az Operaház uj szezonja. *Pesti Napló,* 1904. szeptember 13.
39 Kálmán Imre: A csavargó. *Pesti Napló,* 1908. május 24.
40 K. I.: Az Operaház uj szezonja. *Pesti Napló,* 1904. szeptember 13.
41 Például: K. I.: Az Operaház uj szezonja. *Pesti Napló,* 1904. szeptember 13.
42 Kálmán Imre: Visszapillantás az Operaház szezonjára. *Pesti Napló,* 1904. június 14.
43 Kálmán Imre: Manon. *Pesti Napló,* 1905. december 23.
44 K. I.: A kecskepásztor. *Pesti Napló,* 1904. december 16.
45 Uo.

szemmel hagyjuk el a szinházat."[46] Ifjú alkotóművészként őt is hatalmába keríti a bohémlét ekkor különösen aktuális színpadi megformálása:

„Akárki, szegény és gazdag egyaránt azt képzeli, hogy ő is végigélte ezeknek a derék fiuknak édesbus nyomorát [...]. A bohémek vigsága: a mi lezajlott, elhalt örömeink melankólikus visszhangja; nyomoruságuk, a parancsoló végzettel szemben való tehetetlenségük: a mi gyengeségünket vágja megrázó erővel az arcunkba."[47]

Dicséri az első felvonás meleg zenekari színeit és áradóan erotikus dallamvilágát, s ismét az egyéniség az, ami előtt kalapot emel: „Vonzó, érdekes ez az egyéniség, a határozott fiziognómia bélyegével látja el a mü minden ütemét. Sok benne ugyan a modorosság, a külsőségek kelleténél nagyobb tisztelete, a hatás hajszolása – de még több a bensőség, melegség, igazság."[48]

A modorosságot a *Pillangókisasszony* bemutatója után is felemlegeti, de lelkesedése nem csökken.

„Kevesen tudják hangulataikat a Pucciniéhoz hasonló meggyőző erővel elmondani. Néha a ma aktuális zeneszerzési technika teljes vértezetével, máskor egyszerüségükben, merészségükben bámulatra méltó eszközökkel váltja ki a hatást. Mindenképpen vonzónak, gyönyörünek találjuk a munkáját."[49]

S már a *Manon Lescaut* 1907. októberi felújításakor felismeri Puccini zenéjének nosztalgiakeltő hatását: „Akik ma este ujra megnézték Puccini Manonját, kissé szomoruan, bánatosan hallgatták a perzselő melódiákat. Azt mondják a Manon régi hivei, hogy régi impressziókat, elsirt és letörölt könnyek emlékét kelti fel bennük Puccini muzsikája."[50]

Richard Strausst ezzel szemben, bár rendkívül erőteljes, határozott és figyelemre méltó komponistának tartja, mégis úgy véli, hogy elhamarkodott a német zeneszerzőt körüllengő hírverés – amelyhez egyébként maga is hozzájárul egy önálló, Richard Straussról írott cikkel.[51] Véleménye szerint Strauss szimfonikus műveiben Liszt, míg az operáiban Wagner követője, de hogy „tökéletesitette-e, magasabb intenzitásra emelte, avagy az elfajulás felé kergeti a két mester müvészetét – ma még bizonytalan, csak a jövő mondhatja ki a döntő ítéletet".[52] Ezzel együtt is nagyra becsüli Strauss hangszerelési ötleteit, a nagy zenekarnak köszönhető új dinamikai skáláját, valamint a műveiben kimutatható motivikus polifóniát.[53]

A *Salomé*t a „zenei realizmus" legmagasabb szintű, a 19. századi szerzők által csak vágyott mértékű megnyilvánulásának tartja, melyben Strauss „meré-

46 Kálmán Imre: Bohémélet. *Pesti Napló,* 1905. április 28.
47 Uo.
48 Uo.
49 Kálmán Imre: Pillangó kisasszony. *Pesti Napló,* 1906. május 13.
50 K. I.: Manon Lescaut. *Pesti Napló,* 1907. október 26.
51 Kálmán Imre: Strauss Rikárd. *Pesti Napló,* 1907. május 16.
52 Uo.
53 Uo.

szen elveti a zenei szépről kimondott és megérzett, öntudatos és öntudatlan meggyőződéseinket, [...] zenéje nem *akar* kellemes lenni. Ez a muzsika kellemetlen. Szembeszáll a *szép* zenéről való felfogásunkkal, mert az igazságot keresi."[54] S felismeri a zene és a színpadi cselekmény rendkívül szerves összetartozását és a befogadásra gyakorolt hatását: „a szinházban nem keressük a magyarázatot [Strauss zenéjének kegyetlenségére], mert látjuk a zene feltételét, okát. Salome sikerének ez a kardinális oka: a zene realizmusát megérteti velünk a szinpad."[55]

4. Magyar nemzeti zene

Kálmán Imre operai kritikáinak alapvető, vissza-visszatérő eleme a magyar opera, a magyar zene kérdése. Zeneszerzőről, ráadásul színpadi zene iránt érdeklődő fiatal komponistáról lévén szó, magától értődik, hogy érdekli a téma. A Kálmán Imre kritikusi tevékenységére eső évek kétségtelenül érdekesek e szempontból, hiszen ő annak a folyamatnak lehetett tanúja, ahogy az Erkel halála utáni években a magyar zeneszerzők megpróbálták életben tartani a magyar nemzeti operát, vagy éppen megteremteni annak modern változatát. 1904 és 1909 között idős és fiatal szerzők művei egyaránt színpadra kerültek a Magyar Királyi Operaházban. Kálmán Imre írásaiból képet kaphatunk a már idős Goldmark Károly, Mihalovich Ödön és gróf Zichy Géza, az érett férfikorban lévő Hubay Jenő, Szendy Árpád, Szabados Béla és Rékai Nándor, valamint a Kálmánnal egyidős Ábrányi Emil és Toldy László operáiról.

Magyar bemutatókról írott recenzióit rendszerint programhirdetés-szerű mondatokkal kezdte, ezzel is jelezve a nemzeti opera ügyének fontosságát. Sokakkal együtt ő maga is türelmetlenül várta, mikor születik meg végre a 20. század magyar nemzeti operája. Ezt mutatja már az is, hogy első magyar bemutatóról írott cikkének az *Új magyar opera* címet adta.[56] Zichy Géza *Nemo* című operájáról írott kritikájában szinte a magyar vezényleti nyelv követelésével egyenrangú fontosságúnak ítéli a magyar zene ügyét.[57] S elismerve, hogy a magyar zene nem „világnyelv", magyar zeneszerzőként is írva mégis így vélekedik: „a kis körben érvényesülő zeneszerző is az egész világhoz szól az alkotás pillanatában, ami tagadhatatlanul valami kozmopolita mellékizt ad a munkásságának".[58] A nemzeti zene mint beszédmód olyannyira fontos számára, hogy más nemzeti operákról írva is a magyar ügyet tolja előtérbe. Smetana *Dalibor* című operáját említve fontosnak tartja, hogy előadják nálunk, „ahol önálló, nemzeties zenei beszéd alkotására törekszenek".[59]

S hogy milyen lenne szerinte az önálló, magyar nemzeties zenei beszéd? „Magyar hangulatu, magyar levegőjü, külsőségeiben, belső tartalmában egyaránt

54 Kálmán Imre: Salome. *Pesti Napló,* 1907. május 17.
55 Uo.
56 Kálmán Imre: Uj magyar opera. *Pesti Napló,* 1905. március 1.
57 Kálmán Imre: Nemo. *Pesti Napló,* 1905. március 31.
58 Uo.
59 K. I.: Az Operaház uj szezonja. *Pesti Napló,* 1904. szeptember 13.

magyar."[60] Persze önmagában a magyar jelleg erőltetése nem elég, legyen szó a magyar történelemből kölcsönzött szüzséről, vagy magyaros zenei elemek használatáról. A *Nemó*ról írva kifejti, hogy nem a „felcicomázott, de nem megnemesitett, kiszélesitett népzene"[61] a helyes út, még akkor sem, ha a közönség akár színmagyarnak is találja az ilyen művet. Népzene, népdal alatt persze itt inkább magyarnótát kell érteni. S ennek a típusú zenének az operaszínpadon való létjogosultságát Kálmán erősen megkérdőjelezi: „A primitiv népdalformának modern fakturáju opera keretében nincs helye, legfeljebb népies dalmüben szerepelhet jogosan."[62] Kálmán érvelése szerint a népdalok – nóták – túlzott alkalmazása esetén sérül a magyar deklamáció, márpedig „a jövendő opera csak akkor lesz igazán magyaros, ha a zeneszerző helyesen, természetesen deklamál".[63]

S ahogy a zenei nyelv megnemesítetten magyar, a cselekmény, az operatéma is jellegzetesen magyar kell hogy legyen. Szabados Béla és Szendy Árpád közös operája, a *Mária* esetében éppen ezt találja Kálmán Imre a leginkább problematikusnak. Egyrészt nem érzi jellemzőnek a helyszíneket, szerinte a cselekmény „éppen ugy lejátszódhatott volna a thüringiai őserdőben, a brandenburgi fejedelmek székesegyházában, mint a Bakonyban és István király székesfehérvári udvarában".[64] Másrészt pedig a cselekmény történelmi hátterét elemezve arra jut, hogy egy a kereszténységet és a pogányságot szembeállító opera „nemzetibb, magyarosabb, ha a pogányokat, a konzervativ pártot állítja előtérbe".[65] S Kálmán számára inkább Koppány a „nemzeti hős, az első kuruc, az első hazafi, aki az idegen befolyás elleni küzdelem tragikus hőse".[66]

Különösen magas minőségi mércét alkalmaz a magyar művek esetében. Ennek a mércének Zichy Géza Rákóczi-trilógiájának operái, bár témájukban ízig-vérig magyarnak minősülhetnének, se zeneileg, se szövegileg, dramaturgiailag nem tudnak megfelelni. A *II. Rákóczi Ferenc*et egyenesen „bűnösen-magyar", „dilettáns" munkának tartja:

„A gróf Zichy uj operája olyan érzéseket kelt bennünk, mint a külföldi orfeumok és zengerájok »magyar« száma. Amikor Cinka Panna, meg Kossuth Ilka, meg a Rakocsi-Truppe [sic!] megjelenik bokorugró szoknyában, és a magyar ősi hangszere, a xilofon meg az okarina hangjainak kisérete mellett meggyalázza a magyar táncot, a magyar muzsikát, körülbelül ugyanazt a fajtáját a szégyenpirnak érezzük az arcunkba szökni, mint gróf Zichy Géza operájának a hallgatásánál. Olyan furcsa, stilustalan, müvészietlen zagyvalékot, mint gróf Zichy uj munkája, alig láttunk még az Operaház szinpadán."[67]

60 Kálmán Imre: Uj magyar opera. *Pesti Napló,* 1905. március 1.
61 Kálmán Imre: Nemo. *Pesti Napló,* 1905. március 31.
62 Uo.
63 Uo.
64 Kálmán Imre: Uj magyar opera. *Pesti Napló,* 1905. március 1.
65 Uo. Nyilván zenei okok vezették e véleménye felülbírálásában, ugyanakkor tény, hogy 1904 nyarán még Erkel *István király* című operájának felújítása érdekében emelt szót a sajtóban, lásd: K. I.: Az Operaház uj szezonja. *Pesti Napló,* 1904. szeptember 13.
66 Kálmán Imre: Uj magyar opera. *Pesti Napló,* 1905. március 1.
67 Kálmán Imre: II. Rákóczi Ferenc. *Pesti Napló,* 1909. január 31.

S amilyen nagy élvezettel szedte darabjaira Zichy Géza művét és maga írta operaszövegeit, ugyanolyan alapossággal kritizálta Várady Sándor *A nagyidai cigányok*hoz írt szövegkönyvét, éppen az irodalmi remekmű ügyetlen átalakítása okán, annak védelmében.[68] Rékai Nándor operájában a magyar deklamáció esetében még dicséri, ugyanakkor a technikai kidolgozást illetőleg bírálja a Wagner-hatást.[69] A *Lavotta szerelme* című Hubay-opera recenziójában hasonlóképpen jár el: Hubayt a modern zenekar mesteri kezelőjeként jellemzi, azonban a műve stiláris egyenetlenségét elítéli.[70] Kortársainak operáit bírálva pedig meg kell állapítania, hogy Toldy László *Sigrid*jének,[71] illetve Ábrányi Emil *Monna Vanná*jának már a témája sem magyar.[72]

Az előzőek fényében meglepő, hogy mégis egyfajta tekintélytisztelettel találkozunk a két legidősebb recenzeált zeneszerző, Mihalovich Ödön és Goldmark Károly esetében. Némileg érthető a fiatal kritikus elfogódottsága, hiszen előbbi a Zeneakadémia igazgatója, utóbbi pedig a legnagyobb élő, magyar származású, nemzetközi hírnévnek örvendő operaszerző. Ráadásul Mihalovich Ödön *Elianá*járól a *Tatárjárás* bemutatója előtt négy nappal írt, tehát maga is átérezhette a zeneszerző ősbemutató előtti izgalmát. Mihalovichot Wagner egyetlen tanítványaként és Liszt Ferenc barátjaként mutatja be, dicséri zenekari színeit, s szokása ellenére még a kritikáját is – miszerint a mű unalmas – dicséretbe rejti:

„Mihálovich munkáján meglátszik, hogy nem a közönség kegyeit keresi: némely magyarázó, szcénikai zenéjének a szélessége, némely jelenetének hosszadalmassága arra mutat, hogy a szerző nem kérdezi a közönség idegeinek feszültségi állapotát; ha énekelni akar, addig szól a hangja, amig neki jól esik."[73]

Kálmán Goldmark iránti rokonszenve végigkísérte kritikusi pályáját. Kevéssé méltatott zseniként[74] tekintett rá és több alkalommal is hiányolta műveit az Operaház repertoárjáról.[75] Elfogódottságához hozzájárulhatott az is, hogy már gyermekkorában büszke volt arra, hogy akárcsak a *Sába királynője* komponistája, ő is egy, a Balaton partján lévő városban született.[76] Lelkesedését mutatja, hogy a *Téli regé*ről írott kritikájában nemcsak az új mű, de a korábbi Goldmark-operák, *A házi tücsök* és a *Götz von Berlichingen* zenéjében is magyaros elemeket vélt felfedezni: „Mi, akik a magyar zenemüvészetért küzdünk, azt halljuk, hogy Goldmark magyarul szól hozzánk. Az érzéseiben, a melódiáiban,

68 Kálmán Imre: A „Nagyidai cigányok." *Pesti Napló,* 1906. február 25.
69 Uo.
70 Kálmán Imre: Lavotha szerelme. *Pesti Napló,* 1906. november 18.
71 K. I.: „Sigrid." *Pesti Napló,* 1905. március 20.
72 Kálmán Imre: Monna Vanna. *Pesti Napló,* 1907. március 3.
73 K. I.: Eliána. *Pesti Napló,* 1908. február 14.
74 K. I.: A kecskepásztor. *Pesti Napló,* 1904. december 16.
75 K. I.: Az Operaház szezonja. *Pesti Napló,* 1905. június 23.
76 Oesterreicher (1988): 35. Kálmán Goldmark iránti rajongását az is felerősíthette, hogy mindketten asszimilálódott zsidó vallású zeneszerzők voltak.

a gondolatfüzésében, harmóniáiban megdöbbentő határozottsággal lép elénk Goldmark magyar szive."[77] A többes szám – különösen a bemutató időpontjának (1908. április 30.) ismeretében – egyértelműen jelzi az első nagy sikerén éppen túl lévő Kálmán zeneszerzői öntudatát.

Kálmán Imre összességében nem volt elégedett a magyar operaszerzés állapotával. „A hazai muzsánál tett kénytelen és köteles látogatások"-nak minősítette a magyar operai bemutatókat.[78] S *A nagyidai cigányok* kapcsán erre a végkövetkeztetésre jutott: „A modern magyar opera – kemény dió."[79]

5. Operett

Mivel Kálmán Imre zenekritikáinak keletkezési ideje éppen egybeesik azzal a néhány évvel, amely alatt a frissen végzett, ígéretes tehetségű zeneakadémistából világhírű operettszerző lett, érdemes megvizsgálni Kálmán Imre zenekritikáit abból a szempontból, hogy vajon észrevehető-e ennek a folyamatnak bármilyen hatása az írásain. Nehezíti a kérdés megválaszolását, hogy jelenlegi ismereteink szerint Kálmán – a klasszikus, operai repertoárba bekerült *Denevér*t és *Cigánybáró*t leszámítva – nem írt operettekről, a *Pesti Napló* operettkritikusa ezekben az években Erényi Nándor (1879–1937) volt.[80]

Kálmán zenekritikái alapján nyilvánvaló, hogy mindig is kereste a vidámat, a könnyedséget. A 20. század első évtizedének Wagner és Puccini tragikus művei uralta operai repertoárjában valóban üdítően hathatott egy jól sikerült vígopera. Ilyenből ugyanakkor igen kevés jutott Kálmán Imrének az Operaházban, s ha mégis, annak előadása nem volt számára kielégítő. Rendre szóvá tette, hogy „a vigjátéki stilus [...] terra incognita operaházi müvészeink szemében",[81] az énekesek nem birtokolják a vidám művek előadói fogásait, „a vig operai stilusnak csak a külsőséges sablónjait ismerik nálunk".[82] Ilyetén előadói elvárását minden bizonnyal az operettszínpad határozta meg, hiszen Messager *Fortunió*jának operaházi előadásán éppen az operai előadói sablonokat kritizálta: „[A Fortunióban] A szereplők szabályosan énekelnek, szabályosan monologizálnak, sőt ahol kell és illik a – budapesti interpretáció szerint – kezüket is szabályosan teszik a szivükre a szereplők."[83]

A recenzeált zeneművekben is nagyra értékeli az őszinte humort, a vidámságot, legyen szó régi vagy új zenékről. A *Parsifal* első meghallgatásakor szinte meglepődik a viráglányok jelenetén, amelyben a Wagnerre szerinte nem jellemző, „Mendels[s]ohnra emlékeztető báj és könnyedség" tapasztalható.[84] Stojanovits „nevezetes kiválósága"-ként említi „az egészséges, jóizü hu-

77 Kálmán Imre: Téli rege. *Pesti Napló,* 1908. május 1.
78 Kálmán Imre: Bohémélet. *Pesti Napló,* 1905. április 28.
79 Kálmán Imre: A „Nagyidai cigányok." *Pesti Napló,* 1906. február 25.
80 Lásd például: E. N.: „Bob herceg" a Királyszinházban. *Pesti Napló,* 1905. május 13.
81 K. I.: A tigris. *Pesti Napló,* 1905. november 15.
82 (k. i.): Operaház. *Pesti Napló,* 1908. január 14.
83 K. L. [sic, recte: K. I.]: Fortunio. *Pesti Napló,* 1907. december 17.
84 K. I.: Parsifal. *Pesti Napló,* 1904. augusztus 14.

mor"-t,[85] s a vidámságot kéri számon Wolf-Ferrarin is, annak müncheni és berlini vígoperai sikerei után.[86]

Keresi, várja a vígopera műfajának feléledését, egyik korai kritikájában még idézi is Julius Otto Bierbaum egy írását, mely szerint a vígopera halott műfaj.[87] Persze itt még nem operettekre gondol, hiszen az elmúlt évtizedek vígoperai terméséből *Az eladott menyasszonyt*, *A nürnbergi mesterdalnokok*at, a *Falstaff*ot és *A házi tücsök* címűt, valamint kisebb jelentőségű, de említésre érdemes művekként Goetz *A makrancos hölgy*ét és Wolf *Der Corregidor*ját említi, „s jóformán készen volnánk a nagy munkákkal, mert a többi vagy lokális, vagy szezon-siker – vagy operett."[88] Csakhogy a kortárs operett – Kálmán megítélése szerint – nem olyan, mint a régi, az igazi operett.

„Manapság [az operettben] tisztán táncritmusokat és táncmelódiákat hallunk valami burleszk históriába beleékelve, a finomabb, komolyabb, de mégis könnyü zenét nem kultiválják; míg az ősoperett olyan – mint a »[lonjumeaui] Postakocsis«, igen, ez a régi értelemben vett igazi operett, ez az iskolája Offenbachnak, Lecocqnak, Planquette-nek és a többi nagy és kis francia operett-iróknak."[89]

Kálmán Imre tehát nem nézte jó szemmel az angol eredetű táncos operett térhódítását. Sőt még az is elmondható, hogy frissen végzett zeneakadémistaként kifejezetten elítélően fogalmazott az operett műfajával kapcsolatban, kiemelve, hogy az foglalta el az Operaház repertoárján a vígopera és a daljáték helyét.[90] Még 1905-ben is negatív fénybe állítja be a populáris zenés műfajt Váradi Emil első fellépésekor, felemlegetve, hogy a művész korábban „a bécsi – orfeumok [kiemelés az eredetiben!] közönségének volt egyik kedvenc kómikusa, szóval, a bretliről jött". Igaz, ekkor már elismeri, hogy ez nem feltétlenül baj, hiszen „nem egy igazán nagy müvészi pálya kiinduló helye, első állomása a tingl-tangl".[91]

Mindebből világosan látszik, hogy Kálmán Imre ismerte a korabeli operettéletet, a repertoárt és az operett műfajának átalakulását is figyelemmel kísérte. Mind a francia, mind az osztrák operett zenei forrását a 19. századi francia vígopera, „Auber sz[ö]kellő ritmusai s melódiáinak szüziesen tiszta vonalában" látta.[92] Messager operettjeit nagyon becsülte, a műfaj olyan képviselőinek tartotta, „amelyeket rövidebb vagy hosszabb időre el lehet ugyan felejteni, amelyekre azonban kétségtelen ujjászületés vár".[93] Johann Strauss *Denevér*ét már „klasszikus"-nak minősítette, ugyanakkor a *Cigánybáró*t bírálta az opera és az operett

85 K. I.: A tigris. *Pesti Napló*, 1905. november 15.
86 Kálmán Imre: A kiváncsi nők. *Pesti Napló*, 1906. április 25.
87 K. I.: A lonjumeaui postakocsis. *Pesti Napló*, 1904. november 30.
88 Uo.
89 Uo.
90 Kálmán Imre: Visszapillantás az Operaház szezonjára. *Pesti Napló*, 1904. június 14.
91 (k. i.): Operaház. *Pesti Napló*, 1905. május 19.
92 Kálmán Imre: Fra Diavolo. *Pesti Napló*, 1909. április 18.
93 K. L. [sic, recte: K. I.]: Fortunio. *Pesti Napló*, 1907. december 17.

műfaji elemeinek vegyítése miatt.[94] Jól ismerte az operett műfaji sajátosságait, erről tanúskodik Massenet *Manon*jának operaházi bemutatójáról írott kritikája, melyben az opera első felvonásában kimutatta azokat, *expressis verbis* kijelentve: „a Manon első felvonása operett".[95]

Tapasztalta, ahogy a nemzeti zene megteremtésére irányuló törekvések nyomán „magyar operák, operettek, szimfónikus müvek" keletkeztek.[96] Az új műveket ismerte, például a *Lavotta szerelme* kritikájában részletesen bemutatta, hol szerepel Lavotta zenéje az *Ocskay brigadéros* című operettben.[97] S látta az új operettek népszerűségét, sőt tudatában volt annak is, hogy a sikeres operettek nemcsak népszerűvé és ismertté, de gazdaggá is teszik a szerzőjüket, például Lehár Ferencet:

„A »Tatjána« olyan munka, melyre azt lehet mondani, hogy a szive vérével irta az alkotója. Nem hiába ontotta a »Vig özvegy« népszerü komponistája a szive vérét… A »Tatjána« ugy végződik, hogy lassan-lassan hull a hideg hó és megdermeszti a szerelmesek lelkét, eloltja a lélekzetük melegét. A hóviharból aranyeső lett. S most hull az arany a »Vig özvegy«, »Drótostót«, »Mulató Istenek« népszerü szerzőjére. Alig győzi összesöpörni a sok aranyat a derék Lehár Ferenc."[98]

Kálmánnak egyértelműen volt érzéke a könnyű műfaj megkívánta humorhoz. Emlékirataiban külön megemlíti, hogy a *Pesti Napló* szerkesztőségében naponta új tréfák születtek.[99] S a humor mélyen áthatja írói nyelvezetét is. Kritikái kifejezetten szellemes, élvezetes olvasmányok, amelyekben a humor sosem öncélúan, hanem mindig jellemző erővel jelenik meg.[100] Az operacselekmények leírásánál sokszor már túl is lép a komikum határán, még az olyan tragikus operában is, mint a *Madama Butterfly*.[101] A lapos, sablonos szövegkönyvek ilyen stílusú parodizálásai szinte megidézik a 19. század népszerű operaparódiáinak, azaz az operett műfaj egyik oldalágának világát. Már sikeres operettszerzőként ilyen szavakkal jellemzi a *II. Rákóczi Ferenc*et:

94 (k. i.): A „Cigánybáró" az Operaházban. *Pesti Napló*, 1905. május 28.
95 Kálmán Imre: Manon. *Pesti Napló*, 1905. december 23.
96 Kálmán Imre: Nemo. *Pesti Napló*, 1905. március 31.
97 Kálmán Imre: Lavotha szerelme. *Pesti Napló*, 1906. november 18.
98 K. I.: „Tatjána." *Pesti Napló*, 1907. április 30.
99 Oesterreicher (1988): 63.
100 Írástechnikailag is érzékelteti humoros kiszólásait, rendszerint hosszú gondolatjel után írja a meglepetést okozó fordulatokat. Például: „a szinigazgatók erősen törik a fejüket, hogyan inditsák tapsra a közönséget, amely már is megszerezte magának azt a gyönyörüséget, hogy az első ujdonságokat – elbuktassa." K. I.: Az Operaház uj szezonja. *Pesti Napló*, 1904. szeptember 13. Ez alapján nagy valószínűséggel beazonosítható egy szignálatlan cikk a *Roland mester* felújításáról, melyben a következőket olvashatjuk: „Az előadó müvészek valóságos halálmegvetéssel merültek gróf Zichy Géza zenéjének hanghullámaiba, – a közönség pedig távolmaradt a szinháztól. Az uj szereplők közül Szamosi Elza érdekes Parbleunéje, Szoyer Ilonka Ivetteje volt jobb sorsra érdemes." N. N.: Operaház. *Pesti Napló*, 1906. április 30.
101 Kálmán Imre: Pillangó kisasszony. *Pesti Napló*, 1906. május 13.

„Három fölvonása van az operának s Longueval háromszor akarja kelepcébe csalni a magyar szabadság bajnokát. Egyszer sem sikerül Longueval pokoli terve. Miét nem sikerül? Mivel Rákóczit mind a háromszor megmentik. A mentő-egyesület főnöknője, Sieniawska Elisabetha hercegnő szereti Rákóczit, s minden fölvonásban kivédi a Rákóczi élete ellen irányuló tőrszurásokat, végül érdemeinek elismerése gyanánt megengedtetik, hogy a harmadik fölvonás elején hosszu szerelmi kettőst énekeljen Rákóczival."[102]

Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy Kálmán Imrét el tudta csábítani a könnyű műfaj, különösen a magyar operettnek egy olyan korszakában, amelyben egyre több fiatal, jól képzett zeneszerző fordult e műfaj felé. Az *Új Idők* névtelen újságírója már 1906-ban konstatálta azt a folyamatot, ahogy előbb hivatásos írók kezdtek el operettszövegeket írni, s ennek segítségével „a hivatásos zeneszerzők is megbarátkoztak a sokáig lenézett operettirás gondolatával. Így hóditotta el a szimfónikus zenétől a Király-Színház Buttykay Ákost és legutóbb a Magyar Színház Kálmán Imrét".[103]

Ma ismert művei alapján Kálmán Imre ez irányú döntésének 1907-ben kellett bekövetkeznie. A zeneakadémiai évek komoly igényű kompozíciói utáni első két magyaros-népies témájú próbálkozása a Magyar Színházban még nem aratott nagy sikert, de az ezalatt komponált népies, valamint könnyedebb hangvételű dalai hamar népszerűek lettek. Öt füzetben jelentek meg népies szomorú dalai a Bárd Kiadónál, s 1907–1908-ban születtek az első Kálmán-kuplék (*Dal a moziról* [„Mert a Berta nagy liba"], *A Lloyd munkatársa, A mama levele, Én vagyok a Fedák Sári szobalánya*), melyekből még a világháború előtti években több gramofonlemez-felvétel is készült.[104]

1907-ben így írt az *Új Idők* egyik újságírója Kálmán Imre frissen megjelent dalairól: „Furcsa, hogy Kálmán, aki birja, mert kitanulta a magasabb zenére való készséget, a kabaré dobogójának komponál. Mi azonban, akik nem vagyunk operai muzsikusok, éppen ezért sokra becsüljük."[105] Hogy miért? Egyrészt, mert magyar művek, magyar kuplék. Másrészt pedig tehetséges szerző művei. Az *Új Idők* ismeretlen újságírója szerint az újságíró-kolléga Kálmán Imre „igazi talentum, akinek a kuplétól az Operáig jutni, csak úgynevezett időkérdés". Végül nem lett igaza az *Új Idők* újságírójának. Kálmán Imre éppen ezután nem sokkal mondott búcsút az Operaháznak – egy másik dobogó kedvéért.

102 Kálmán Imre: II. Rákóczi Ferenc. *Pesti Napló*, 1909. január 31.
103 N. N.: A pereszlényi juss zenéje. *Új Idők*, 1906. április 29. 433–434.
104 *Én vagyok a Fedák Sári szobalánya*: Fedák Sári előadásában: Diadal Record D 712 (matr. 47207), ugyanez a felvétel több más lemezmárkán (Scala, Baby Record) is megjelent; Antal Erzsi előadásában: Dacapo Record O-6031 (matr. 6031). *Dal a moziról*: Antal Erzsi: Lyrophon U 6971 (matr. 6971), a felvétel Meteor márkán is megjelent.
105 (-ö-): Kálmán Imre dalai. *Új Idők*, 1907. július 7. 43.

A baloldali emigráció sajtójának Horthy-képe az 1920-as évek elején

Turbucz Dávid*

Horthy Miklós a 20. századi magyar történelem ellentmondásos alakja.[1] Személye és tevékenysége évtizedek óta politikai és közéleti viták tárgyát képezi. Már az első világháború végén is, majd különösen 1919 után alapvetően politikai kérdés volt, hogy ki miként ítélte meg Horthy tengerészként, fővezérként és kormányzóként betöltött szerepét.[2]

A 20. században létezett eltérő Horthy-képek három fő csoportba oszthatók: a pozitív (kultikus) és a negatív (leleplező) képek[3] mellett a történettudomány kiegyensúlyozottságra törekvő – Horthy életét összetettségében bemutatni szándékozó – értékelései említhetők.[4] 1919 és 1944 között a Horthy-kultusz jelensége határozta meg a kormányzó magyarországi megítélését.[5] A kor korlátozott, tekintélyelvű nyilvánosságában[6] ettől eltérő értelmezések nem tudták érdemben befolyásolni a közvéleményt. Horthy Miklóssal kapcsolatban 1919. november 16-át követően érdemi kritikára ugyanis egyre kevésbé volt lehetőség, ráadásul 1920. március 1-je után büntetőjogi védelem alatt állt, így a személyével szemben megfogalmazott kritika gyakran kormányzósértési eljárást vont maga után. A korabeli nyilvánosságot az irredentizmus mellett az államfő vezérkultusza hatotta át.[7] A hivatalos Horthy-kép mellett léteztek alternatív értelmezések, amelyek azonban nem kerülhettek hatalmi helyzetbe, így korlátozott

* Tudományos munkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet. E-mail: turbucz.david@btk.mta.hu.
1 Horthy Miklós megítélésének változásaihoz lásd Romsics Ignác: Horthy-képeink. *Mozgó Világ*, 2007/10. 3–32.
2 Ebben a tanulmányban nem törekszem Horthy Miklós tényleges szerepének részletes bemutatására. Ehhez lásd Turbucz Dávid: *Horthy Miklós*. Budapest, Napvilág, 2014.
3 A pozitív és a negatív Horthy-képek különböző alkategóriákra oszthatók. Ezek közül a kultikus és a leleplező szemlélet volt domináns helyzetben a 20. század folyamán: 1919 és 1944 között a kultikus, 1945 és 1989 között a leleplező értelmezés. Ezért tüntettem fel ezeket zárójelben és nem azért, mert például a kultikus szemlélet teljesen azonos lenne a pozitív Horthy-képekkel.
4 Turbucz Dávid: A magyar történettudomány Horthy-képe (1945–1989). *Történelmi Szemle*, 2014/4. 663.
5 Erről részletesebben Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz 1919–1944*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015.
6 Ehhez lásd Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politika- és társadalomtörténeti vázlat.* Budapest, Argumentum, 2011.
7 Sipos Balázs: Sajtó, sajtópolitika és nyilvánosság a Horthy-korszakban. *Korunk*, 2012/11. 81.

hatást fejthettek ki.[8] Ezen Horthy-képek közé sorolható a baloldali emigránsok negatív, leleplező értékelése, amely a kultuszhoz hasonlóan végletekig leegyszerűsített értelmezésnek tekinthető, azonban már nem pozitív, hanem negatív előjellel.[9] Az akkoriban hivatalosnak számító állásponttal szemben a lehető legnegatívabban értékelték Horthy tevékenységét. Az emigráció Horthy-képe a 'keresztény' és 'nemzeti' berendezkedés hitele aláásásának igényét tükrözte. Az emigránsok azt igyekeztek igazolni, hogy az aktuális hatalom erkölcsi téren nem hitelesebb, mint az azt megelőző, sőt, még nagyságrendekkel rosszabb is.[10]

E tanulmányban mindenekelőtt a bécsi baloldali emigráció 1920-as évek eleji Horthy-képének bemutatására törekszem.

1. A baloldali emigráció 'rendszerértékelő' tevékenysége

A baloldali emigráció a Horthy-korszak első évei alatt intenzíven foglalkozott azzal, hogy az új politikai rendszert, így annak vezetőit, közöttük Magyarország kormányzóját értékelje. Erre a célra különféle eszközöket használtak fel: elsősorban a saját sajtótermékeiket, de ezen kívül kiadványokat és röpiratokat is terjesztettek.[11]

A politikailag heterogén összetételű baloldali emigránsok a berendezkedő új hatalom mielőbbi bukásában bíztak, azt remélték, hogy lesz lehetőségük visszatérni, és az ország jövőjét meghatározni. Abból következően, hogy az emigráció nem volt egységes, a múlt és a jövő, így a jelen értékelésében sem értettek mindenben egyet. Abban azonban egyetértés volt közöttük, hogy az új berendezkedést és a rendszer szimbólumának számító kormányzót nem fogadták el.[12] Az emigráns irányzatok sajtójában közvetített Horthy-képek között markáns eltérések nem mutathatók ki, inkább a hangsúlyt érintő eltérésekről beszélhetünk, illetve néhány speciális üzenetről. E Horthy-képek központi eleme a fehérterror volt.[13] Emellett gyakran olvashattak a kortársak arról, hogy Horthy hatalomvágyó személyiség, aki mindenkin 'átgázolva' törekedett céljai elérésére. Ezek a lapok cikkeztek Horthy világháború alatti szerepéről is. Az 1919 ősze utáni politikai rendszert terrorisztikus és diktatórikus uralomként jellemezték, amely csakis ezért képes fennmaradni, és Horthy is egyedül a terror miatt lehet még kormányzó. Ez határozta meg a kormányzóválasztás okainak és körülményeinek értékelését is. Ezeket az üzeneteket nem feltétlenül azonos szavakkal fejezték ki, azonban a szóhasználatot illetően is kimutathatók hasonlóságok vagy azonosságok. Cikkeik tartalmát illetően – a fenti átfedéseken túlmenően – azonosítható néhány egyedi üzenet is: a *Bécsi Magyar Újság* volt az egyetlen, amely 'fasisztaként' jellemezte a kormányzót, a *Jövő* 'fehér bolsevizmusról' is írt a fennálló politikai rend elemzésekor, míg a *Proletár* az osztályharcos megközelítést érvényesítette értékelésében. A cikkek tartalma nem módosult a kormányzó szerepfelfogásában az 1920-as évek első felében végbement változások nyomán, ahogyan a politikai, gazdasági és külpolitikai konszolidáció hatására sem. Az emigránsok Horthy-képe nem lett pozitívabb, illetve kiegyensúlyozottabb, mert ez ellentétes lett volna a kívánt céllal: a magyar berendezkedés és az azt megtestesítő államfő kritikájával. Kortársként nem tudták és emigránsként nem is akarták megérteni az új politikai rendszer működési elveit, ahogyan a kormányzó abban betöltött szerepét sem.[14] Nem mérlegelték emellett azt sem, hogy az új rend elleni lejárató kampányuk mennyiben árt a sorait rendezni kívánó vesztes országnak.[15]

E tanulmány megírásához az alábbi emigráns lapok Horthy-képét elemeztem. *Az Ember* című hetilapban 1920-ban átlagosan 4–5, azt követően kevesebb Horthy Miklóssal kapcsolatos cikk jelent meg számonként. E lapot a Tanácsköztársasággal sajtópolitikai okokból szembeforduló Göndör Ferenc szerkesztette.[16] *Az Ember* eredetileg 1918 októberében indult el Budapesten, majd átmeneti szünet, betiltás után, 1919. november 13-án jelent meg újra, már Bécsben. Az 1920. június 1-je és 1921. április 13-a között kiadott *Világosság* a Tanácsköztársaságban szerepet játszott szociáldemokrata emigránsok csoportjához kötődött.[17] Kunfi Zsigmond volt a szerkesztője. Azok a szociáldemokraták, akik nem vállaltak szerepet a bolsevik diktatúrában, a Garami Ernő és Lovászy Márton által szerkesztett, 1921. február 23-a és 1923. május 3-a között megjelenő *Jövő* című lapban publikáltak, amely szintén gyakran foglalkozott a kormányzóval.[18] A *Bécsi Magyar Újság* 1920 februárja után – irányváltását követően – közvetített kritikus hangot a magyarországi politikai berendezkedéssel szemben. 1921-et követően Károlyi Mihály és Jászi Oszkár együttműködése eredményeként jelent meg a – Horthy Miklóssal gyakran foglalkozó – hetilap, amelynek utolsó száma 1923. december 16-án került ki a nyomdából.[19] Bécsben adták ki a kommunista

8 1945 után a baloldali emigráció által megteremtett Horthy-kép hatalmi helyzetbe került és aktualizált formában fejtette ki közvélemény-befolyásoló szerepét.

9 A baloldali emigrációs sajtó Horthy-képének részletes feldolgozására még nem került sor.

10 Félidézőjelet akkor alkalmazok, amikor úgy használom az emigráns lapokra jellemző szavakat, kifejezéseket, hogy nem szó szerinti idézésre kerül sor. Más esetben így jelzem, hogy az adott szó képletesen értendő.

11 Bödők Gergely: A magyarországi fehérterror. (Az atrocitások eltérő olvasatai 1919–1920-ban). In: Cúthné Gyóni Eszter – Wirthné Diera Bernadett (szerk.): *Visszatekintés a 19–20. századra. Tanulmányok.* Budapest, ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program, 2011. 102–105.

12 Bödők (2011): 102.; Kende János: Ki a felelős? Hogyan tovább? A bécsi emigráció belső vitái. *Rubicon,* 2008/1. 43–45.; Hajdu Tibor: Emigrációs hullám a forradalmak után – 1919. *Rubicon,* 2008/1. 36–42.

13 Bödők (2011); Romsics (2007): 6–9.

14 Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története.* Budapest, Osiris, 2007. 176–177.

15 Bödők (2011): 102.

16 Mucsi Ferenc: A magyar sajtó története (1878–1919). In: Márkus László (szerk.): *A magyar sajtó története.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1977. 113–119. Göndör a proletárdiktatúra sajtódirektóriumának volt az elnöke.

17 Kende (2008): 43.

18 Uo., 43. Garami 1919 márciusában emigrált. Lovászy a Tanácsköztársaság létrejötte előtt visszavonult a politikai élettől.

19 Kende (2008): 45.; Markovits Györgyi: A Bécsi Magyar Újság 1919. október–1923. december. *Magyar Könyvszemle,* 1977/3. 257.; Litván György: Irányzatok és viták a bécsi magyar emigrációban. In: Lackó Miklós (szerk.): *A két világháború közötti Magyarországról.* Budapest, Kossuth, 1984. 197.

lapok közül a *Proletárt*.[20] Az először 1920. június 30-án megjelenő lap határozott kritikát fogalmazott meg a kormányzóval kapcsolatosan. Az utolsó száma 1922. január 16-án került az újságolvasók kezébe.

2. *Az Ember*

Göndör Ferenc hetilapja a bécsi újraindulás után szinte azonnal elkezdett foglalkozni Horthy Miklós személyével, elsősorban a fehérterrorral, amely az emigráns lapok egyik központi, rendszeresen visszatérő témája volt.[21]

Az egyik cikkük szerzője szerint „a fehér terror ezerszer irtózatosabb, kegyetlenebb, vérengzőbb és embertelenebb, mint volt a vörös".[22] Ez az állítás azt érzékelteti, hogy ennek az értelmezésnek egyik fontos célja az volt, hogy minél sötétebbre fesse az akkori magyarországi állapotokat a Tanácsköztársaság alatti viszonyoknál. Ez nem azt jelenti, hogy azokat el tudták fogadni, bár azokat jóval kevésbé illették kritikával, mint az aktuális helyzetet. E cikk szerzője egyértelművé is tette, hogy a vörösterror ellen többekkel együtt „keservesen" küzdött.[23] Göndör is amellett érvelt, hogy a fehérterror sokkal szörnyűbb, mint volt előtte a vörös: „Szamuelly [sic!] Tibor, Cserny József szerény és tehetségtelen dilettánsok voltak, akik elszégyellhetik magukat Horthy és Friedrich hóhérai mellett. Most látjuk, hogy amikor a fehér terror megtizedeli a magyar munkásságot, hogy vörös terror egyáltalán nem volt [...]."[24] Majd hozzátette:

> „Most már tudjuk, hogy mi az a keresztény kurzus. Jézus Krisztus és Szűz Mária szent nevében kiszakítják az emberek nyelvét, letépik a fülét, összeszurkálják a testét, darabokra tépik az eleven embereket és így a legrettenetesebb kínzásokkal megölnek száz – ezer – ötezer – tízezer – és csak a keresztények felett uralkodó Isten a megmondhatója, hogy hány ezer embert. Egy hitvány dologkerülő, naplopó banda [...] térdig gázol a vérben, könyökig vájkál a felkoncolt emberek testében. Százezrek hörögnek keserves és véres kínok között az ország valamennyi fogházában [...]."[25]

E cikkek hangvételét és szóhasználatát kiválóan jelzi a fenti idézet. A fehérterrorral foglalkozó cikkek központi üzenete az volt, hogy Horthy „saját személyében felelős az összes elkövetett atrocitásokért és gyilkosságokért".[26] Azaz a terror irányítója, központi alakja a fővezér, majd a kormányzó, a „főhóhér", a „vérszomjas tömeggyilkos" volt, aki „inspirálója és vezére" az országban történteknek.[27] Horthy tehát, olvashatjuk ezekben a cikkekben, a fehérterror jelenségétől elválaszthatatlan, sőt – és alapvetően a túlzás itt kezdődik – ő maga a fehérterror, nélküle mindez nem képzelhető el.[28] A fentiekhez hasonló szófordulatok később is rendszeresen előfordultak.[29]

A fehérterroron kívül természetesen más elemei is voltak *Az Ember* Horthy-képének. Az 1918-as cattarói matrózlázadás kapcsán a kétségtelen erélyességét alaposan eltúlozva, kitalált elemekkel is kiszínezve, megalapozatlanul statáriális kivégzéseket tulajdonított neki: „a [cattarói – T. D.] lázadásból kifolyólag" Horthy „harminc egynéhány matrózt statáriálisan kivégeztetett".[30] A tengerészeti pályafutása kapcsán más kérdések is előtérbe kerültek. A Monarchiát 'szolgai' módon kiszolgáló, karrierista tengerészként festették le:

> „A magyarságával hivalkodó és a magyar nemzeti újjászületés főtáltosaként szereplő Horthy Miklós altengernagy a magyar vért szipolyozó svarcgelb ármádiának volt legszolgaiabb szolgája. Egy igazi császári tiszt volt, csak a császár katonája és semmi más. Mit törődött ő akkor a magyarságával, ő meg akarta futni a katonai karrierjét. [...] Horthy Miklós már mint a Zsófia parancsnoka elárulta, hogy Haynau tobzódik benne".[31]

Ez az értékelés – a hasonlókkal együtt – Horthy Miklós nemzeti elkötelezettségét kívánta hitelteleníteni. Az idézett cikk a Monarchia haditengerészetében betöltött szerepén keresztül tette ezt úgy, hogy nélkülözte a körülmények megértésére való törekvést. Az írás szerint Horthy Miklós megtiltotta, hogy az általa parancsnokolt hajón magyarul beszéljen a legénység. Hiteles bizonyítékot az újságíró viszont már nem mutatott fel. Nemzeti elkötelezettségét igyekeztek kétségbe vonni akkor is, amikor Horthy Miklós 'hazaárulásáról' cikkeztek. Az általa elkövetett 'hazaárulást' kívánta igazolni például az a vád, miszerint az ő javaslatára – még az őszirózsás forradalom előtt – adták át a flottát a Délszláv Nemzeti Tanácsnak, emiatt Károlyi Mihály helyett Horthy tekintendő „hazaárulónak".[32] Ez az állítás évekkel később is olvasható volt.[33] Horthy Miklós azonban valójában nem vett részt az ezzel kapcsolatos döntésben.[34] 'Hazaárulásáról' beszéltek a terror kapcsán is: ugyanis „hazaáruló" az, aki „vértengert csinál" az országban.[35] Ez a gondolatmenet rövidesen ki is egészült, mert azt hangsúlyozta az egyik cikk szerzője, hogy Trianon a fehérterror következménye. Ezért is tekinthető szerintük a kormányzó 'hazaárulónak'.[36]

---

20 Kende (2008): 43.; Márkus László: Az ellenforradalmi korszak sajtója (1919–1944). In: Márkus László (szerk.): *A magyar sajtó története*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1977. 206.

21 Egy fehér tiszt vallomása a siófoki borzalmakról. *Az Ember*, 1919. november 20. 8–10.

22 Ugyanaz fehérben? *Az Ember*, 1919. december 19. 21.

23 Uo.

24 Göndör Ferenc: Nem volt vörös terror! *Az Ember*, 1920. január 2. 1.

25 Uo.

26 Horthy a fölbujtó. *Az Ember*, 1920. február 28. 13.

27 A főhóhér – államfő. *Az Ember*, 1920. március 6. 4.; Göndör Ferenc: Somogyi utóda üdvözli Somogyi gyilkosát. *Az Ember*, 1920. március 6. 7–8.

28 Horthy szerepéhez lásd Romsics (2007): 6., 30.

29 Lásd például Tessék kiadni Horthyt. *Az Ember*, 1920. március 20. 8.; D. T.: Sorok között. *Az Ember*, 1920. július 25. 18.; Horthy áttért a katolikus vallásra. *Az Ember*, 1920. augusztus 15. 12.; Beniczky, Horthy és a Somogyi-gyilkosság. *Az Ember*, 1923. április 8. 16–17.; A leleplezett kormányzó. *Az Ember*, 1924. január 27. 1.

30 A cattarói matrózlázadás. *Az Ember*, 1920. január 17. 14.

31 Horthy fővezér a magyar szó miatt lecsukatta a matrózokat. *Az Ember*, 1920. január 31. 11.

32 Horthy, a forradalmár és hazaáruló. *Az Ember*, 1920. február 14. 12–13.

33 Károlyi titkára leleplezi Horthyt. *Az Ember*, 1924. március 16. 2.

34 Sipos Péter: Horthy Miklós az első világháborúban. *Történelmi Szemle*, 1993/1–2. 100.

35 Hazaárulás. *Az Ember*, 1920. április 25. 8–9. Az idézet a 9. oldalon olvasható.

36 A magyar béke. *Az Ember*, 1920. május 9. 20.

E cikkek következő fontos üzenete, amely nem választható el az előzőktől, az új politikai rendszer vezetőinek hatalomgyakorlását taglalta. Horthy Miklóst személy szerint 'hataloméhes', 'hatalommániás' személyiségként mutatták be. A kormányzóválasztás kapcsán a fővezér hatalmi törekvéseiről írt *Az Ember*, összekapcsolva azt a fehérterrorral („a leendő király útjának is emberfolyamon át kell vezetnie").[37] Nem törekedtek az oda elvezető út összetettebb és árnyaltabb értékelésére. Ebből következően hangsúlyozták: Horthy rendelte el, hogy a különítményesek jelen legyenek a Nemzetgyűlésben a kormányzóválasztás napján, mert másképpen nem lett volna belőle államfő.[38] Tény, hogy ott voltak a Parlamentben az emberei, azonban enélkül is megválasztották volna.[39] Gyakran hangsúlyozták az emigránsok, hogy államfői hatalmát kizárólag a terror eredményeként szerezhette meg, amit kizárólag így is tudott megtartani. Ezt fejezte ki a következő állítás: „Uralmát gyilkos eszközökkel tartja s csak addig tudja tartani, amíg gyilkos eszközökkel dolgozik."[40] Néhány héttel később ezzel kapcsolatban ez volt olvasható: „Oly rendszer, amely állandó véres polgárháborút visel saját népe ellen, amely a legvéresebb terror eszközeivel tudja csak fenntartani magát [...]."[41] A fennálló rendszer jellemzésére alkalmazták[42] a 'kormányzó maffia', a 'rémuralom', a 'panama', a 'Horthy-pokol', a 'Horthy-ültetvény', a 'fehér terror gyarmata', a 'hóhéruralom', a 'becstelen uralom' és a 'gyilkos uralom' szavakat is.[43] *Az Ember* újságírói azt sem tartották lehetetlennek, hogy a hatalmának megőrzésére és kibővítésére törekvő államfő a református vallásról áttér a katolikusra, hogy a trónt is meg tudja szerezni. Erre állításuk szerint sor is került, azonban a kormányzó még „roppantul titkolja katolizálását".[44] Ez szintén olyan állítás, amelynek nincs valóságalapja, azért sem, mert Horthy Miklós nem kívánt király lenni.[45]

37 Horthy verbuvál és tizedeltet. *Az Ember*, 1920. február 7. 6. (az idézet itt olvasható); Horthy Miklós, a favorit. *Az Ember*, 1920. február 14. 24.
38 Horthy nem akarta elfogadni a kormányzóságot. *Az Ember*, 1920. március 13. 6.
39 A kormányzóválasztáshoz lásd Sakmyster, Thomas: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944.* Budapest, Helikon, 2001. 52–63.
40 Garbai Sándor: Rabok májusa. *Az Ember*, 1920. május 1. 1.
41 K. Zs.: Amikor Horthy-ország békét köt. *Az Ember*, 1920. június 6. 4.
42 A korszak politikai rendszerének szakszerű bemutatásához lásd: Püski Levente: *A Horthy-rendszer (1919–1945).* Budapest, Pannonica, 2006.
43 Lásd például Horthy rémuralma ellen. *Az Ember*, 1920. március 20. 21–22.; Vissza. *Az Ember*, 1920. április 25. 13.; Garbai Sándor: Rabok májusa. *Az Ember*, 1920. május 1. 1.; Rónai Zoltán: A bojkottált ellenforradalom. *Az Ember*, 1920. június 12. 6.; Göndör Ferenc: Az emigráció kötelessége. *Az Ember*, 1920. augusztus 15. 1–2.; Károlyi Mihály: A Horthy-rendszer. *Az Ember*, 1920. október 3. 11–13.; Szöknek az adó elől Horthy-országból. *Az Ember*, 1920. október 17. 11.; Göndör Ferenc: Segítség! *Az Ember*, 1920. október 31. 7.; Göndör Ferenc: Napsütésben. *Az Ember*, 1921. március 27. 1.; Károlyt kirúgták. *Az Ember*, 1921. április 10. 14.; Göndör Ferenc: Ha Horthyék bevonulnak Pécsre. *Az Ember*, 1921. augusztus 14. 1.; Magyar korona. *Az Ember*, 1923. augusztus 1. 3–4.; Horthy megy – Albrecht jön? *Az Ember*, 1924. április 13. 3.; Göndör Ferenc: Öt év múltán... *Az Ember*, 1924. július 13. 1.; Horthy – a magyar igazságszolgáltatás legfőbb akadálya. *Az Ember*, 1925. január 5. 19.
44 Horthy áttért a katolikus vallásra. *Az Ember*, 1920. augusztus 15. 12.
45 Sakmyster (2001): 365–366.

Az emigránsok rendületlenül várták az alkalmat, hogy visszatérjenek Magyarországra, hogy ők határozzák meg az ország jelenének és jövőjének alakulását. Egyik vezércikkében Göndör így írt erről a Magyarországot sújtó – a Nemzetközi Szakszervezetek Szövetsége által meghirdetett[46] – blokád idején:

„Most már ketrecben vannak. Körbe veszi őket az egész világ utálata és megvetése. Végre a gonosztevőket, a tiszti ruhás tolvajokat, rablókat, gyilkosokat, herélőket, az útszéli betyároknak ezt a legeslegutolsó söpredékét most már körül fonja az egész világ proletariátusának undora; ott ülnek a szégyenpadon ezek a bélpoklosok, a bojkott a homlokukra süti ország-világ előtt a soha le nem mosható szégyenbélyeget. Védtelen asszonyok gyáva megbecstelenítői, az egész világnak ezek a leghitványabb és legnyomorultabb stricijei: Horthy, Héjjas, Prónay, Ostenburg, Friedrich és Bali Mihály urak egész bandájukkal immár a civilizált világból kiközösítve, magukra hagyva csinálják tovább a keresztény kurzust."[47]

Időnként – a fentiekhez hasonló stílusban és tartalommal – a rendszer bukásának közeledtéről cikkeztek a lap újságírói, amit az ország nemzetközi elszigeteltsége, kedvezőtlen megítélése, a békefeltételek ratifikálása, IV. Károly visszatérési kísérletei és a kisantant államok törekvései miatt reálisnak is véltek: „[...] úgy fest a dolog, hogy döglik a kurzus" – írta Göndör 1921. április 24-én.[48] Mint ismeretes, a rendszer bukására, sőt a külső nyomás eredményeként végbement demokratizálódására sem került sor. Az emigránsok prognózisai így megalapozatlannak bizonyultak, ami miatt időnként magyarázkodásra kényszerültek. Göndör Ferenc például 1921 áprilisában beismerte: „annyiszor csalódtunk már, olyan sokszor váltak ábrándokká azok a reménységek, amelyeket pozitív tünetek keltettek fel bennünk, hogy szinte nem is merünk hangot adni annak az érzésünknek, hogy a kurzus mégis a végét járja".[49] Nem került sor a rendszer kívülről történő megbuktatására, ugyanis a nagyhatalmak az államforma kérdésén kívül nem avatkoztak bele a magyar belpolitikába.[50]

A különféle Horthy-képek nem elszigetelten léteztek egymás mellett. Az emigránsok időnként ugyanis reflektáltak Horthy hivatalos magyarországi megítélésére, a kultuszépítés bizonyos vonatkozásaira. „A Nyomorultország legfontosabb üzemei állnak – olvashatjuk *Az Ember*ben 1920 augusztusában –, a szegénység és a nyomor oly nagy, hogy nem fér el a megszűkített határok között, ellenben arra van pénzük, hogy Horthy képmását ércbe öntessék".[51] Az 1919. november 16-án megtörtént budapesti bevonulás egy értékelés szerint

46 A blokádhoz lásd Ablonczy Balázs: *Teleki Pál.* Budapest, Osiris, 2005. 182–183.
47 Göndör Ferenc: Mire várunk. *Az Ember*, 1920. június 27. 3.
48 Lásd még például Göndör Ferenc: Segítség! *Az Ember*, 1920. október 31. 7–8.; Dögrováson a kurzus. *Az Ember*, 1920. október 31. 10.; A kurzus bomlása. *Az Ember*, 1920. november 14. 21–22.; Göndör Ferenc: A herélő kést le kell tenni. *Az Ember*, 1921. április 24. 3. Az idézet az 1921. április 24-én megjelent cikkből származik.
49 Göndör Ferenc: A herélő kést le kell tenni! *Az Ember*, 1921. április 24. 3.
50 Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Budapest, Osiris, 2005. 217–218.
51 Horthy ércben. *Az Ember*, 1920. augusztus 15. 23–24.

„a honfoglaló Árpád bevonulásának kopirozása akart lenni".[52] Ebben ráadásul különösebben nem is tévedett a cikk szerzője, mivel a kultuszépítők tudatosan törekedtek e párhuzam erősítésére.[53] Egy 1921. február 13-án megjelent írás Manno Miltiades Horthy-plakátjára utalt. A plakát két erős kart ábrázol, amelyek egy kormánykereket fognak, az alsó sávjában olvasható Horthy neve. Fontos üzenetet hordozott még a vörös színnel ábrázolt háborgó vörös tenger is.[54] Ez a szimbólum az újságíró szerint azt jelentette, hogy „Horthy a vértengeren kormányoz".[55] Amíg tehát a vörös szín az egyik oldalon – az eredeti üzenet esetében – a Tanácsköztársaságra utalt, addig a másik oldalon, az emigránsok számára már a fehérterrort jelentette.

3. A *Világosság*

A *Világosság* című hetilap célja az volt, hogy „a magyar forradalmak" tanulságairól „az egész világ" munkásságát tájékoztassa, lehetőséget adva arra, hogy mindenki tanulhasson belőlük. A változatos tematikájú cikkek közül nem hiányoztak a Horthy Miklóssal kapcsolatosak sem, amelyek a pillanatnyi helyzet felmérése, elemzése miatt voltak lényegesek, a munkásmozgalom céljainak sikeres megvalósítására történő felkészülést igyekeztek segíteni.

Az első számban megjelent cikk szerzője az antant és „a magyar reakció" szövetségéről írt, amelynek egyik jele az újságíró szerint a fehérterrort „fehérre mosó" – nyilvánosságra került – jelentés volt. E 'szövetség' létét azzal magyarázta a cikk írója, hogy mindkét fél közös ellensége „a szocializmus".[56] A terror ebben a lapban is lényeges témának számított, azonban ezzel kapcsolatban kifejezetten Horthy Miklós személyével ritkábban foglalkoztak. A többi emigráns laphoz hasonló kifejezések és szófordulatok uralták a terrorról szóló írásokat. Így 'Horthy mészárszékéről', 'Horthy banditáiról', illetve 'embervérben gázoló', 'rablógyilkos', fegyvertelenek ellen küzdő hatalomról olvashatunk, amely 'vérben fogant' és csak 'fegyveres erővel' tartható fenn.[57] Június 22-én a *Gubernator Hungariae* címmel megjelent cikk kifejezetten Horthy személyére összpontosított, akit a „tengerészek gyilkosa", „tömeges öldöklések kitűnően bevált szervezője", a „sötétség rajongója" szavakkal jellemzett az újságíró. Kiemelte a hataloméhségét is, azt,

52 Horthy áttért a katolikus vallásra. *Az Ember*, 1920. augusztus 15. 12.
53 Turbucz Dávid: A Horthy-kultusz kezdetei. *Múltunk*, 2009/4. 173., 188.
54 Uo. 175.
55 A kurzus plakátjai. *Az Ember*, 1921. február 13. 15.
56 R. Z.: Horthy és Troubridge, a két ellenforradalmi admirális. *Világosság*, 1920. június 1. 18–19. Az idézetek a 18. oldalon találhatóak.
57 Lásd például Baranya megye munkássága a fehér terror ellen. *Világosság*, 1920. június 1. 16.; Kunfi Zsigmond: A hét. *Világosság*, 1920. július 28. 1.; Bíró Mihály Horthy-albuma. *Világosság*, 1920. július 28. 151.; Március: Horthy, Dühring s az osztályfölötti állam. *Világosság*, 1920. augusztus 18. 197.; Egy Horthy-spicli. *Világosság*, 1920. szeptember 22. 274.; Goldziher Miksa: Terror és közvélemény. *Világosság*, 1920. október 20. 339–340.; Kunfi Zsigmond: A hét. *Világosság*, 1920. október 27. 345–346., A nyugatmagyarországi fehér terror végnapjai. *Világosság*, 1920. november 24. 422., Miért gyilkolnak Prónayék és Ostenburgék? *Világosság*, 1920. december 13. 464.; A nemzeti hadsereg titkaiból. *Világosság*, 1921. január 12. 30.

hogy Magyarország királya kíván lenni.[58] Prohászka Ottokár egyik beszédére hivatkozva, amelyben a püspök Horthy Miklóst „a nemzeti hadsereg kardjának" nevezte, Kunfi Zsigmond leszögezte, hogy a „keresztény kurzus" jelképe „Horthy Miklós kardja, amelyet mindig csak védtelen emberek ellen rántanak ki a hüvelyéből".[59] A Horthy-kori politikai rendszer fő elemének tekintették tehát a terrort, amely értelmezésük szerint a hatalom nem létező társadalmi támogatottságát igyekezett ellensúlyozni, másképpen ugyanis ezt a politikai berendezkedést nem lehetett fenntartani. A *Világosság* is diktatúraként jellemezte a magyarországi politikai rendszert, mégpedig „Horthy diktatúrájaként".[60]

A Magyarországgal szembeni bojkott 1920 nyarán az emigránsok számára azt jelentette, hogy lehetőség adódott a hazai politikai viszonyok megváltoztatására. Ez a bojkott azonban augusztusban befejeződött, érdemi változás nem történt. Rónai Zoltán szerint ez volt „az első nagy nemzetközi roham a magyar reakció vára" ellen, amely annyi eredményt ért el, hogy „a fehér terror vára kétségtelenül meggyöngült erővel, megtépázott presztízzsel várja a következő támadást". Ugyan „a magyar reakció" nem bukott meg, de ennek ellenére „a bojkott mégis jó volt", mert felhívta a figyelmet arra, hogy milyen politikai rend működik Magyarországon. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a magyar állam önként támogatja a Szovjetunió elleni harcot, így „mindenkinek, aki nem reakciós, küzdenie kell a fehér Magyarország ellen".[61] Horthy és rendszere bukásának kérdése a bojkottot követően a magyar békeszerződés törvénybeiktatásakor került előtérbe, „a fehér terror épülete [...] erősen recseg és ropog", bár Kunfi még korainak tartotta a rendszer bukását.[62] Kunfi Zsigmond 1921. február 9-én „a középeurópai ellenforradalom legerősebb oszlopaként" jellemezte a Horthy Miklós nevével fémjelzett rendszert, aminek „lerombolása elsőrangú érdeke az európai forradalomnak és a munkásosztálynak".[63]

A *Világosság* nemcsak a magyar, hanem az európai munkásosztály céljait tekintve is meghatározó akadályként jellemezte a magyar politikai rendszert, alapvetően a magyar állam hivatalos antibolsevista külpolitikájából is következően.

4. A *Bécsi Magyar Újság*

Hasonló kérdésekkel foglalkozott 1920 februárjától a *Bécsi Magyar Újság* is. Korábban – az irányváltását megelőzően – még pozitív tartalmú cikkeket közölt a kormányzóról.[64] 1921-től Károlyi Mihály és Jászi Oszkár irányította ennek a lapnak a kiadását, amelynek célja az volt, hogy „Horthyék ellen harcoljon".[65]

58 i. l.: Gubernator Hungariae. *Világosság*, 1920. június 22. 71–72.
59 Kunfi Zsigmond: A hét. *Világosság*, 1920. november 3. 362.
60 Rónai Zoltán: A magyar probléma. *Világosság*, 1920. augusztus 4. 161.
61 Rónai Zoltán: A bojkott vége. *Világosság*, 1920. augusztus 11. 173.
62 Kunfi Zsigmond: A hét. *Világosság*, 1920. november 10. 379.
63 Kunfi Zsigmond: A hét. *Világosság*, 1921. február 9. 83.
64 Markovits (1977): 257.
65 Litván (1984): 197., 213–214. Az idézet a 213. oldalon található.

A leggyakrabban előforduló téma a fehérterror lett,[66] amelynek kapcsán a szokásos jelzők, értékelések voltak olvashatóak, például a „Horthy-gyilkosok" szóösszetétel.[67] Horthy 'véreskezű hóhérként', 'gyilkosként', 'hóhér kormányzóként' jelent meg a lap hasábjain, aki 'rémuralmat' valósított meg, így ezen értékelések szerint a jogrend és a törvényesség semmiben sem valósult meg. Mindez szintén jelzi, hogy érdemi különbség nem mutatható ki az elemzett emigráns lapok Horthy-képeinek lényegét illetően.[68] Ezek a cikkek időnként kitértek arra, hogy a kormányzó védi a terrorisztikus cselekmények végrehajtóit: „teljesen bizonyos, hogy nemcsak a régi gyilkosok, hanem az újak is, ha újak volnának: bűnhődni nem fognak". Az államfő személyével „a politikai gyilkosság ma mélyen be van építve a magyar alkotmányba".[69] Ennek megfelelően szintén a terror központi alakjaként festették le a *Bécsi Magyar Újság*ban – még 1922 nyarán is – a kormányzót.

„A gyilkosok nyugodtan hajthatták álomra fejüket, mert fedezte őket a leghatalmasabb tekintély: Horthy. Ők csak cinkostársai voltak a főgyilkos úrnak, akinek szüksége volt ilyen emberekre, akikre bitorló uralmát felépíthette. Ő volt az, aki szabad kezet adott a banditáknak, hogy készítsék elő neki véres kezekkel az utat a budai várpalotához. [...] Erkölcsileg romlott és megbélyegzett egyének vették kezükbe a vérbosszú kardját, mert élethalál urává tette őket Horthy. Egyetlen megbízatásuk volt, terjeszteni a rémületet mindenfelé, hogy a vérveszteségtől részben elalélt, részben megfélemlített ország odaboruljon a hajóhintáslegény lábai elé."[70]

Ezen értelmezés szerint Horthy Miklós kormányzóvá választása is kizárólag a terrornak és a különítmények nyomásának volt köszönhető, ahogyan hatalmának megőrzését is a terror tette lehetővé. Ez az értékelés már 1920 márciusában szerepelt a *Bécsi Magyar Újság* cikkeiben, ahogyan a későbbi lapszámokban is.[71] Horthy Miklós 1920. március eleji 'szózatának' azon részét, amelyben ígéretet tett a jogrend helyreállítására, a lap rendszeresen számonkérte az államfőn.[72]

66 Ezt a lap egyik újságírója is elismerte: „Tízezerszer leírtuk már [a fehér terror szavakat – T. D.] és őszintén szólva, unjuk is". Fehér terror. *Bécsi Magyar Újság*, 1921. május 7. 1.

67 Uo.

68 Lásd például Horthy közvetít. *Bécsi Magyar Újság*, 1920. június 11. 1.; „Konduljanak meg a vészharangok". *Bécsi Magyar Újság*, 1920. július 29. 1.; Ördögűzés. *Bécsi Magyar Újság*, 1920. november 20. 1.; Héjjas helyett! *Bécsi Magyar Újság*, 1920. december 19. 1.; Horthy amnesztia. *Bécsi Magyar Újság*, 1920. december 23. 1.; Horthy útja. *Bécsi Magyar Újság*, 1921. január 13. 1.; Horthy hullája. *Bécsi Magyar Újság*, 1921. március 4. 1.; Gábor Andor: Horthy kertje. *Bécsi Magyar Újság*, 1921. május 10. 3.; A kormányzó és Auguszta. *Bécsi Magyar Újság*, 1921. június 3. 3.; Gyűrű. *Bécsi Magyar Újság*, 1921. június 11. 1.; Adatok Horthy katonai rémuralmának titkaiból. *Bécsi Magyar Újság*, 1921. július 12. 4.; Hock János: Hazugságok rendszere. *Bécsi Magyar Újság*, 1921. november 12. 1.; Jászi Oszkár: A szellem üldözése Magyarországon. *Bécsi Magyar Újság*, 1921. december 6. 1.; Jászi Oszkár: Fehér terror országbírói köntösben. *Bécsi Magyar Újság*, 1922. február 19. 1.

69 Bombapárt. *Bécsi Magyar Újság*, 1922. április 7. 1.

70 Hock János: Horthy a főgyilkos. *Bécsi Magyar Újság*, 1922. augusztus 18. 1.

71 Lásd például Ostenburg a parlamentben. *Bécsi Magyar Újság*, 1920. március 3. 1.; Jászi Oszkár: Horthy. *Bécsi Magyar Újság*, 1923. március 2. 2.; Apponyi lesz Horthy utóda. *Bécsi Magyar Újság*, 1923. március 10. 2.; Az összeesküvő kormányzó. *Bécsi Magyar Újság*, 1923. november 11. 1.

72 Lásd például Horthy szózata. *Bécsi Magyar Újság*, 1920. március 6. 1.; Mi van a gyilkosokkal? *Bécsi Magyar Újság*, 1920. március 10. 1.; Népítélet. *Bécsi Magyar Újság*, 1920. május 3. 1.

A politikai rendszer működésével, jellegével kapcsolatban is jelentek meg cikkek. Az egyik szerzője úgy foglalt állást, hogy a rendszer érdemi működtetője a kormányzó, mert amíg a helyén van, érdemi változásra nincs kilátás. 1920. december 4-én ennek megfelelően az ismeretlen újságíró le is szögezte, hogy „[a] kurzus és Horthy azonos".[73] A *Hullaszag* című vezércikk is – utalva a fehérterrorra – ezt hangsúlyozta: „A kurzusról van itt szó emberek! A Horthy kurzusáról."[74] Nem sokkal később már diktátorként jellemezték őt, amely állítás később is megismétlődött.[75] Emellett gyakran használták még a 'Horthy-ország', a 'Horthy maffia' kifejezéseket, így sugallva, hogy minden, ami történik Magyarországon, az államfő akaratával egyezik meg, minden az elvárásainak felel meg, azokkal függ össze.[76] Az 1922-es választójogi reformot Hock János „államcsínyként" értékelte, mert az „formailag jogalapot nyújt az abszolút katonai diktatúrára", ami szerinte előkészítené az utat „a Horthy-dinasztia trónra jutásához".[77] Az emigráns sajtóban Horthy hatalomvágya tehát visszatérő állítás volt. Jászi a nyílt szavazást a „terror" és a „korrupció" kiegészítéseként értelmezte, annak „jogi biztosításának" nevezte.[78] Egy másik cikkben Hock a következőképpen foglalta össze az általa „középkorinak" nevezett magyar politikai berendezkedés lényegét:

„[A magyar társadalom – T. D.] szótlan tűr egy erőszakos katonai kényuralmat, amely a középkori zsarnokság összes bélyegét magán hordozza. Van egy felelősségnélküli és törvények fölött álló kormányzó, akit katonai készenlét nyomásával kellett a törvényhozásnak az ország fejévé választani. Királyi jogokat gyakorol és nemcsak a kormánnyal, de a törvényhozással is rendelkezik. Vannak kegyencei, bűntársai, akikre támaszkodik, de akiket födöz is. [...] Az egész ország rendőri szervezetét egy kézbe vonta össze s ez az ő rendelkezésére áll. Kémszervezetekkel, besúgókkal, tőrvetőkkel dolgozik, amelyeket titkos honmentő alakulatoknak neveztek el. Van törvényeken kívül álló zsoldos hadserege és külön karhatalmi szervezete."[79]

Ez az idézet is jól jelzi, hogy a kormányzót tekintették a rendszer működtetőjének, ami azzal magyarázható, hogy az emigránsok számára a kormányzó szimbolizálta mindazt, amit károsnak, elítélendőnek és elfogadhatatlannak tartottak.

73 Horthy el! *Bécsi Magyar Újság*, 1920. december 4. 1.

74 Hullaszag. *Bécsi Magyar Újság*, 1921. június 4. 1.

75 Lásd például Sem, sem, sem. *Bécsi Magyar Újság*, 1921. március 10. 1.; Horthy, a diktátor és martalócai. *Bécsi Magyar Újság*, 1921. június 14. 2.; Lloyd George és Horthy. *Bécsi Magyar Újság*, 1922. január 24. 1.; Károlyi Mihály, Hock János et al.: A katonai diktatúra álparlamentarizmusa. *Bécsi Magyar Újság*, 1922. augusztus 27. 1.

76 Lásd például A híd. *Bécsi Magyar Újság*, 1921. február 11. 1.; Sörecet. *Bécsi Magyar Újság*, 1921. március 16. 1.; A kis entente szerződése Horthy-Magyarország ellen. *Bécsi Magyar Újság*, 1921. június 16. 6.; Hová rejti Horthy a különítményeket? *Bécsi Magyar Újság*, 1921. július 14. 3.; Jászi Oszkár: Magyarország kilépése Európából. *Bécsi Magyar Újság*, 1922. február 26. 1.; Súlyos veszteség. *Bécsi Magyar Újság*, 1923. május 3. 1.

77 Hock János: Államcsíny készül. *Bécsi Magyar Újság*, 1922. február 25. 1.

78 Jászi Oszkár: Magyarország kilépése Európából. *Bécsi Magyar Újság*, 1922. febr. 26. 1.

79 Hock János: Középkor Magyarországon. *Bécsi Magyar Újság*, 1922. április 1. 1.

A politikai rendszer jellegével kapcsolatban szükséges arra utalni, hogy kutatásaim szerint egy állítólagos puccskísérlettel összefüggésben 1923. november 9-én jelent meg először olyan értékelés, amely szerint Horthy 'fasiszta'. Eszerint „Siófoktól és Kecskeméttől kezdve minden magyar fascista törekvés középpontjában a véreskezű kormányzó" állt, így „a magyar Hitler jelöltek legfőbb patrónusa a legelső magyar".[80] Az úgynevezett 'Ulain-puccs' a müncheni sörpuccsal (november 8–9.) egy időben történt volna. Az a vád, amely szerint a fajvédőktől addigra már többé-kevésbé eltávolodott kormányzó állt a 'puccs' hátterében, hitelt érdemlően nem igazolható.[81] Az sem állja meg a helyét, hogy Horthy 'fasiszta' lett volna. A 'fasiszta' jelző nem volt elterjedt az 1920-as évek elején a baloldali emigránsok sajtójában. 1945 után vált a Horthy-kép meghatározó elemévé.

A kisantant létrejöttével kapcsolatban a *Bécsi Magyar Újság* olyan magyarázatot adott, amely kutatásaim szerint más emigráns lapban nem jelent meg. E cikk szerint Horthy Miklós személye miatt is alakult ki a kisantant, mert a szomszédos „népek [...] közvetlen közelből érzik a végzetes veszedelmet, amit Horthy Miklós kormánya és hadserege egész Közép-Európa nyugalmára jelent". Erre adott reakció volt a kisantant államok együttműködése, amelyet a „Horthy-méreggel" szembeni „vesztegzárnak" nevezett az újságíró.[82] Jászi Oszkár 1921 augusztusában úgy érvelt, hogy „a Horthy-uralom haldoklik", mert „kikerülhetetlenül felőrlik az erkölcsi rothadás bacillusai", azaz szerinte „a rablóbandák napjai meg vannak számlálva".[83] IV. Károly második visszatérési kísérletekor (1921. október) Jászi ugyanezt a gondolatot fűzte tovább. Megítélése szerint a kisantant habozó és elnéző politikát folytatott a magyar állammal szemben, de szerinte ennek ellenére is meg fog bukni a fennálló rendszer, amely „az összeomlás küszöbén áll".

„Horthynak és rendszerének el kell tűnnie Magyarországról. Lehetetlen, hogy a környező államok tovább is megtűrjenek egy olyan rendszert, amelynek bűnei most már másodszor szólítják fegyverbe a szomszéd államok lakosságát és követelnek a világháború veszteségei után újabb beláthatatlan vér- és pénzáldozatot. [...] még abban az esetben is, ha a kisentente tovább folytatná a habozás és elnézés politikáját, és meghajolnék a nagyantant Horthy-barát diplomatáinak és fezőrjeinek presztízse előtt: még abban az esetben is rövid idő alatt össze kell omlania a Horthy-rendszernek merőben belpolitikai és erkölcsi okokból is. Ugyanis a Horthy-rendszer, mely a dolgozó nép akaratával szemben a feudalizmus, a militarizmus és a klerikalizmus visszaállítását jelentette, voltaképp két egymástól eltérő szervezetre támaszkodott. Az egyik szervezet egymerőben ragadozó, vagy terrorista berendezés volt: a tiszti különítmények, az ébredő magyarok és a titkos karhatalmi alakulatok."

80 Horthy tudott Ulain és Hitler titkos államszerződéséről. *Bécsi Magyar Újság*, 1923. november 9. 1.
81 Ennek hátteréhez lásd Sakmyster (2001): 130–131.; Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép.* Budapest, Vince, 2001. 155.
82 Gyűrű. *Bécsi Magyar Újság*, 1921. június 11. 1.
83 Jászi Oszkár: Habsburgisták és Horthysták. *Bécsi Magyar Újság*, 1921. augusztus 7. 1.

A másik „szervezet", a rendszer „ideológiai és erkölcsi ereje", szerinte a legitimizmus volt, mert az „elnyomó és kizsákmányoló" politikai rendszereknek „szüksége van valamilyen jogi vagy erkölcsi takarólepelre". IV. Károly második visszatérési kísérletére adott kényszerű válaszával Horthy Miklós „elrúgta magától rendszerének összes jogi és erkölcsi támaszait". Jászi Oszkár értékelése szerint ezt követően már csak a terrorra támaszkodhat, ami lerövidíti hatalmának fennállását.[84] A kisantant államok politikájával kapcsolatos csalódottsága ellenére Jászi kitartott a kisantant-orientáció mellett. November 10-én azt írta, hogy ez az egyetlen olyan „erőtényező", amelynek egyértelműen „érdeke a mai Horthy-féle detachement-abszolutizmus eltávolítása".[85]

Egy 1922 júniusában közölt cikk szerzője szerint a kormányzó is érezte, hogy uralma már nem tarthat sokáig, ugyanis meglátása szerint „[a] közvélemény undorodik tőle, mint a pestisbetegtől". Ehhez hozzátette, hogy csak egy szűk réteg támogatja: „Minden meg nem vásárolt, vagy le nem terrorizált ember ellenzéki már Magyarországon. [...] S Miklós vezér mindezt tudja és érzi. [...] Mindenki tudja és érzi, hogy a kormányzó immár csak tűrt államfő; nem a nép akaratából [...]".[86] Az államfői székével pedig azért rendelkezhet még, mert a terrorisztikus politikai berendezkedés lehetővé teszi a számára, hogy fenntartsa 'népszerűtlen' uralmát – magyarázták a korabeli hatalmi viszonyokat a bécsi emigránsok. A konszolidáció megtörténtét tagadták: „a horthyzmus belső lényegében ugyanaz maradt ma is" – volt olvasható a kormányzóválasztás harmadik évfordulóján. Jászi Oszkár, e cikk szerzője, újból elismételte a rendszerrel kapcsolatban a szokásos állításokat, azonban ezeket kiegészítette már azzal is, hogy a politikai berendezkedés fennmaradása a társadalom állapotával is összefügg. Ezt írta: „Nem véletlenség, nem esetlegesség, ha egy országnak egy Masaryk vagy egy Horthy az államfője."[87]

A lap utoljára 1923 decemberében jelent meg, de a szerkesztőség ígéretet tett arra, hogy „folytatni fogja a magyar reakció elleni küzdelmét minden rendelkezésre álló módon és eszközzel".[88]

5. A *Jövő*

1921. február 23-án, a *Jövő* első számában, a szerkesztőség úgy határozta meg magát, hogy „mindenfajta önkényuralom" ellen felemeli a szavát. A többi emigráns laphoz hasonlóan tehát a korabeli magyar politikai rendszert is az 'önkényuralmak' közé sorolták. Emiatt a *Jövő*, folytatódik az irányadó cikk, „éles harcot fog vívni [...] ama borzalmas önkényuralom ellen [is – T. D.], amely a keresztényi és nemzeti álarcot viselő fehérterror irányából fenyegeti Magyarország

84 Jászi Oszkár: A Horthy-rendszer összeomlása. *Bécsi Magyar Újság*, 1921. október 27. 1.
85 Jászi Oszkár: Emigráns politikánk győzelme. *Bécsi Magyar Újság*, 1921. november 10. 1.
86 A báránnyá vedlett oroszlán. *Bécsi Magyar Újság*, 1922. június 21. 1.
87 Jászi Oszkár: Horthy. *Bécsi Magyar Újság*, 1923. március 2. 2.
88 A Bécsi Magyar Újság szerkesztősége: A Bécsi Magyar Újság olvasóihoz. *Bécsi Magyar Újság*, 1923. december 16. 1.

szabad, demokratikus fejlődését".[89] A 'Horthy-ország' kifejezés, amely gyakran fordult elő az emigráns lapokban, a *Jövő* újságírói által írt cikkekben is olvasható volt.[90]

Az első cikk megalapozta a lap hangvételét az első világháború utáni Magyarországgal kapcsolatban. Így semmi meglepő sincsen abban, hogy az itt publikálók is a terrort tekintették a politikai rend alapelemének.[91] Lovászy Márton 1921. március 2-án – és később többször is – 'alkotmányos' mezbe bújtatott 'katonai diktatúraként' jellemezte a magyarországi politikai berendezkedést.

„A világért sem vallaná be [Horthy – T. D.], hogy ő katonai diktatúrát csinált Magyarországon, sőt nagy súlyt helyez arra, hogy az ő »alkotmányos« érzelmei a szervilis budapesti sajtó révén minél közismertebbekké váljanak. Ahogyan Ferenc József kivívta magának a »legalkotmányosabb uralkodó« nevét, úgy pályázik Horthy Miklós [...] a »legalkotmányosabb kormányzó« nevére. De emellett gondoskodott arról, hogy komoly alkotmányos oppozíciót ellene életveszedelem nélkül ne lehessen csinálni. Ő nem csak Ferenc Józsefnek, hanem Leninnek is kitűnő tanítványa, sőt Kun Bélától is sok mindent eltanult. Ő neki is megvannak a maga Szamuelyjai, akik nevének a hallatára is megdermed a vér az erekben. Neki is megvannak a maga terrorcsapatai és neki van külön igazságszolgáltatása és vannak rendőri közegei, akiket, vagy amelyeket semmiféle törvény, szabály, felelősség és egyéb alkalmatlan béklyó nem feszélyez és amelyek működése a nyilvánosság ellenőrzése alól is el vannak rejtve."[92]

Lovászy tehát az irányadó vezércikk szellemében elítélte a korabeli magyar 'katonai diktatúrát', felsorolta annak főbb (vélt) 'jellemzőit' és párhuzamot vont Szovjet-Oroszország mellett az 1919-es bolsevik diktatúrával is. Az összehasonlítás alapjának a terrort, az említett politikai rendszerek működésének 'lényegét' tekintette.[93] Három nappal később egy másik újságíró már a „törvényesített rémuralom" kifejezést használta a magyarországi viszonyok leírására.[94] Március 22-én a vezércikk szerzője a „vörös" és „fehér" bolsevizmust hasonlította össze:

„Mindkettő a kisebbség diktatúráját jelenti a többség fölött, mindkettő a nyers erőszakra támaszkodik és mindkettő elveti a demokrácia módszereit. Az egyik nyíltan, leplezetlenül, a másik burkoltan, álcázottan teszi ezt."

89 A jövő. *Jövő*, 1921. február 23. 1.
90 Lásd például A véres tavaszra öltözködnek Horthyék. *Jövő*, 1921. március 5. 5.; Még három nap. *Jövő*, 1922. február 14. 1.
91 A fehér uralom és a vörös rém. *Jövő*, 1921. február 26. 1.
92 Lovászy Márton: Katonai diktatúra. *Jövő*, 1921. március 2. 1.
93 Lovászy Márton hasonló tartalmú későbbi cikkeihez lásd például Lovászy Márton: Viharfelhők. *Jövő*, 1921. április 10. 1.; Lovászy Márton: Az igazság temploma. *Jövő*, 1921. május 25. 1.; Lovászy Márton: A hároméves kurzus. *Jövő*, 1922. augusztus 6. 1.
94 Törvényesített rémuralom. *Jövő*, 1921. március 5. 2.

A magyar politikai rendszert tekintette az idézett cikk írója a 'burkolt' és 'álcázott' diktatúrának.[95] Ezek a cikkek a politikai rendszer értékelésén keresztül támadták a kormányzó személyét, és így hangsúlyozták a terror meghatározó szerepét.

Ezt azért is emelték ki, mert értékelésük szerint eleinte egyedül ez tette csak lehetővé Horthy számára a hatalom megőrzését. „Hosszú ideig egyedül a féktelen terror tartotta uralmon; utóbbi időben már ravaszkodások és furfangoskodások segítségére is szükség volt" – írta Garami Ernő. Hozzátette, hogy „megindult a bomlás", „itt a vég kezdete". Azt remélte, hogy a IV. Károly első visszatérési kísérlete miatt kialakult helyzet a rendszer bukását eredményezi.[96] Ugyanezt prognosztizálták IV. Károly második visszatérési kísérletekor is, mert „az egész kurzusnak mindent meg kellett tagadnia, amit addig hirdetett".[97] November 8-án azt lehetett olvasni, hogy „semmi sem állhat meg, amit csak kény-szerrel és terrorral tudtak kierőszakolni".[98] A hatalom birtokosai ezen értelmezés szerint tehát nem rendelkeztek valódi társadalmi támogatással, így csak idő kérdése, hogy a 'kurzus', ahogyan az emigráns sajtóban oly gyakran írták, meddig lesz életképes. 1921 folyamán tehát ez volt a második alkalom, hogy a politikai rendszer esetleges bukásáról írt ez az emigráns lap. A második nemzetgyűlés 1922. júniusi megnyitása kapcsán a *Jövő* mérleget vont az 1920 és 1922 közötti időszakról. Ennek során leszögezték, hogy ez az időszak „törvényesítette a fehér terrort, amely Horthyt adta az országnak", aki „a katonai klikk terrorja" miatt válhatott kormányzóvá.[99] A hatalom megszerzésében és megtartásában a *Jövő* szerint is döntő tényező jutott a terrornak.[100]

Az emigránsok Horthy-képének azon eleme is előkerült a *Jövő* hasábjain 1921 őszén, amely szerint Horthy mindent megtesz a hatalomért: „mindig ahhoz húzott, akinél több esélye volt a koronához".[101] Ezt mindig a pillanatnyi helyzete határozta meg. Hatalmának megőrzése érdekében „most mindenkivel le akar számolni, aki vétett ellene" – olvashatjuk egy másik cikkben.[102] A kormányzóválasztás második évfordulója után néhány nappal is amellett érvelt az ismeretlen újságíró, hogy a kormányzónak csak a „királyi várpalota", tehát a hatalom a fontos. Ezt az üzenetet az alábbi értékelés volt hivatott erősíteni: „Ő volt már császárhű lakáj, magyargyűlölő admirális, siófoki bandavezér, alkotmányos uralkodó, ő már rálövetett a saját királyára is".[103] Eszerint Horthy mindig úgy helyezkedett, hogy abból a lehető legtöbb előnye származzon. Az emigránsok értelmezése szerint semmihez sem ragaszkodott jobban, mint a ha-

95 A fehér bolsevizmus. *Jövő*, 1921. március 22. 1.
96 Garami Ernő: A vég kezdete. *Jövő*, 1921. április 8. 1.
97 A kurzus katasztrófája. *Jövő*, 1921. október 25. 1.
98 A kényszer. *Jövő*, 1921. november 8. 1.
99 A második nemzetgyűlés dolga. *Jövő*, 1922. június 20. 1.
100 Vádolom Horthyt. *Jövő*, 1922. február 17. 5.; Még mindig a fehér terror uralkodik Magyarországon. *Jövő*, 1923. március 1. 5.
101 Károlyt a tihanyi kolostorba internálták. *Jövő*, 1921. október 26. 1.
102 Horthy leszámol ellenfeleivel. *Jövő*, 1921. október 26. 3.
103 Hol a fajvédelem? *Jövő*, 1922. március 10. 1.

talomhoz, amit először, 1920. március 1-jét megelőzően meg akart szerezni, majd ezután meg kívánt őrizni.

Garami 1923 tavaszán arra a következtetésre jutott, hogy „a Horthy-pretoriánusok hatalmának kell megtörni" ahhoz, hogy a köztársaság megteremtésére, azaz érdemi változásra kerüljön sor. Jászihoz hasonlóan tehát ő is amellett érvelt, hogy Horthy hatalmának egyik alapja a terror, a másik pedig a „királyság-fikció", tehát a legitimizmus. Ezt írta erről:

„A Horthy-uralom ehhez a fikcióhoz elválaszthatatlanul hozzá van kötve. Amíg ezt a fikciót fönn lehet tartani, amíg a király nélküli, dinasztia nélküli királyság nevetséges államformáját meg lehet őrizni, addig Horthy uralmát nem fenyegeti veszedelem: ez az az államforma, amely az ő uralmát lehetővé teszi."[104]

Garami véleménye szerint esélytelen volt, hogy egy közvetlen államfőválasztásból Horthy Miklós győztesen kerüljön ki.

1923. május 3-án jelent meg utoljára a *Jövő*. A szerkesztőség az utolsó vezércikkben hitet tett amellett, hogy kizárólag Magyarország demokratizálása oldhatja meg a magyarok problémáit.[105]

6. A *Proletár*

A III. internacionálé magyar nyelvű lapjaként megjelenő *Proletár* már az első számában több cikket is szentelt a fehérterror témájának. Ezek az írások nem csak Horthy Miklós szerepével foglalkoztak, mert általánosabb, elméleti jellegű szövegek ugyanúgy találhatók közöttük, mint konkrét esetekről adott beszámolók. A „fehérterror naptára" című rovat napirenden tartotta ezt a kérdést.

Pogány József meg is állapította cikkében, hogy „a tiszti maffia diktatúrája uralkodik" Magyarországon. A hadsereget „hordának" nevezte, mert nem a hadviselés a célja, hanem a terror.[106] Ugyanis „a fehér uralom Magyarországon munkások ezreit gyilkolja, börtönzi és internálja".[107] Egy hónapokkal későbbi cikk is kiemelte ezt: „Horthy Nemzeti Hadseregének tudvalevőleg nemcsak a szabad rablás, hanem a gúzsba kötött magyar proletariátus féken tartása is egyik fő célja."[108] Ennek számos aspektusa került elő a hetilapban, amelyek között csak az egyik téma volt Horthy szerepe. Több cikkben csak utalások szintjén, néhány szóban foglalkoztak Horthy Miklóssal, máskor ennél hosszabban, részletesebben. A lapban gyakoriak voltak a 'Horthy-banda', 'Horthy-Magyarország', az ország 'hóhérai' és a 'tömeggyilkos banditák' kifejezések.[109] A 'fehér-

104 Garami Ernő: A királyság fikciója. *Jövő*, 1923. március 18. 1.
105 A Jövő szerkesztősége: A Jövő olvasóihoz. *Jövő*, 1923. május 3. 1.
106 Pogány József: Van-e Horthynak hadserege? *Proletár*, 1920. június 30. 17.
107 P. J.: Horthy és Vanczák: a véres kéz és a kérges kéz szövetsége. *Proletár*, 1920. július 8. 14.
108 Budapesti munkások, vigyázat! *Proletár*, 1920. december 9. 1.
109 Lásd például Horthyék rendelete a szabad kínzásról. *Proletár*, 1920. július 15. 13.; Készül a parasztforradalom. *Proletár*, 1920. szeptember 16. 1.; Az egri fehér terrorról. *Proletár*, 1920. szeptember 23. 17–18.; A kormányzó családjának munkái. *Proletár*, 1920. december 16. 13.; Nincs

terrorral' szemben – az osztályharc jegyében – a lap szerzői az egyetlen megoldást a 'proletárforradalomban' látták: „[...] a fehér terror marad fehér terrornak. Mindaddig, míg a proletárforradalomnak nem lesz ereje hozzá, hogy gátat vessen neki".[110] Másképp nem tartották elképzelhetőnek a fennálló rendszer bukását. 1921 tavaszán „a világ legbornírtabb és leggyávább katonai diktatúrájának" nevezték a magyar politikai berendezkedést.[111] Ebben a lapban is megjelent az az értékelés, miszerint kizárólag csak „a nyílt erőszak tudja fenntartani Horthyék uralmát".[112] Értékelésük szerint ezen a téren ráadásul változott is a helyzet, mert „az ellenforradalom uralkodó osztályai" egymás ellen fordultak.[113] Ennek jelét látták többek között IV. Károly visszatérési kísérleteiben is.[114]

A *Proletár* Horthy-képe lényegében a terrorral kapcsolódott össze. Ezen kívül, igaz ritkábban, a személyiségét és a képességeit is értékelték, a fentiekből következően egyáltalán nem kiegyensúlyozottan. A „szárazföldi hajóskapitány" egyik beszédét úgy jellemezték, hogy az „ködös, homályos és erősen korlátoltan is látszó" kijelentésekből állt. A cikk ismeretlen szerzője utalt arra is, hogy esetleg király lesz belőle, „amihez a fentiekből kitűnőleg minden kvalifikációja megvan", mert „[e]nnél hígeszűbb, analfabétább" uralkodót nem is lehetne találni.[115]

7. Befejezés: a magyar kormány reakciója

Az emigráns sajtóban az 1920-as évek elején a fentiekben összegzett negatív, egyoldalú és a kormányzó leleplezésére törekvő Horthy-képet közvetített. Érdeminek tekinthető különbség nem mutatható ki e Horthy-képek között, egyedül a hangsúlyokat illetően találhatók eltérések ezekben a cikkekben, illetve voltak olyan üzenetek, amelyek csak egy adott lapban jelentek meg.

A magyar kormányzat a politikai berendezkedéssel és annak szimbólumával szembeni propagandára ellenpropagandával válaszolt,[116] ennek bemutatása azonban meghaladná ennek a tanulmánynak a kereteit. Az emigráció tevékenységének ellensúlyozása részeként könyvek, pamfletek, különféle kiadványok és cikkek jelentek meg.[117] Az emigráns sajtóban olvasható állítások ellensúlyozásá-

fehér terror. *Proletár*, 1921. április 21. 15.; Nagyszabású nemzeti Horthy-kölcsön. *Proletár*, 1921. április 28. 8.; Lengyel Gyula: Gyilkosok. *Proletár*, 1921. szeptember 8. 5.
110 Reálpolitika az ellenforradalom ellen. *Proletár*, 1920. november 11. 1–3.
111 A miniszterelnök úr látogat. *Proletár*, 1921. május 12. 2.
112 Rudas László: Két év ellenforradalom. *Proletár*, 1921. július 28. 4. (az idézet itt olvasható); Kijózanodás. *Proletár*, 1922. január 12. 1.
113 A Kommunisták Magyarországi Pártja: Habsburg ellen! Horthy ellen! *Proletár*, 1921. október 29. 1.
114 „Látszatra Horthy és Habsburg áll egymással szemben. Valójában azonban a magyar uralkodó osztály különböző, az ellenforradalmi hatalmat eddig egységesen gyakorló rétegei szegezik most egymással szembe fegyveres bandáik szuronyait." Uo.
115 Horthy megszólalt. *Proletár*, 1921. május 5. 1.
116 Ehhez lásd Sipos Balázs: Az (ellen)propaganda. Rákosi Jenő és a „keresztény kurzus" 1919–1942. *Múltunk*, 2005/3. 3–37.
117 Bödők (2011): 107–110.

ra volt hivatott Mályusz Elemér *A vörös emigráció* című munkája is,[118] amely általánosságban, tehát nem kifejezetten az államfővel kapcsolatban foglalkozott az emigráció tevékenységével.[119] Az ellenpropaganda részének tekinthető a Horthy-kultusz is, amelynek főként belföldi célközönsége volt. A kormányzati szerepet betöltő kultuszépítők azonban törekedtek arra, hogy külföldön is minél pozitívabb Horthy-kép jelenjen meg. 1930-ban, a kormányzóválasztás tizedik évfordulójának ünneplése alkalmából a magyar kormány képviselői szóvá is tették az érintett államoknál a kormányzóval szembeni sajtókampányt, amelyben prágai, bécsi és berlini lapok vettek részt.[120] A kormány természetesen nagyobb hatásfokkal tudta befolyásolni, hogy a magyar tömegkommunikációs eszközök milyen képet közvetítettek a hivatalban lévő államfőről,[121] fel tudott lépni a Horthy Miklóssal kapcsolatos kritikus hangok korlátozása érdekében.

Az eltérő Horthy-képek tehát egymástól nem függetlenül léteztek, egymásra reagáltak és egymással vitatkoztak. Folyamatos 'küzdelem' mutatható ki közöttük, amelynek tétje az volt, hogy melyik értelmezés tudja leginkább meghatározni a Horthy Miklóssal kapcsolatos közbeszédet. A baloldali emigránsok Horthy-képe 1945 után jutott domináns, illetve bizonyos időszakokban hegemón helyzetbe.

118 Sipos (2005): 10–12.

119 Mályusz Elemér: *A vörös emigráció.* Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2006. A keletkezési körülményeihez lásd Soós István: Szekfű Gyula és Mályusz Elemér A Vörös emigráció című műve. In: Ujváry Gábor (szerk.): *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében.* Budapest, Ráció, 2011. 238–250.

120 Lásd Turbucz Dávid: Horthy Miklós „országlásának" tizedik évfordulója. *Első Század. Tudományos folyóirat.* Az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzatának Kiadványa. OTDK különszám 2009. 210.

121 Erről részletesebben lásd az 5. jegyzetben említett könyvemet.

A kötetben közölt tanulmányok – amelyek közül néhány előadásként is elhangzott az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Médiatörténeti Kutatócsoportjának konferenciáján 2015 decemberében – a „hosszú 19. század" sajtótörténetének különböző részterületeit vizsgálják. Ez a korszak komoly változásokat hozott a sajtó működésében, hiszen a társadalmi és technikai fejlődésnek köszönhetően a korábban szinte kizárólag csak a művelt elitet megszólító médium fokozatosan tömegtermékké vált, széles rétegek számára ekkor váltak elérhetővé először a modern hírközlés által nyújtott szolgáltatások.

9 789634 160830

Médiatudományi Könyvek

A VÉLEMÉNYSAJTÓTÓL A TÖMEGSAJTÓIG

Fejezetek a magyar újságírás történetéből

Szerkesztette:
Klestenitz Tibor és Paál Vince

